

फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन गर्ने
सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७

दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणी

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन गर्ने
सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७

(दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणी)

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

**फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक
फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७**

ले-आउट/डिजाइन : श्री विष्णुबहादुर बरुवाल, प्रकाशन सहायक
प्रकाशक : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल, हरिहरभवन, ललितपुर
प्रकाशन संख्या: ६०० प्रति
सर्वाधिकार: प्रकाशकमा ।
मुद्रक : फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा.लि. ।

प्रकाशन सहयोग:
कानूनी शासन तथा मानव अधिकार संरक्षण प्रणाली
सबलीकरण कार्यक्रम (RoLHR/ UNDP)

प्राक्कथन

नागरिकलाई निर्बाध र स्वतन्त्रतापूर्वक जीवनयापन गर्नका लागि शान्तिसुरक्षाको प्रत्याभूति अपरिहार्य हुन्छ । भरपर्दो फौजदारी न्यायप्रशासन नभई दण्डहिनताको अन्त्य नहुने हुँदा कानूनी शासनको (Rule of Law) तात्पर्यको लागि र लोकतन्त्रको सुदृढीकरणको लागि सबल, सक्षम न्याय प्रशासन पूर्वशर्त मानिन्छ । हाम्रा विद्यमान फौजदारी न्याय प्रशासन र कानूनी व्यवस्था समय सापेक्ष नभई आधुनिकरण गर्नुपर्ने माग भई रहेको विश्वव्यापीकरणको यो काल खण्डमा समय सापेक्ष अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र अभ्यास अनुरूप कानूनी व्यवस्थाको पुनरलेखन र सवलीकरण गर्ने क्रममा नेपालले विद्यमान फौजदारी कानूनको संहिताकरण र परिमार्जन गर्ने प्रयास गरेको छ ।

संवत् २०६२/६३ को जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप मुलुकमा राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा उल्लेख्य परिवर्तन भएका छन् । नयाँ राजनीतिक व्यवस्था र मान्यता अनुकूलको संविधान निर्माण गरी त्यसलाई स्थायित्व दिन र राजनीतिक क्षेत्रमा भएका परिवर्तन र उपलब्धिलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुरूप कानूनी क्षेत्रमा पनि रूपान्तरण गर्नुपर्ने भएको हुँदा सो अवधिसम्म विभिन्न कालखण्डमा सार्वजनिक भइसकेका अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताहरूको समयसापेक्ष सुधार र परिमार्जन गरी एक्काइसौं शताब्दीको माग अनुकूल हुने गरी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको मसौदा तयार गरी पेस गर्न तत्कालीन नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्को संवत् २०६५ साल मंसिर १८ गतेको निर्णयबमोजिम सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यूको संयोजकत्वमा “फौजदारी कानून सुधार तथा परिमार्जन कार्यदल” गठन भएको थियो । सो कार्यदलले २०६५ साल माघ १ गतेदेखि निर्धारित कार्यदिशानुरूप आफ्नो कार्य प्रारम्भ गरी २०६७ जेठ ६ गते नेपाल सरकार समक्ष देहायका मसौदा संहिताको प्रतिवेदन पेस गरेको थियो ।

१) अपराध संहिता,

२) फौजदारी कार्यविधि संहिता र

३) फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐन

उल्लिखित मसौदालाई नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्ले सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गरी आवश्यक कार्यविधि पूरा गरी विधेयकको रूपमा पेस गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट भएको निर्देशनानुरूप कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद् समक्ष उल्लिखित विषयका विधेयकहरू पेस भएका थिए । मन्त्रपरिषद्बाट आवश्यक छलफलपछि उपर्युक्त विधेयकहरू स्वीकृत भई तत्काल कायम रहेको संविधानसभा (व्यवस्थापिका-संसद्) समक्ष प्रस्तुत भएको थियो । व्यवस्थापिका-संसद्बाट त्यस उपर सैद्धान्तिक छलफल गरी दफावार छलफलका लागि विधायन समितिमा पठाइएको थियो । विधायन समितिमा विचाराधीन रहेकै अवस्थामा संविधानसभाको कार्यकाल समाप्त भएकाले ती विधेयकहरू पारित हुन नसकेको अवस्था सर्वविदितै छ ।

राज्यका फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित अत्यन्तै महत्वपूर्ण प्रस्तावित अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधिसंहिता र फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) विधेयकमा भएका व्यवस्था र तिनका प्रावधानहरूको सहज बोधका लागि व्याख्यात्मक टिप्पणीको खाँचो महसुस गरिएको थियो । सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यूको संयोजकत्वमा

गठित फौजदारी कानून सुधार उच्च स्तरीय कार्यदलले यो आवश्यकतालाई गम्भिरता पूर्वक लिई दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्नका लागि प्रतिष्ठानलाई आग्रह गरियो । सोही अनुसार न्याय र कानूनका क्षेत्रमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आबद्ध व्यक्ति, सरोकारवाला र प्रयोगकर्ताहरूलाई उक्त मसौदाहरूको अध्ययनको सहजता र प्रत्येक दफाको उद्देश्य र भावको सहज जानकारीका लागि राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट यो व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गरिएको छ । यो टिप्पणी तयार गर्दा छरिएर रहेका प्रचलित फौजदारी कानूनी व्यवस्था, न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्त, सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दाको रोहमा भएको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू समेतलाई तत् तत् सन्दर्भ र प्रसंगमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

प्रस्तावित विधेयकका मसौदाको सैद्धान्तिक आधारमा व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने कुरा जटिल र संवेदनशील बौद्धिक काम हो । प्रतिष्ठानले यो कामका लागि विशेषज्ञहरूको सहयोग लिएको छ । व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने कार्यमा अहोरात्र खटेर टोलीनेता श्री माधव पौडेल (पूर्वसचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय) र कानून विज्ञहरू माननीय न्यायाधीश श्री तिलप्रसाद श्रेष्ठ (तत्कालीन फ्याकल्टी रा.न्या.प्र.), प्रा.डा.श्री रजितभक्त प्रधानाङ्ग (नेपाल ल क्याम्पस), श्री महेशशर्मा पौडेल (सहन्यायाधिवक्ता) र श्री कैलाशप्रसाद सुवेदी (तत्कालीन उपसचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय) ले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनु भएको छ । यस्तो गहन, खोजपूर्ण र बौद्धिक कार्य गरी यो स्वरूपमा दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्नु हुने समूहका टोली नेता तथा विज्ञहरू सबैलाई प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ । यस्ता कुनै पनि लेखनी/कृति आफैमा पूर्ण नहुने हुँदा यो कार्य पनि आफैमा सर्वमान्य, विस्तृत र सम्पूर्ण नहुन सक्छ । परन्तु प्रस्तुत दफावार टिप्पणीले फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित विधेयकका विषयलाई त्यसको तात्पर्य, प्रयोजन र सरलतामा बुझ्न धेरै हदसम्म मद्दत गर्न सक्छ भन्ने हाम्रो अपेक्षा रहेको छ ।

यो व्याख्यात्मक टिप्पणीको मसौदा तयार भएपछि यसलाई अझ बोधगम्य तथा सुस्पष्ट पार्ने गरी सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यू र वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बद्रीबहादुर कार्कीज्यू समेतबाट यस उपर समीक्षा एवं पुनरावलोकन गरी सुधारका लागि मार्ग निर्देशन भएको छ । उहाँहरूसँगै सो समीक्षा कार्यमा सहभागी भई टेवा पुऱ्याउन पाउँदा मलाई पनि अत्यन्त सन्तोष लागेको छ । आफ्नो कार्यव्यस्तताका बावजुद अमूल्य समय दिएर सहयोग गर्नु भएकोमा उहाँहरू दुवै प्रति प्रतिष्ठान अनुगृहीत छ र धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

यसैगरी व्याख्यात्मक टिप्पणीलाई यो रूपमा तयार गर्न प्रतिष्ठानका तत्कालीन रजिस्ट्रार श्री युवराज गौतम, प्रतिष्ठानका रजिस्ट्रार श्री लेखनाथ पौडेल र न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजना र प्रतिष्ठानबीच तयारी समूहको समन्वय सम्बन्धी कार्यक्रम संयोजक श्री राजनकुमार के.सी.ले पुऱ्याउनु भएको सहयोगको सराहना गर्दछु । विज्ञद्वारा प्राप्त हस्तलिखित व्याख्यात्मक टिप्पणी टाइप गर्ने र प्रकाशन योग्य प्रारूप तयार पार्नमा सहयोग गर्ने प्रतिष्ठानकी कार्यालय सचिव श्री पुनम लाखेले महत्वपूर्ण सहयोग गर्नु भएको छ । उहाँहरू सबैलाई र भाषा सम्पादन गर्न सहयोग गर्ने श्री लेखनाथ पौडेलको समूहलाई समेत धन्यवाद छ ।

प्रस्तावित विधेयकहरूको प्रस्तुत दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयारीका लागि आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने तत्कालीन राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) अर्न्तगत न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजनाका तत्कालीन राष्ट्रिय कार्यक्रम निर्देशक तथा सर्वोच्च अदालतका सह रजिस्ट्रार श्री विपुल न्यौपाने तथा नेसनल प्रोग्राम मेनेजर श्री केशव दाहाललाई प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद

ज्ञापन गर्दछ। यसैगरी यूएनडीपीका कार्यक्रम विश्लेषक श्री टेक टमटा तथा Strengthening Rule of Law and Human Rights Protection System in Nepal (RoLHR/ UNDP) का कार्यक्रम निर्देशक तथा सर्वोच्च अदालतका रजिष्ट्रार श्री लोहितचन्द्र शाह र परामर्शदाता श्री इन्दु तुलाधरलाई पनि उहाँहरूको सहयोग र सद्भावको लागि प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छ।

प्रस्तुत दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी नेपालको न्याय र कानूनका क्षेत्रमा एउटा उल्लेख्य उपलब्धिका रूपमा लिइने छ, भन्ने लागेको छ। प्रस्तुत संहिताहरूले समेटेका विषयवस्तुको मर्म, भावना, औचित्यताका बारेमा सहज रूपमा बुझ्न सबै सरोकारवालाहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने छ। विशेष गरी विधायकहरू एवं न्याय र कानूनका क्षेत्रमा काम गर्ने सबै प्रकारका जनशक्तिको लागि यो उपयोगी र प्रेरणादायी प्रारम्भ हुनेछ, भन्ने पनि प्रतिष्ठानले विश्वास लिएको छ। देशको भावी न्याय प्रशासनलाई कानूनको न्याय संगत प्रयोग र व्याख्या गर्ने कार्यमा पनि प्रस्तुत दफावार टिप्पणीले भरपर्दो पृष्ठपोषणको काम गर्ने पनि प्रतिष्ठानले विश्वास लिएको छ।

यस पुनीत कार्यमा संलग्न र समर्पित सबैमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ।

राघव लाल वैद्य
कार्यकारी निर्देशक
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल

द्रष्टव्यः यो व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने क्रममा प्रस्तावित विधेयकको मूल पाठ (दफा) जे जस्तो भाषिक स्वरूपमा रहेको छ तदनुरूप नै दुरुस्त प्रस्तुत गरिएका छन्। मूलपाठ (दफा) को कतिपय ठाउँमा मुद्रण वा प्रुफ रिडिङ्गको कमजोरीले देखिएका त्रुटीलाई पनि कार्यदलले जस्ताको तस्तै रहन दिएको छ। यो हाम्रो बाध्यतालाई सबैले बुझ्नु हुने नै छ भन्ने लागेको छ।

विषय सूचि

विषय	पृष्ठ
परिच्छेद - १ प्रारम्भिक	१ - ८
परिच्छेद - २ सजाय सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्तहरु	९ - ४०
परिच्छेद - ३ जरिवाना सम्बन्धी व्यवस्था	४१ - ४८
परिच्छेद - ४ सामुदायिक सेवा सम्बन्धी व्यवस्था	४९ - ५६
परिच्छेद - ५ कैद सम्बन्धी व्यवस्था	५७ - ९०
परिच्छेद - ६ क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था	९१ - ९८
परिच्छेद - ७ विविध	९९ - १०६
परिशिष्ट - १	१०७ - ११०

फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक

विषय प्रवेश

नेपाल कमनवेल्थ समूहको सदस्य नरहे पनि यहाँको कानूनी प्रणाली अधिकतर रूपमा कमन ल प्रणालीबाट प्रभावित रहेको छ। यो कुरा यहाँको कानून निर्माण प्रक्रियामा पनि स्पष्ट देख्न सकिन्छ। कमन ल प्रणालीबाट प्रभावित भएकै कारण प्राय सबैजसो ऐनहरूमा ऐनका शीर्षकहरू राख्ने प्रचलन हामीकहाँ धेरै पहिलेदेखि चली आएको छ। यस्ता शीर्षकहरू सामान्यतया दुई किसिमका हुन्छन्-लामो शीर्षक र संक्षिप्त शीर्षक। लामो शीर्षक ऐनको सबैभन्दा अगाडीको भागमा राख्ने गरिन्छ भने संक्षिप्त नाम प्रस्तावना पछि ऐनको पहिलो दफामा राख्ने गरिन्छ।^१ सोही बमोजिम प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ मा पनि “फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक” भन्ने रूपमा लामो शीर्षक राख्न प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ।

ऐनहरूमा लामो शीर्षक राख्दा नयाँ बन्ने ऐनहरूमा प्रायसः “... सम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने शब्दहरू प्रयोग भएको देखिन्छ भने प्रचलित ऐनलाई खारेज गरी बनाइएका नयाँ ऐनहरूमा “... लाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको ऐन” भन्ने शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ।^१ प्रचलित ऐनलाई संशोधन गर्न बनाइएको ऐनको लामो शीर्षकमा जुन ऐनलाई संशोधन गरिएको छ सो ऐनको संक्षिप्त नाम र त्यसपछि “... लाई संशोधन गर्न बनेको ऐन” भन्ने शब्दहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ।^१

१. जस्तो कमलन ल प्रणालीको जननी मानिने बेलायतमा “An Act to make fresh provision with respect to investment by trustees and persons having the investment powers of trustees, and by local authorities, and for purposes connected therewith” (Trustee Investments Act 1961), or “An Act to modify the law of England and Wales relating to the avoidance of future interests in property on grounds of remoteness and governing accumulations of income from property” (Perpetuities and Accumulations Act 1964) भन्ने रूपमा ऐनको लामो शीर्षक उल्लेख भएको पाइन्छ।
२. जस्तो पुरानो ऐनहरू मध्ये नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को लामो शीर्षकको रूपमा “नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन”, नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को लामो शीर्षकको रूपमा “जनतालाई नागरिक अधिकार दिएको ऐन”, प्रहरी ऐन, २०१२ को लामो शीर्षकको रूपमा “नेपाल प्रहरी फोर्सको गठन र व्यवस्था गर्ने बारे र प्रहरी कर्मचारीको काम र कर्तव्य निर्धारित गर्ने बारेको ऐन” भन्ने रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ भने आधुनिक समयमा बनेका ऐनहरूमा पनि जस्तो लोक सेवा आयोग ऐन, २०६६ को लामो शीर्षकको रूपमा “लोक सेवा आयोगको काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन”, सुशासन (व्यवस्था तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को लामो शीर्षकको रूपमा “सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन”, मध्यस्थता ऐन, २०५५ को लामो शीर्षकको रूपमा “मध्यस्थता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन”, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को लामो शीर्षकको रूपमा “सरकारी मुद्दा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने रूपमा उल्लेख भइ आएको पाइन्छ।
३. जस्तो २०५४ सालमा बनेको उपभोक्त संरक्षण ऐन सो विषयमा बनेको नयाँ ऐन भएकोले उक्त ऐनको लामो शीर्षक “उपभोक्ताको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने राखिएको छ। यसै गरी २०६३ सालमा बनेको दामासाही सम्बन्धी ऐन सो विषयमा बनेको नयाँ ऐन भएकोले उक्त ऐनको लामो शीर्षक “ दामासाहीको कार्यविधि सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने राखिएको छ।
४. जस्तो अन्तः शुल्क ऐन, २०१५ लाई खारेज गरी बनेको अन्तः शुल्क ऐन, २०५८ को लामो शीर्षकमा “अन्तः शुल्क सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको ऐन” भन्ने उल्लेख भएको छ। सैनिक ऐन, २०१६ लाई खारेज गरी आएको सैनिक ऐन, २०६३ मा “नेपाली सेना सम्बन्धी कानूनमा संशोधन र एकीकरणको व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने उल्लेख भएको छ। यसैगरी भन्सार ऐन, २०१९ लाई खारेज गरी आएको भन्सार ऐन, २०६४ मा लामो शीर्षकको रूपमा “भन्सार सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको ऐन” भन्ने उल्लेख गरिएको छ।
५. तर सर्वाधिकार विषयमा भैरहेका ऐनहरू खारेज गरी बनेका कतिपय ऐनहरूको लामो शीर्षक उल्लेख गर्दा “... संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको” भन्ने शब्दावली केही उल्लेख नगरी पहिलो पटक नयाँ बने सरहका शब्दावलीहरू उल्लेख भएको पनि पाइएको छ। जस्तो लेखा परीक्षण ऐन, २०४८ लेखा परीक्षण ऐन, २०१८ लाई खारेज गरेर आएको ऐन हो तापनि उक्त ऐनको लामो नाम उल्लेख गर्दा पहिले यस सम्बन्धी कुनै कानून नभए सरह “लेखा परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने शब्दावली मात्र उल्लेख भएको पाइन्छ। मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ जारी हुँदा पनि बिक्री कर ऐन, २०२३, होटेल कर ऐन, २०१८, ठेक्का कर ऐन, २०२३ तथा मनोरञ्जन कर ऐन, २०१७ लाई खारेज गरी जारी भएको थियो तर ऐनको लामो नाम उल्लेख गर्दा “मूल्य अभिवृद्धि कर लगाउने र असूल उपर गर्ने व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने शब्दावली

केही ऐनहरुमा भने लामो शीर्षक नराखेको पनि पाइन्छ ।^६

नेपालका ऐनहरुमा लामो शीर्षक राख्ने सम्बन्धमा भइरहेका यी विभिन्न अभ्यासहरुका वावजूद प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को लामो शीर्षकका रूपमा “फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक” भनेर नाम राख्न प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावित ऐनमा प्रयुक्त यो भाषाबाट यसले प्रस्तुत विषयमा नेपालमा नयाँ ऐन बन्न गइरहेको ढाँचालाई आत्मसात गरेको देखिन्छ । हुन पनि सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा छुट्टै ऐन निर्माण गर्ने दृष्टिकोणबाट नेपालमा यो पहिलो ऐन हो । यसभन्दा अगाडि नेपालमा विभिन्न कसूरहरु वापत सम्बन्धित ऐनहरुमा नै सजायको व्यवस्था गरिएको र सजायको कार्यान्वयन सम्बन्धमा मुलुकी ऐनको दण्डसजायको महलमा केही व्यवस्थाहरु भए पनि सजायको निर्धारण र कार्यान्वयनका लागि छुट्टै ऐनको निर्माण भएको थिएन ।

ऐनको लामो शीर्षकले ऐनको सामान्य उद्देश्य माथि प्रकाश पार्छ ।^७ प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को लामो शीर्षकले पनि यो ऐन फौजदारी कसूरका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले बनाउन लागिएको प्रस्ट पारेको छ ।

यद्यपि धेरै देशहरुमा धेरै पहिले देखि ऐनहरु बनाउंदा लामो शीर्षक राख्ने प्रचलन रही आएको छतापनि विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट यसलाई ऐनको अङ्गको रूपमा मानिन्छ वा मानिदैन र कानूनको व्याख्यामा लामो शीर्षकको महत्व के रहन्छ भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ । पहिले पहिले लामो शीर्षकलाई ऐनको अङ्गको रूपमा लिने गरेको पाइदैन ।^८ तर अहिले आएर यो मान्यतामा परिवर्तन आएको छ । अब यसलाई पनि ऐनको महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा स्वीकार्ने प्रचलन स्थापित भएको छ^९ र ऐनको व्याख्याका सन्दर्भमा यसलाई पनि सहयोग लिने गरिएको छ ।^{१०} ऐनको व्याख्यामा लामो शीर्षकले

मात्र प्रयोग भइ पहिले भएका व्यवस्थाहरुको प्रसङ्ग उल्लेख गर्न आवश्यक नठानिएको पाइन्छ । यसै गरी राष्ट्र ऋण ऐन, २०१७ लाई खारेज गरेर आएको भए पनि राष्ट्र ऋण ऐन, २०१९ को लामो नाममा “ऋणपत्र निष्कासन गरी राष्ट्र ऋण उठाउने व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने मात्र उल्लेख भइ पहिले रहेको कानूनी व्यवस्थाको प्रसङ्ग उल्लेख नभएको पाइन्छ ।

६. नेपालमा प्राय ऐनहरुमा लामो शीर्षक राख्ने आम प्रचलन रही आएको पाइए पनि केही ऐनहरुमा भने लामो शीर्षक नराखेको पनि पाइन्छ । जस्तो हाल प्रचलनमा रहेको सबैभन्दा पुरानो ऐन “सभा वा संघ सम्बन्धी ऐन, २००५”, त्यसै गरी “सामयिक कर असुल ऐन, २०१२”, “मुलुकी ऐन, २०२०”, विकास समिति ऐन, २०१३, कर्मैया श्रम (निषेध गर्ने) ऐन, २०१८, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५, संसदका महासचिव, प्रतिनिधि सभाका सचिव तथा राष्ट्रिय सभाका सचिवको पारिश्रमिक, सेवाका शर्त र सुविधा सम्बन्धी ऐन, २०५५ मा लामो शीर्षक राखिएको छैन ।

७. जस्तो ब्रेटन उड्स सम्झौता ऐन, २०१८ को लामो शीर्षकमा “अन्तर्राष्ट्रिय द्रव्यकोष र अन्तर्राष्ट्रिय पुनर्निर्माण एवं विकास बैंकको स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरु स्वीकार गरी नेपालले उक्त कोष र बैंकको सदस्य हुन पाउने गर्नको निमित्त बनेको ऐन” भन्ने उल्लेख छ, बृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद ऐन, २०५५ को लामो शीर्षकमा “बृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषदको स्थापना र व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” भन्ने उल्लेख छ, विष्णोटक पदार्थ ऐन, २०१८ को लामो शीर्षकमा “विष्णोटक पदार्थ उत्पादन गर्ने, प्रयोग गर्ने, परिवहन गर्ने र पैठारी गर्ने कामलाई व्यवस्थित गर्न बनेको ऐन” भन्ने उल्लेख छ । यी सबै ऐनहरुको लामो शीर्षकको अध्ययनबाट यी ऐनहरु बनाउनु पर्नाको सामान्य उद्देश्य प्रष्ट हुन आउंछ ।

८. बेलायतको कानूनी इतिहासलाई आधार मान्ने हो भने सन् १८९९ भन्दा पहिले ऐनको लामो शीर्षकलाई ऐनको अङ्गको रूपमा नलिने गरेको पाइन्छ । जस्तो साल्किड वि. जोनसनको मुद्दामापोलक सि.वि.ले भन्नु भएको छ - “ऐनको लामो शीर्षकलाई यद्यपि कहिलेकाही ऐनको व्याख्यामा सहयोग त लिइन्छ तर पनि यो ऐनको अभिन्न अङ्ग होइन र वास्तवमा भन्ने हो भने यसलाई विचार गर्न पनि हुदैन ।” Pollock C. B. in Salked v. Johnson (1848) 2 Ex. 256 cited in “Maxwell on the Interpretation of Statutes”; p. 4, 12th ed. by P. St. J. Langan; N. M. Tripathi Private Ltd, 1976

९. म्यक्सवेलको पुस्तकमा उल्लेख गरिए अनुसार “But the modern view, which seems to have emerged gradually during the nineteenth century, is different, and it is now settled law that the title of the statute is an important part of the Act and may be referred to for the purpose of ascertaining its general scope and of throwing light upon its construction.” Ibid

१०. Fisher v. Raven को मुद्दामा हाउस अफ लर्डसले ऋणीहरु सम्बन्धी ऐन, १८६९ को दफा १३(१) को व्याख्याका सन्दर्भमा ऐनको लामो शीर्षकको सहारा लिएको थियो (Fisher v. Raven (1964) AC 210)

सहयोगी सामग्रीको काम गरे पनि ऐनमा प्रयोग भएको भाषा स्पष्ट र सरल छ भने तिनको अर्थ अन्यथा लाग्ने गरी यीनको मद्दत लिन भने सकिदैन ।

प्रस्तावना :

न्यायपूर्ण, शान्तिपूर्ण र सुरक्षित समाज सिर्जना गरी सर्वसाधारणको हित र सदाचार कायम गर्नको लागि फौजदारी कसूर गर्ने कसूरदारलाई उचित सजाय निर्धारण गर्ने तथा त्यस्तो सजाय कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८३ को उपधारा (१) बमोजिम संविधान सभाले यो ऐन बनाएको छ ।

टिप्पणी

प्रस्तावना ऐनको मुख्य दफाहरु शुरु हुनु भन्दा अगाडि र ऐनको लामो शीर्षक भन्दा पछाडि रहने भाग हो । नेपालमा हरेक ऐनहरुमा प्रस्तावना राख्ने प्रचलन रही आएको छ । सोही बमोजिम प्रस्तावित “फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७” मा पनि ऐनको लामो शीर्षक पछि प्रस्तावना राख्न प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्रस्तावना पनि ऐनको अभिन्न अङ्ग मानिन्छ र व्याख्यामा यसलाई पनि आधार मान्ने आम मान्यता रही आएको पाइन्छ । यद्यपि प्रस्तावना आफैमा कानूनी प्रावधान होइन तर पनि यसले लामो शीर्षकको तुलनामा ऐनको उद्देश्य, क्षेत्र र प्रयोजनलाई बढी विस्तारमा अभिव्यक्त गर्दछ । यसले अमुक कानून निर्माण गर्नुको कारण र आधार बताउँछ, कुन दुष्कार्य निराकरणका लागि कानून बनाइएको हो सो स्पष्ट गर्छ र कुन आशङ्का निवारणका लागि बनाइएको हो सो पनि अभिव्यक्त गर्दछ । महाद्विपीय कानून प्रणालीमा जस्तो कमन ल प्रणाली अवलम्बन गरिएका मुलुकहरुको कानूनमा ऐनको उद्देश्यहरु छुट्टै दफामा उल्लेख गर्ने प्रचलन छैन । कमन ल प्रणाली अपनाइएका मुलुकहरुमा ऐनको उद्देश्य र प्रयोजन प्रस्तावना मै उल्लेख गर्ने गरिन्छ । त्यसैले ऐनमा प्रस्तावना राख्ने प्रचलन कमन ल प्रणालीको विशेषता हो भने पनि हुन्छ ।^{११}

नेपालमा हालसम्मका ऐनहरुमा प्रस्तावना नराखिएको पाइएको छैन र ऐनको प्रस्तावनामा ऐन निर्माण गर्नु पर्नाको सामान्य उद्देश्य र प्रयोजन उल्लेख गर्ने गरिएको छ । वास्तवमा विधायिकाले प्रयोग गरेका शब्दहरु द्विविधाजनक भए भने विधायिकाको मनसाय पत्ता लगाउने सुरक्षित माध्यमको रूपमा प्रस्तावनालाई आम रूपमा स्वीकारिएको छ ।^{१२} प्रस्तावना ऐनको भाग भएको कारण विभिन्न दफाहरुमा गरिएका व्यवस्थाहरुको अर्थ पत्ता लगाउन र कानूनी प्रावधानहरु स्पष्ट वा द्विविधाजनक के हुन् भनी निर्धारण गर्नुपर्दा पनि ऐनका अरु प्रावधानहरूसगै यसलाई पनि अध्ययन गर्ने गरिन्छ । तर ऐनका दफाहरु

११. तर आधुनिक प्रचलनलाई हेर्ने हो भने कमन ल प्रणालीको जननी मानिने बेलायतमा पनि ऐनहरु निर्माण गर्दा विरलै प्रस्तावना राख्ने गरिएको पाइन्छ (हेर्नुहोस् युवराज संग्रौला, कानून शास्त्र तथा कानूनका सामान्य सिद्धान्त, पृष्ठ ३७१, पैरवी प्रकाशन (२०४७) । जस्तो सन् २००३ मा बेलायतमा बनेको Criminal Justice Act मा प्रस्तावना राखेको पाइदैन । यसैगरी कमल ल प्रणाली अवलम्बन गरिएका मुलुकहरुमा पनि कानून निर्माण गर्दा ऐनको उद्देश्य दफा मै राख्ने गरेको पनि पाइन्छ । जस्तो सन् २००३ कै फौजदारी न्याय ऐनमा दफा १४२ मा दण्डका उद्देश्यहरु उल्लेख छ । क्वीन्सल्याण्डको Penalties and Sentences Act, 1992 मा पनि प्रस्तावना छैन र दफा ३ मा ऐनको उद्देश्यहरु उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

१२. प्रधान न्यायाधीश डायर (Dyer) भन्नुहुन्छ - "Preamble is a key to open the minds of the makers of the Act, and the mischiefs which they intended to redress" cited in Justice G. P. Singh; Principles of Statutory Interpretation; p. 158; 12th ed.; Lexis Nexis Butterworths Wadhwa, Nagpur (2010); See also Arnit v. State of Bihar, AIR 2000 SC 2264

आफैमा स्पष्ट छन् भने ती दफाहरु स्पष्ट भएको हदसम्म प्रस्तावनाको उपयोगिता शुन्य रहन्छ । कानूनका दफाहरु प्रष्ट छन् भने प्रस्तावनाले ती दफाका अर्थहरुलाई कुनै नियन्त्रण गर्न सक्दैन । कहाँसम्म भने प्रस्तावनामा उल्लिखित कुरा र ऐनका दफाहरुमा उल्लिखित प्रावधानहरु बाभिन भएको स्थितिमा यदि ऐनका प्रावधानहरु प्रस्ट र द्विविधारहित छन् भने प्रस्तावनाको आड लिएर कानूनका प्रष्ट प्रावधानहरुलाई अन्यथा अर्थ दिन सकिदैन । प्रस्तावनालाई व्याख्यामा सहयोगी मान्नुको मतलव प्रष्ट प्रावधानहरुलाई अस्पष्ट र द्विविधाजनक बनाउनु कदापि होइन । सिद्धान्ततः ऐनका दफाहरु प्रस्तावनाको क्षेत्र भन्दा पर पनि पुग्न सक्दछ । प्रस्तावनाले ऐनको उद्देश्यलाई सामान्य रूपमा र साँक्षिप्त रूपमा मात्र अभिव्यक्त गर्ने हो, यसको विपरीत ऐनका दफाहरुले सम्बन्धित क्षेत्रको पूरा विषयलाई समेटेर विस्तारमा प्रावधान गर्नुपर्ने हुन्छ र कतिपय अवस्थामा अपवादात्मक व्यवस्थाहरु पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । यी व्यवस्थाहरु प्रस्तावनाले आत्मसात गरेको उद्देश्य भन्दा फरक पनि हुन सक्दछ । यो अवस्थामा प्रस्तावना होइन, ऐनका दफाहरु पठिन्छन् र ऐनका दफाहरुको अध्ययनबाट जे अर्थ बुझिन्छ, सोही अर्थले मान्यता पाउँछ । यस अर्थमा कानूनको व्याख्यामा प्रस्तावना मूल आधार होइन, केवल सहयोगी मात्र हो ।^{१३} नेपालमा पनि प्रस्तावनालाई ऐनको भागको रूपमा मान्यता दिइएको छ र ऐनको व्याख्यामा सहयोग लिइने गरेको छ ।^{१४}

प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ मा “न्यायपूर्ण, शान्तिपूर्ण र सुरक्षित समाज सिर्जना गरी सर्वसाधारणको हित र सदाचार कायम गर्नको लागि फौजदारी कसूर गर्ने कसूरदारलाई उचित सजाय निर्धारण गर्ने तथा त्यस्तो सजाय कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले” भन्ने रूपमा प्रस्तावना राख्न प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावनाको यो अध्ययनबाट प्रस्तुत ऐनको सामान्य उद्देश्य देहाय बमोजिम रहेको पाइन्छ :

१. न्यायपूर्ण, शान्तिपूर्ण र सुरक्षित समाजको सिर्जना गरी सर्वसाधारणको हित र सदाचार कायम गर्ने
२. फौजदारी कसूर गर्ने कसूरदारलाई उचित सजाय निर्धारण गर्ने
३. फौजदारी कसूर गर्ने कसूरदारलाई निर्धारण गरिएको सजाय कार्यान्वयन गर्ने ।

१३. Lord Simonds भन्नुहुन्छ- "You must not create or imagine an ambiguity in order to bring in the aid of preamble." साथै राजस्थान (मोही संरक्षण) अध्यादेश, १९४९ को प्रस्तावनामा “खाद्यान्न उत्पादनमा बृद्धि गर्ने बृहत्तर राष्ट्रिय हितका लागि एवं जग्गा धनीहरुबाट जथाभावी मोहीहरुको निष्कासन गर्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गरी राजस्थानमा जग्गा धनीहरुबाट मोहीहरुको निष्कासन हुनुपर्ने अवस्थाबाट तिनीहरुको संरक्षणका लागि कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले” भन्ने उल्लेख गरिएको र उक्त ऐनको दफा ३ मा “यो अध्यादेश राजप्रमुखले बढी अवधिसम्म बहाल रहने गरी घोषणा गरेमा बाहेक जारी भएको मितिबाट २ वर्ष बहाल रहने छ” भन्ने उल्लेख भएको थियो । राजप्रमुखले २ वर्ष भन्दा पनि बढी अवधि बहाल रहने गरी घोषणा गर्न सक्ने दफा ३ को अधिकारबाट विधायिकी अधिकार कै प्रत्यायोजन भएको हुँदा प्रचलित सवैधानिक मूल्य र मान्यताको विपरीत भएको भन्दै खारेज गर्न सर्वोच्च अदालत समक्ष माग गरी रिट निवेदन दायर गरिएकोमा सर्वोच्च अदालतले अध्यादेशको प्रस्तावनामा खास अवस्थाहरु उल्लेख गरिएको र ती अवस्थाहरुको विद्यमानताको निरन्तरताको स्थितिमा मात्र राजप्रमुखले अध्यादेशको म्याद बढाउनु सक्ने स्थिति देखिएको भन्दै अध्यादेशको व्याख्यामा प्रस्तावनाको सहयोग लिएर यसलाई विधायिकी अधिकारको प्रत्यायोजन होइन भन्ने फैसला गरेको पाइन्छ (Sardar Inder Singh V. State of Rajasthan, AIR 1957 SC 510), यसैगरी Hindu Marriage Act को प्रस्तावनामा "An Act to amend and codify the law relating to marriage among Hindus" भन्ने उल्लेख भएको विषयलाई आधार मानेर विवाहका दुवै पक्ष हिन्दु हुनुपर्ने व्याख्या गरिएको थियो र क्रिश्चियन केटा र हिन्दु केटी बीच भएको विवाहलाई मान्यता दिन नमिल्ने भन्दै विवाह बद्र गर्ने फैसला भएको थियो (Cullipilli Sowria Raj V. Bandaru Pavani, AIR 2009 SC 1058) । तर कहिले काही ऐन भन्दाका बखत प्रस्तावना नराखिएको तर पछि संशोधनबाट प्रस्तावना समावेश गराइएकोमा ऐनको व्याख्याका सिलसिलामा विधायिकाको मनसाय पत्ता लगाउने प्रयोजनका लागि यसरी पछि थपिएको प्रस्तावना सहयोगी हुन नसक्ने मान्यता विकास भएको छ (cited in Justice G. P. Singh; Principles of Statutory Interpretation; p. 165)

१४. डा. के. आइ. सिंह समेत वि. श्री ५ को सरकार, मुद्दा राजकाज, नेकाप ०२२ नि नं २७९ पृष्ठ ५६; यज्ञमूर्ति वण्णाडे वि. दुर्गादास समेत, नेकाप २०२७ पृष्ठ १५७; सुनिलबाबु पन्त वि. प्रधानमन्त्रि तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालय, विषयगत नजीरसंग्रह भाग २, २०६६ पृष्ठ १४०, नेकाप २०६५ पृ नि नं ७९५८; बसन्त आचार्य वि. मन्त्रपरिषदको कार्यालय समेत, नि नं ८६०६, नेकाप २०६८ पृष्ठ ७९९

परिच्छेद - १

प्रारम्भिक

नेपाल कमनवेल्थ समूहको सदस्य नरहे पनि यहाँको कानूनी प्रणाली अधिकतर रूपमा कमन ल प्रणालीबाट प्रभावित भएको मात्र नभई कानून निर्माणको ढाँचामा पनि कमन ल प्रणालीको धेरै प्रभाव परेको पाइन्छ। सोही बमोजिम प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को मस्यौदा गर्दापनि पहिलो परिच्छेदमा प्रारम्भिक विषयका व्यवस्थाहरु राखिएको छ। प्रारम्भिक विषय भन्नाले सामान्यतया सम्बन्धित ऐनको संक्षिप्त नाम, उक्त ऐन प्रारम्भ हुने मिति, केही शब्दावलीहरुको परिभाषा र ऐनको प्रयोग सम्बन्धी व्यवस्थाहरु समावेश गर्ने गरिन्छ। प्रस्तुत ऐनमा पनि परिच्छेद-१ मा “प्रारम्भिक” भनेर जम्मा तीनवटा दफाहरुको व्यवस्था गरिएको छ र मुख्यतया यो परिच्छेद अन्तर्गत ऐनको उल्लेख गर्दा प्रयोग गरिनुपर्ने नाम, ऐनका दफाहरु प्रारम्भ हुने मिति, ऐनमा प्रयोग गरिएका केही खास शब्दहरुको परिभाषा तथा ऐन लागू हुने अवस्थाहरुका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ : (१) यस ऐनको नाम “फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७” रहेको छ।
(२) यो ऐन प्रमाणीकरण भएको मितिबाट एक वर्ष पूरा भएको भोलिपल्ट देखि प्रारम्भ हुनेछ।
तर दफा २२, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३४ र ४९ नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मितिदेखि लागू हुनेछन्।

टिप्पणी

ऐनको लामो नाम वा शीर्षक ऐनको सबभन्दा अग्र भागमा रहन्छ भने संक्षिप्त नाम प्रस्तावना भन्दा पछाडि ऐनका दफाहरुको शुरुमा रहने गर्छ।^{१५} तर केही मुलुकहरुमा ऐनको संक्षिप्त नाम ऐनको अन्तमा राख्ने प्रचलन पनि छ।^{१६} वेलायतमा त पहिले पहिले ऐनको संक्षिप्त नाम दिने कुराको नियमनका लागि छुट्टै ऐन नै रहेको पाइन्छ।^{१७} ऐनको संक्षिप्त नाम केवल ऐनलाई उल्लेख गर्न सहजताका लागि मात्र राख्ने गरिएको पाइन्छ।^{१८} एउटा व्यक्तिको परिचयका लागि व्यक्तिपिच्छेको छुट्टा छुट्टै नाम राखिए जस्तै प्रत्येक ऐनको परिचयका लागि पनि छुट्टै नाम दिइएको हुन्छ। ऐनको संक्षिप्त नामको महत्व व्यक्तिको परिचयका लागि दिइने नाम सरह हुन्छ। संक्षिप्त नामले ऐनका व्यवस्थाहरुको वर्णन गर्ने नभएर परिचय दिने काम गर्दछ। संक्षिप्त नामको पछाडि ऐन पारित भएको साल पनि उल्लेख गर्ने प्रचलन छ। यसले गर्दा एउटै नामका धेरै ऐनहरु भए पनि सम्बन्धित

१५. जस्तो न्यूजिल्याण्डको दण्डसजाय सम्बन्धी ऐन, २००२ मा यसको संक्षिप्त नाम दफा १ मा This Act is the Sentencing Act 2002 भनेर उल्लेख गरिएको छ। दक्षिण अस्ट्रेलिया (South Australia) को Criminal Law (Sentencing) Act 1988 को दफा १ मा संक्षिप्त नाम भनेर This Act may be cited as the Criminal Law (Sentencing) Act 1988 भन्ने उल्लेख छ।

१६. जस्तो वेलायतमा त्यहाँको फौजदारी न्याय सम्बन्धी ऐन, २००३ को संक्षिप्त नाम उक्त ऐनको अन्तमा दफा ३३९ मा Short title भनेर This Act may be cited as the Criminal Justice Act 2003 भन्ने रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

१७. वेलायतमा पहिले ऐनको संक्षिप्त नाम दिने कुराको नियमनका लागि छुट्टै Short Titles Act 1896 रहेको पाइन्छ।

१८. P.St. J. Langan; Maxwell on The Interpretation of Statutes, p. 6; 12th ed. N. M. Tripathi Private Limited (1976)

ऐनको परिचयलाई सहज बनाउंछ १^९ प्रस्तावित ऐनमा पनि ऐनको परिचयका लागि यस ऐनको नाम “फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७” राख्न प्रस्तावित गरिएको छ । सालका हकमा प्रस्तावित ऐन पारित हुने सालको अनुमान गरेर २०६७ उल्लेख गरिएको भए पनि ऐन पछि पारित भएमा पारित भएको साललाई आधार मानेर सोको सट्टा ऐन पारित भएको साल राखिन्छ । ऐनको एउटा अङ्ग भएरै पनि ऐनको व्याख्याका सन्दर्भमा संक्षिप्त नामको कुनै महत्व रहदैन । वास्तविक रूपमा भन्ने हो भने व्याख्याको प्रयोजनका लागि संक्षिप्त नामलाई ऐनको अङ्ग नै मानिदैन ।

हरेक नयाँ ऐन निर्माण गर्दा उक्त ऐनका व्यवस्थाहरु कहिले देखि लागू हुन्छन् भन्ने प्रश्न महत्वपूर्ण हुन्छ । ऐन पारित गर्ने वा बनाउने र प्रारम्भ गर्ने कुराहरु फरक फरक कुराहरु हुन् । विधायिकाले प्रचलित संविधानमा उल्लिखित व्यवस्थापन विधि पूरा गरी प्रस्तुत गरेको विधेयकमा राष्ट्रप्रमुखबाट स्वीकृति प्राप्त भएपछि विधेयक ऐन बन्छ तर ऐन बनीसके पछि पनि ऐन स्वतः प्रारम्भ भइहाल्दैन । ऐन प्रारम्भ हुने कुरा ऐनमा उल्लेख भए बमोजिम नै हुने विषय हो । ऐन प्रारम्भ हुने सम्बन्धमा नेपालमा देहाय बमोजिमको व्यवस्था राख्ने प्रचलन रही आएको छ :

१. तुरुन्त अथवा राष्ट्रप्रमुखबाट स्वीकृत वा प्रमाणीकरण भएको मितिदेखि लागू हुने गरी
२. प्रमाणीकरण भएको दिन भन्दा अघि वा पछि लागू हुने गरी
३. ऐनमा लागू हुने मिति नतोकी पछि कार्यपालिकाले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मितिदेखि लागू हुने गरी
४. ऐनको कुनै भाग तुरुन्त लागू हुने गरी र अरु भाग पछि नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मिति देखि लागू हुने गरी
५. नेपालभर एकैपटक लागू हुने गरी वा तोकिएको क्षेत्रमा तोकिएको मिति देखि लागू हुने गरी
६. कुनै अर्को ऐन लागू भए पछि मात्र लागू हुनु पर्ने किसिमको ऐनका हकमा त्यस्तो ऐन लागू भएपछि लागू हुने गरी ।

प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन पनि केही दफाहरु बाहेकका अन्य व्यवस्थाहरु प्रमाणीकरण भएको मितिबाट एक वर्ष पूरा भएको भोलिपल्ट देखि प्रारम्भ हुने गरी व्यवस्था गरिएको छ र दफा २२, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३४ र ४९ नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मिति देखि लागू हुने गरी तोकिएको छ । यो ऐन कार्यान्वयन गर्दा अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको अधीनमा रही कार्यान्वयन गर्नुपर्ने गरी दफा ४ को उपदफा (१) मा व्यवस्था भएको र अपराध संहिता तथा फौजदारी कार्यविधि संहिता पनि प्रमाणीकरण भएको मितिबाट एक वर्ष पूरा भएको भोलिपल्ट देखि प्रारम्भ हुने गरी तोकिएको सन्दर्भमा प्रस्तुत ऐन प्रारम्भ हुने मिति पनि ती ऐनहरूसंग संगत हुने गरी व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । दफा २२, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३४ र ४९ का हकमा ती व्यवस्थाहरु लागू गर्नु भन्दा पहिले केही पूर्वाधारहरु निर्माण गर्नु पर्ने र पूर्व तयारी गर्नुपर्ने भएकाले पछि नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मिति देखि लागू हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

२. परिभाषा : विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा,-

- (क) “कसूरदार” भन्नाले अदालतबाट कुनै कसूरमा दोषी ठहर भएको व्यक्ति सम्झनु पर्छ ।
- (ख) “कानून” भन्नाले तत्काल प्रचलित कानून सम्झनु पर्छ ।
- (ग) “तोकिएको” वा “तोकिए बमोजिम” भन्नाले यस ऐन बमोजिम बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिए बमोजिम सम्झनु पर्छ ।
- (घ) “प्रोवेशन अधिकृत” भन्नाले दफा ४९ बमोजिम नियुक्त वा तोकिएको प्रोवेशन अधिकृत सम्झनु पर्छ ।
- (ङ) “प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड” भन्नाले दफा ३८ बमोजिमको प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड सम्झनुपर्छ ।
- (च) “सामाजिक कार्यकर्ता” भन्नाले दफा ४९ बमोजिम नियुक्त वा तोकिएको सामुदायिक कार्यकर्ता सम्झनु पर्छ ।

टिप्पणी

अन्य नेपाल ऐनहरूमा जस्तै प्रस्तावित विधेयकमा पनि दफा २ मा केही शब्दावलीहरूको परिभाषा गरिएको छ । ऐनमा परेका केही शब्दावलीहरूको परिभाषा गर्ने प्रचलन प्राय सबैजसो मुलुकहरूमा स्थापित परम्परा बनेको पाइन्छ ।^{१०} ऐन निर्माण गर्ने अधिकार विधायिकामा रहने हुँदा ऐन निर्माण गर्दा विधायिकाले खास खास शब्दहरूलाई खास खास अर्थमा प्रयोग गरेको हुन सक्दछ । ऐनमा परिभाषा खण्ड राख्नुको एउटा उद्देश्य ती शब्दहरू विधायिकाले प्रयोग गरेकै अर्थमा बुझ्न सहजता प्रदान गर्नु वा वाध्य पार्नु हो । वास्तवमा ऐनमा प्रयुक्त शब्दको अर्थलाई यसले आधिकारिकता पनि प्रदान गर्ने काम गर्दछ । परिभाषा खण्डमा दिइएको व्याख्यालाई छोडेर अदालतले पनि अन्यथा अर्थ गर्न सक्दैन ।^{११} यस अतिरिक्त ऐनमा परिभाषा खण्ड सहितको व्यवस्था राख्नुको उद्देश्य ऐनलाई बुझ्न सरल र सहज तुल्याउनु तथा ऐनको व्याख्या ठीक ढङ्गले हुने स्थिति कायम गर्नु पनि हो । ऐनमा केही शब्दहरू पटक पटक दोहोर्याइरहनु पर्ने पनि हुनसक्दछ । यस्तो स्थितिमा त्यस्ता शब्दहरूलाई एक ठाउँमा परिभाषित गरेर ती शब्दहरू दोहोर्याइरहनु पर्ने स्थितिलाई कम गर्न र शब्दको अर्थलाई निश्चितता प्रदान गर्न पनि परिभाषा खण्ड राख्ने गरिन्छ । त्यसैले कुनै शब्द एउटा दफा, भाग वा परिच्छेदमा मात्र प्रयोग हुने स्थिति हो भने त्यस्ता शब्दहरूलाई परिभाषा खण्डमा परिभाषित गर्नुपर्ने अवस्था रहदैन वा गरिदैन ।

परिभाषा खण्डले शब्दको सामान्य अर्थलाई भने समाप्त गर्न सक्दैन । यसैले हरेक ऐनको परिभाषा खण्डमा विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा भन्ने वाक्यांश राखिएको हुन्छ । सामान्य

१०. The following guidelines in Canada as to when to use definitions in Acts appear to be fairly universal : "Definitions should be used sparingly and only for the following purposes : (a) to establish that a term is not being used in a usual meaning or is being used in one of the several meanings; (b) to avoid excessive repetition; (c) to allow the use of an abbreviation; (d) to signal the use of unusual or novel term." Quoted from Justice G P Singh; Principles of Statutory Interpretation, 12th ed., p 178, LexisNexis Butterworths Wadhwa, Nagpur

११. Lord Lowry states : " If the Parliament in a statutory enactment defines its terms ... it must intend that ... those terms as defined shall govern what is proposed, authorized or done under or by reference to that enactment."- Wyre Forest Distric Council V. Secretary for State for the Environment, (1990) 1 All ER 780, p 785 : (1990) 2 AC 357 (HL) , Quoted in Id at p 191

रूपमा प्रचलित र प्राकृतिक अर्थ नै लागू हुनसक्ने स्थितिमा परिभाषा खण्डको आड लिएर अन्यथा र अस्वाभाविक अर्थ प्रदान गर्न सकिदैन। विषय वा प्रसङ्गले मूल दफामा प्रयोग भएको कुनै शब्दको अर्थ भिन्नै लागेमा सोही बमोजिम हुन्छ।^{२२} सामान्यतया धेरै कानूनहरुमा सामान्य रूपमा प्रयोग हुने कानूनी शब्दहरुको व्याख्यामा सहजताका लागि बेग्लै कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन बनाउने प्रचलन पनि छ। नेपालमा यस प्रयोजनका लागि नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० बनी लागू भएको अवस्था छ। धेरै कानूनहरुमा सामान्य रूपमा प्रयोग हुने शब्दहरुको परिभाषा कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐनले गरेको हुन्छ भने कुनै खास ऐनमा सामान्य रूपमा प्रयोग हुने शब्दहरुको व्याख्याका लागि सम्बन्धित ऐनमा नै परिभाषा खण्ड राखिएको हुन्छ। त्यसैले कहिले कांही कुनै शब्दको अर्थलाई लिएर कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐनमा गरिएको परिभाषा र सम्बन्धित ऐनमा गरिएको परिभाषा बीच द्वन्द्व उत्पन्न पनि हुन सक्दछ। यस्तो विरोधाभाषको स्थिति सिर्जना भएमा सम्बन्धित ऐनमा गरिएको परिभाषाले नै मान्यता पाउने हुन्छ। नेपालमा सर्वोच्च अदालतबाट यस किसिमको अभ्यासलाई स्थापित गरिसकिएको छ।^{२३}

प्रस्तावित विधेयकको दफा २ मा गरिएको परिभाषालाई पनि यिनै पृष्ठभूमिमा हेरिनु पर्दछ। विधेयकले खास गरेर ५ वटा शब्दहरुको परिभाषा समावेश गरेको छ जस्तो कसूरदार, कानून, प्रोवेशन अधिकृत, प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड र सामाजिक कार्यकर्ता। कसूर भन्ने शब्दको परिभाषा गरे पनि कसूरदार शब्दको परिभाषा नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० मा गरिएको छैन। नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (थ) मा प्रचलित कानून बमोजिम गरेमा वा नगरेमा सजाय हुने कार्यलाई कसूर सम्झनु पर्ने गरी परिभाषा गरिएको र प्रस्तावित विधेयकमा “कसूरदार” भन्नाले अदालतबाट कुनै कसूरमा दोषी ठहर भएको व्यक्ति सम्झनु पर्छ भनी परिभाषा गरिएकोले समग्रमा कसूरदार (offender) भन्नाले प्रचलित कानून बमोजिम गरेमा वा नगरेमा सजाय हुने कार्यमा अदालतबाट दोषी ठहर भएको व्यक्ति सम्झनु पर्ने स्थिति छ। यो परिभाषाले कुनै व्यक्ति उपर कुनै अपराधको अभियोग लागेको स्थितिमा पनि जबसम्म अदालतबाट दोषी प्रमाणित हुदैन तबसम्म निर्दोष अनुमान गर्नु पर्दछ भन्ने फौजदारी न्यायको सिद्धान्तलाई समेत आत्मसात् गरेको पाइन्छ।

यसै गरी “कानून” भन्नाले प्रस्तावित विधेयकमा तत्काल प्रचलित कानून सम्झनुपर्ने गरी परिभाषा गरिएको छ। नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० मा “नेपाल कानून” शब्दको परिभाषा गरी नेपाल ऐन वा नेपालको कुनै भागमा कानून सरह लागू हुने ऐन, सवाल, नियम, आदेश वा उपनियम सम्झनु पर्छ भनिएको सन्दर्भमा प्रस्तावित विधेयकमा कानून शब्दको परिभाषा आवश्यक नभएको तर्क पनि गर्न सकिएला तर प्रस्तुत विधेयकको प्रयोजनका लागि कानून भन्ने शब्दले तत्काल प्रचलित कानून मात्र सम्झनुपर्ने गरी नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐनले गरेको

२२. यज्ञमूर्तिका हकमा परशुराम वि. दुर्गादास समेत, न. नं. ५४७, नेकाप २०२७ पृष्ठ १५७, बलेश्वर वरै वि. अंजनी कुमार श्रीवास्तव, नि. नं. ५७८, नेकाप २०२७ पृष्ठ ३३९; जगत प्रसाद शर्मा वि. गृह मन्त्रालय, नि. नं. ४६४५, नेकाप २०४९ पृष्ठ ९३४; केदार बहादुर पौडेल वि शिक्षा तथा संस्कृत मन्त्रालय, विषयगत नजीर संग्रह (२०१५-२०६२) भाग १२ पृष्ठ ११२ र मानव अधिकार सम्बन्धी फैसलाहरुको प्रकाशन, २०५९ पृष्ठ ६३ निर्णय मिति २०५५।२।२८ वि इ, See also National Insurance Co. Ltd. v. Deepa Devi, AIR 2008 SC 735; Ramesh Mehta v. Sanwal Chand Singhvi, AIR 2004 SC 2258

२३. कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० व्याख्याको जटिलतालाई हटाउन मद्दत गर्ने एउटा साधारण ऐन हो। विशेष ऐनमा भएको विशेष व्यवस्थालाई नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० ले काट्न सक्दैन (शेषनाथ प्रसाद कुर्मी वि. मकबुल अहमद, नि. नं. ३७९९, नेकाप २०४६ पृष्ठ ११७ वृहत पूर्ण इजलाश)

परिभाषाको तुलनामा विशिष्ट अर्थ प्रदान गरिएको छ । कुनै कार्य गर्दाको अवस्थामा प्रचलनमा रहेको फौजदारी कानूनले कसूर नठहर्ने कुनै कार्य वापत सजाय गर्न नहुने फौजदारी न्यायको स्थापित सिद्धान्त रहेको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तावित विधेयकमा कानूनको परिभाषा गर्दा तत्काल प्रचलित कानूनलाई मात्र बुझ्नु पर्ने गरी परिभाषा गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तावित विधेयकको दफा २ को खण्ड (घ) मा प्रोवेशन अधिकृत भन्नाले दफा ४९ बमोजिम नियुक्त वा तोकिएको प्रोवेशन अधिकृत सम्झनुपर्ने गरी परिभाषा गरिएको छ । प्रोवेशन अधिकृतको व्यवस्था नेपालमा नयाँ भएको सन्दर्भमा प्रस्तावित विधेयकको प्रयोजनका लागि सोही विधेयकको दफा ४९ बमोजिम नियुक्त वा तोकिएको प्रोवेशन अधिकृत सम्झनु पर्ने परिभाषा स्वयंमा स्पष्ट रहेको पाइन्छ ।

प्रस्तावित विधेयकको दफा २ को खण्ड (ङ) मा गरिएको प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको परिभाषा पनि स्पष्ट छ । जस अनुसार सोही विधेयकको दफा ३८ बमोजिमको प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड सम्झनु पर्ने व्यवस्था छ ।

प्रस्तावित विधेयकको दफा २ को खण्ड (च) मा “सामाजिक कार्यकर्ता” को परिभाषा गरिएको छ । सामान्य बोलीचालीमा सामाजिक भन्नाले समाज सम्बन्धी वा समाजमा भएको वा हुने कुरालाई बुझिने र कार्यकर्ता भन्नाले काम गर्ने व्यक्ति बुझिने हुँदा सामाजिक कार्यकर्ता भन्नाले समाजका लागि काम गर्ने व्यक्ति बुझिन आउँछ । तर प्रस्तावित विधेयकमा सामाजिक कार्यकर्ता भन्ने शब्द अलि विशिष्ट अर्थमा प्रयोग भएको छ । प्रस्तावित विधेयकको दफा ४९ मा नेपाल सरकारले सामुदायिक सेवा वा पुनस्थापना कार्यमा संलग्न रहेका व्यक्तिलाई सामाजिक अधिकृत नियुक्त गर्न वा तोकन सक्ने व्यवस्था छ र सोही व्यवस्थाका सन्दर्भमा प्रयोग हुने गरी सामाजिक कार्यकर्ताको परिभाषा गर्दा दफा ४९ बमोजिम नियुक्त वा तोकिएको सामुदायिक कार्यकर्ता सम्झनु पर्ने गरी परिभाषा गरिएको छ ।

३. ऐनको प्रयोग : (१) यो ऐन कुनै कसूरका सम्बन्धमा अदालतबाट सजाय निर्धारण गर्ने तथा त्यसको कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा लागू हुनेछ ।

(२) यो ऐन देहायको अवस्थामा लागू हुने छैन :-

- (क) अदालतको अवहेलना सम्बन्धी कसूरका सम्बन्धमा सजाय गर्दा,
- (ख) व्यवस्थापिका - संसदले चलाएको कारवाहीका सम्बन्धमा सजाय गर्दा,
- (ग) यो ऐन लागू नहुने भनी प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएको अवस्थामा ।

टिप्पणी

नेपालको कानूनी इतिहासका सन्दर्भमा यस प्रकारको व्यवस्था नौलो रहेको छ । यद्यपि धेरै देशका ऐनहरूमा यस प्रकारको व्यवस्था राख्ने प्रचलन पहिल्यै देखि अभ्यासमा रही आएको पाइन्छ ।^{१४} यो दफाको व्यवस्थाबाट यो ऐनका व्यवस्थाहरू कुन कुन सन्दर्भमा लागू हुने र कुन कुन सन्दर्भमा लागू नहुने भन्ने स्पष्ट गरेको छ । प्रस्तावित दफामा उल्लिखित विषयहरू मध्ये उपदफा (१) मा यो ऐन कुनै कसूरका सम्बन्धमा अदालतबाट सजाय निर्धारण गर्ने तथा त्यसको कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा

१४. जस्तो पश्चिम अष्ट्रेलियाको Sentencing Act 1995 को दफा ३ मा, दक्षिण अष्ट्रेलियाको Criminal (Sentencing) Act, 1988 को दफा ५ मा, न्यूजिल्याण्डको Sentencing Act 2002 को दफा ५ मा यस्तो व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

लागू हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत विधेयक आफैमा कुनै कार्यलाई कसूर निर्धारण गर्ने कानून होइन, न त यसले कुनै कसूरका सम्बन्धमा यति सजाय हुन्छ भनेर सजायको नै निर्धारण गर्दछ । अन्य प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिमको कसूरमा कसूरदार ठहर भइसकेपछि त्यस्तो कसूरदारलाई अदालतबाट सजाय निर्धारण गर्दा कति सजाय निर्धारण गर्ने र यसका लागि के के कुराहरुलाई आधार मान्ने भन्ने सन्दर्भमा यो ऐन लागू हुन्छ । साथै यसरी निर्धारित सजायको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा पनि यसै विधेयकमा व्यवस्था भए बमोजिम गर्नुपर्ने हुन्छ । जस्तो प्रस्तावित अपराध संहिताको ज्यान सम्बन्धी कसूरको महलमा उल्लेख भए बमोजिम कसैले कसैको ज्यान मार्ने उद्योग गरेमा दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपैयाँ सम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ । ज्यान मार्ने उद्योगको कसूरमा कुनै अभियुक्त कसूरदार ठहर भएमा प्रस्तावित व्यवस्था बमोजिम कैद सजायका हकमा कानूनतः दश वर्षमा ननाघ्ने गरी एक दिन पनि कैद गर्न सकिन्छ वा पूरा दश वर्ष नै पनि कैद गर्न सकिन्छ । कानूनले तोकेको हदमा नबढ्ने गरी कति कैद निर्धारण गर्ने भन्ने कुरा अदालतबाट निर्धारण हुने विषय हो । यसरी अदालतबाट सजाय निर्धारण गर्ने विषयमा प्रस्तुत विधेयकको व्यवस्था लागू हुन्छ । साथै सजायको निर्धारण भइसके पछि कैदको अवाधि कसरी गणना गर्ने, कैद सजाय निलम्बन हुन सक्ने वा नसक्ने, हुन सक्ने भए कस्तो अवस्थामा हुने, खुला कारागारमा राख्न सकिने वा नसकिने, प्यारोलमा राख्न सकिने वा नसकिने जस्ता सजाय कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित प्रश्नहरु उठ्न सक्दछन् । सजाय कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित यी विभिन्न सन्दर्भमा पनि यही विधेयकको व्यवस्था लागू हुन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा यो ऐन लागू हुने सम्बन्धमा केही अपवादात्मक व्यवस्था गरिएको छ । यो दफाको उपदफा (२) देहाय बमोजिम रहेको छ :

(२) यो ऐन देहायको अवस्थामा लागू हुने छैन :-

- (क) अदालतको अवहेलना सम्बन्धी कसूरका सम्बन्धमा सजाय गर्दा,
- (ख) व्यवस्थापिका - संसदले चलाएको कारवाहीका सम्बन्धमा सजाय गर्दा,
- (ग) यो ऐन लागू नहुने भनी प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएको अवस्थामा ।

अदालतको अवहेलनामा कारवाही गर्न पाउने विषय न्यायपालिकामा अन्तरनिहित विशिष्ट र असाधारण अधिकार हो ।^{२५} वास्तवमा न्यायपालिकालाई अवाञ्छनीय रूपमा होच्याएर वा विवादमा मुछेर जनसाधारणमा अदालत प्रति अनास्था उत्पन्न गराइ निष्पक्ष रूपमा न्याय दिन नसक्ने स्थितिमा पुर्याइयो भने त्यसको परिणाम न्यायाधीशले वा अदालतले मात्र होइन, सम्पूर्ण राष्ट्रले नै भोग्नुपर्ने हुन्छ ।^{२६} अदालतको अवहेलनामा कारवाही गर्नु भनेको न्यायरूपी नदी स्वच्छ र शुद्ध राखी अदालत प्रतिको जनताको आस्था र विश्वास बचाइ राख्ने^{२७} उद्देश्य रहने हुँदा यस्तो कारवाहीमा कुनै खास कार्यविधि हुँदैन र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त पनि लागू हुँदैन । यही मान्यतालाई ध्यानमा राखेर अन्य मुलुकहरुमा पनि अदालतको अवहेलना सम्बन्धी विषयमा सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन सम्बन्धी ऐन लागू नहुने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ ।^{२८} यही मान्य सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दै प्रस्तुत विधेयकमा

२५. सर्वोच्च अदालत वि. कुसुम श्रेष्ठ, मुद्दा: अपशब्द, नि. नं. ३२७, नेकाप २०२३ पृष्ठ १५

२६. धिर प्रसाद पोखरेल वि. हरीहर विरही, नि. नं. ४६०४, नेकाप २०४९ पृष्ठ ७७७

२७. सर्वज्ञरत्न तुलाधर वि. राष्ट्रिय पञ्चायत समेत, नि. नं. ११९७, नेकाप २०३५ पृष्ठ १६६

२८. जस्तो पश्चिम अष्ट्रेलियाको Sentencing Act, 1995 को दफा ३(३) मा, दक्षिण अष्ट्रेलियाको Criminal (Sentencing) Act, 1988 को

अदालतको अवहेलना सम्बन्धी कसूरका सम्बन्धमा सजाय गर्दा यो ऐन लागू नहुने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

व्यवस्थापिका संसदले चलाएको कारवाहीका सम्बन्धमा सजाय गर्दा पनि यो ऐन लागू नहुने व्यवस्था गरिएको छ । न्यायपालिकाको जस्तै व्यवस्थापिकाको पनि केही विशेषाधिकारहरु हुन्छन् । खास गरेर देशका सबै जनताको आवाजको वास्तविक प्रतिनिधित्व गर्ने निकाय र थलो व्यवस्थापिका संसद हुने र यही प्रतिनिधित्व प्रणालीको आधारमा नै लोकतान्त्रिक मूल्य, मान्यता र प्रणाली स्वयंको पनि अस्तित्व र भविष्य सुरक्षित रहन सक्ने हुँदा व्यवस्थापिका संसदमा पूर्ण वाक स्वतन्त्रता रहने, संसदमा बोलेको विषयलाई लिएर कुनै सदस्य उपर कारवाही गर्न नपाइने, संसदको अधिवेशन चलिरहेको बखत कुनै सदस्यलाई गिरफ्तार गर्न नपाइने लगायतका विशेषाधिकारहरु प्रदान गरिएको हुन्छ । यी विशेषाधिकारहरुको उलंघनको विषयलाई संसदको अवहेलना गरेको मानिन्छ र त्यस्तो अवहेलनामा कारवाही गर्ने र सजाय गर्ने अधिकार संसद स्वयंमा निहित रहने हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा यस सम्बन्धी अधिकार व्यवस्थापिका संसदमा मात्र रहने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।^{१९} त्यसैले यी विषयलाई अन्य सामान्य कानूनको दायरा भन्दा बाहिर राख्ने आम मान्यता स्थापित भएको छ ।^{२०} प्रस्तुत विधेयकले पनि यिनै मान्यता, संवैधानिक व्यवस्था र अन्य मुलुकहरुमा प्रचलित परम्परालाई आधार मानेर व्यवस्थापिका - संसदले चलाएको कारवाहीका सम्बन्धमा सजाय गर्दा यो ऐन लागू नहुने व्यवस्था गरेको छ ।

यो ऐन लागू नहुने भनी प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएको अवस्थामा पनि यो ऐन लागू नहुने व्यवस्था गरिएको छ । यस प्रकारको अवस्था दुई किसिमबाट सिर्जना हुन सक्ने देखिन्छ । कतिपय ऐनहरुमा “यो ऐनमा लेखिए जति कुरामा यसै ऐन बमोजिम हुनेछ” भन्ने किसिमको व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।^{२१} यस्तो व्यवस्था गरिएको अवस्थामा पनि यो ऐनको व्यवस्था लागू नहुने अवस्था पर्दछ । कुनै ऐनमा स्पष्टसँग यो ऐनको नाम किटेर लागू नहुने भनी उल्लेख भएको अवस्थामा पनि स्वतः यो ऐन लागू नहुने अवस्था पर्दछ । यसरी अन्य ऐनहरुमा यो ऐन लागू नहुने भनी उल्लेख भएको स्थितिमा यो ऐनले सामान्य कानूनको हैसियत राख्दछ र अन्य ऐनहरुले विशेष कानूनको हैसियत राख्ने देखिन्छ ।

-
- दफा ५ मा अदालतको अवहेलना सम्बन्धी विषयमा यी ऐनका व्यवस्थाहरु लागू नहुने उल्लेख छ ।
२९. यस धारामा उल्लेख भएका कुनै कुरा उल्लङ्घन भएमा व्यवस्थापिका संसदको विशेषाधिकारको हनन हुने र व्यवस्थापिका संसदको विशेषाधिकारको हननलाई व्यवस्थापिका संसदको अवहेलना मानिनेछ । कुनै विशेषाधिकारको हनन भएको छ वा छैन भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार व्यवस्थापिका संसदलाई मात्र हुनेछ : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ५६ को उपधारा (६) ।
३०. हेर्नुहोस् Erskine May on Parliamentary Practice, 21st ed., p 69, Butterworths (1989); quoted in Surya Dhungel, Bipin Adhikari, BP Bhandari and Chris Murgatroyd; Commentary on the Nepalese Constitution, p 357, DeLF, Kathmandu (1998) . साथै पश्चिम अष्ट्रेलियाको Sentencing Act 1995 को दफा ३(३) मा पनि संसदको अवहेलनामा गरिने कारवाहीका सम्बन्धमा उक्त ऐन लागू नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।
३१. जस्तो बातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को दफा २२ मा यो ऐनमा लेखिए जति कुरामा यसै ऐन बमोजिम ... हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५९ मा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि यस ऐन अन्तर्गत दायर हुने वा भएको मुद्दामा देहाय बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेर अन्य कानूनको प्रयोगलाई बाहेक गरेको छ । धरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा १६ मा पनि यस ऐनमा लेखिएको कुरामा यसै ऐन बमोजिम ... हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

परिच्छेद - २

सजाय सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्तहरू

यो परिच्छेदमा फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने सामान्य सिद्धान्तहरू प्रस्ताव गरिएका छन् । ऐनमा यस्तो सिद्धान्तहरूको उल्लेख गर्ने प्रचलन नेपालमा पहिले थिएन । यद्यपि व्यवहारमा यी सिद्धान्तहरू कुनै न कुनै रूपमा प्रयोगमा रहेको पाइन्छ ।^{३२} प्रस्तुत ऐनमा यी सिद्धान्तहरूको उल्लेख गरेर वास्तवमा यो ऐन कुन सिद्धान्त र मान्यतामा आधारित छ सो विषयका बारेमा स्पष्ट गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ । यी सिद्धान्तहरूलाई सजाय सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्तहरूको रूपमा देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएका छन् :

४. अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको व्यवस्था लागू हुने : (१) यो ऐन कार्यान्वयन गर्दा अपराध संहिता २०६... र फौजदारी कार्यविधि संहिता २०६... को अधिनमा रही कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।
- (२) यस ऐनमा अपराध संहिता २०६... र फौजदारी कार्यविधि संहिता २०६... मा परिभाषित शब्दहरूको उल्लेख भएको रहेछ भने त्यस्ता शब्दहरूले सो संहिताकै अर्थ जनाउनेछन् ।
- (३) अपराध संहिता २०६... मा उल्लेख भएका सिद्धान्तहरू यस ऐनको कार्यान्वयनमा पनि लागू हुनेछन् ।

टिप्पणी

सजाय सम्बन्धी एउटा सामान्य सिद्धान्तको रूपमा प्रस्तुत दफा ४ मा अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको व्यवस्था लागू हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तावित दफा ४ को उपदफा (१) मा यो ऐन कार्यान्वयन गर्दा अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको अधिनमा रही कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस अनुसार फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ छुट्टै स्वतन्त्र रूपमा लागू हुने ऐन नभइ अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको परिपूरकको रूपमा लागू हुने ऐनको रूपमा रहेको देखिन्छ । यसको अर्थ प्रस्तुत ऐन स्वयंले कुनै नयाँ कसूरको सिर्जना गरेको छैन र कुनै कसुर वापत छुट्टै सजाय तोकेको पनि छैन । अपराध संहिताले कसूर मानेको र सोही संहितामा तोकिएको सजायको निर्धारण गर्ने तथा यसरी निर्धारित सजायको कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा मात्र यो ऐन लागू हुने देखिन्छ । यसै गरी प्रस्तुत दफा ४ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए बमोजिम यो ऐनमा अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहितामा परिभाषित शब्दहरू उल्लेख भएका रहेछन् भने ती शब्दहरूको अर्थ पनि अपराध संहिता

३२. सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दाहरूमा फैसला हुँदा यी मध्येका केही सिद्धान्तहरूलाई आधार मानेर फैसला भएका छन् जस्तो आइदण्डी शेर्पाको जाहेरीले वादी श्री ५ को सरकार वि. सर्वजित खड्काको मुद्दामा होस ठेगानमा नरहेको अवस्थामा गरेको कसूर वापत सजाय नहुने फैसला भएको छ (नि. नं. ३५३१, नेकाप २०४५ पृष्ठ ७२८) । शम्भुलाल अमात्य वि भोटेकान्छा महर्जनको मुद्दामा कानून बमोजिम बाहेक सजाय नहुने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिएको छ (नि. नं. ५०५२, नेकाप २०५२ पृष्ठ १४१) । यसैगरी शुभद्रा दाहाल वि नारायण डंगोलको मुद्दामा एउटै कसूरमा दोहोरो सजाय नहुने सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी फैसला गरिएको छ (नि. नं. ७३६३ नेकाप २०६१ पृष्ठ ४२८) । साथै हेनुहोस् राम प्रसाद सिटौला वि अनिता भट्टराईको जाहेरीले नेपाल सरकार, नि. नं. ७८७८, नेकाप २०६४ पृष्ठ ७४; बालकृष्ण के सी समेत वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय दैलेख, नि. नं. ८४५९, नेकाप २०६७ पृष्ठ १५१४ ।

र फौजदारी कार्यविधि संहितामा परिभाषा गरिएको अर्थमा बुझ्नु पर्ने देखिएको छ । जस्तो अपराध संहितामा अदालत, कसूर, कानून, काम आदि शब्दहरूको परिभाषा गरिएको छ । त्यसैगरी फौजदारी कार्यविधि संहितामा पनि उजुरी, ठाउँ, मुद्दा आदि शब्दहरूको परिभाषा गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा ४ को उपदफा (३) मा अपराध संहितामा उल्लेख भएका सिद्धान्तहरू यो ऐनको कार्यान्वयनमा पनि लागू हुनेछन् भन्ने उल्लेख छ । अपराधलाई कुनै एउटा व्यक्ति विरुद्ध लक्षित घटनाको रूपमा मात्र नभएर सम्पूर्ण राज्य, समाज र मानव सभ्यता कै विरुद्धको कार्यको रूपमा लिइन्छ । त्यसैले विभिन्न प्रकारका यस्ता कार्यहरूलाई राज्यले कानून बनाएर अपराधको रूपमा घोषित गर्ने र अपराध गर्ने अपराधीलाई विभिन्न प्रकारका दण्डहरू दिने व्यवस्था गरेको हुन्छ । तर राज्यलाई अधिकार छ भन्दैमा अपराधीहरूलाई जथाभावी व्यवहार गर्न र दण्ड सजाय गर्न पाइदैन । कसूर गर्ने कसूरदारको पनि विश्वव्यापी रूपमा मान्यता प्राप्त केही अधिकारहरू छन् । ती अधिकारहरू र फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूलाई राज्यले पनि पालन गर्नु पर्ने हुन्छ ।^{३३} यसैले प्रस्तावित अपराध संहिताको परिच्छेद-२ मा फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूका रूपमा देहायका सिद्धान्तहरू उल्लेख भएका छन् र ती सिद्धान्तहरू प्रस्तुत ऐनको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा पनि लागू हुन्छन् :

- ◆ कानून बमोजिमको काम कसूर नहुने,
- ◆ कानून बमोजिम बाहेक सजाय नहुने,
- ◆ तथ्यको भ्रममा परी गरेको काम कसूर नहुने,
- ◆ एउटै कसूरमा दोहोरो सजाय नहुने,
- ◆ स्वच्छ सुनुवाई बाट वञ्चित नहुने,
- ◆ आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन नलाग्ने,
- ◆ कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार नमानिने,
- ◆ नाबालकले गरेको काम कसूर नहुने,
- ◆ होस् ठेगानमा नरहेको व्यक्तिले गरेको काम कसूर नमानिने,
- ◆ मञ्जुरी लिइ गरेको काम कसूर नहुने,
- ◆ भलाइका लागि मञ्जुरी लिइ गरेको काम कसूर नहुने,
- ◆ भलाइका लागि संरक्षकको मञ्जुरी लिइ गरेको काम कसूर नहुने,
- ◆ भलाइका लागि मञ्जुरी नलिइ गरेको काम कसूर नहुने,
- ◆ कानून बमोजिम कसूर मानिने अवस्थामा मञ्जुरी लिएर पनि कसूर गर्न नहुने,
- ◆ असल नियतले दिएको जानकारीबाट क्षति पुगेमा कसूर नहुने,

३३. जस्तो संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा सन् १९४८ को १० डिसेम्बरमा पारित मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ५ मा कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ । सोही घोषणापत्रको धारा ९ मा कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले गिरफ्तार गरिने, नजरबन्दमा राखिने वा देश निकाला गरिने छैन भन्ने उल्लेख छ । सोही घोषणापत्रको धारा १० मा कुनै पनि व्यक्ति उपर लगाइएको फौजदारी अभियोगको र निजको अधिकार तथा दायित्वको निरोपण गर्दा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायाधिकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाई गरी पाउने पूर्ण समानताको हक हुनेछ, भन्ने उल्लेख छ । यसै गरी धारा ११ मा दण्डनीय कसूरको अभियोग लागेको प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि आवश्यक सबै प्रत्याभूतिहरू प्राप्त भएको सार्वजनिक सुनुवाई मा कानून बमोजिम दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष भएको अनुमान गरी पाउने अधिकार हुने तथा कुनै कार्य गर्दा वा नगर्दाको वखत राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत दण्डनीय कसूर नमानिने त्यस्ता कार्यका लागि कुनै पनि व्यक्तिलाई दण्डनीय कसूरको दोषी ठहराइने छैन, न त सो दण्डनीय कसूर गर्दाका वखत लागू रहेको सजाय भन्दा बढी सजाय नै गरिनेछ, भन्ने उल्लेख छ । हेर्नुहोस् नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ६, ७, ९, १०, १४ आदि । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६२ को धारा २४ मा पनि न्याय सम्बन्धी विभिन्न हकहरूको व्यवस्था गरिएको छ ।

- ◆ डर त्रासमा परी गरेको काम कसूर नहुने,
- ◆ अन्य हानि नोक्सानी बचाउन असल नियतले गरेको काम कसूर नहुने,
- ◆ निजी रक्षाको लागि गरेको काम कसूर नमानिने,
- ◆ ज्यान लिने अधिकार नहुने,
- ◆ मामुली हानि नोक्सानी भएकोमा कसूर नहुने,
- ◆ नाबालकबाट गराएको कसूरमा उमेर पुगेकोलाई सजाय हुने,
- ◆ निरपेक्ष दायित्व हुने कसूरमा आपराधिक मनसाय परीक्षण नहुने,
- ◆ संगठित संस्थाबाट भएको कसूरमा काम गर्ने गराउनेको आपराधिक दायित्व हुने,
- ◆ समूहबाट भएको कसूरमा सबै सदस्यलाई सजाय हुने,

५. घटी सजाय हुने : कुनै कसूरका सम्बन्धमा कसूर गर्दाका बखतभन्दा सजाय निर्धारण गर्दाका बखत कानून बमोजिम घटी सजाय हुने रहेछ भने सजाय निर्धारण गर्दा घटी सजाय हुने गरी निर्धारण गर्नु पर्ने छ ।

टिप्पणी

तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरे वापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी हुन नपर्ने र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिए भन्दा बढी सजाय नदिइने सिद्धान्त धेरै पहिले देखि नै प्रचलनमा रही आएको छ । साथै यो सिद्धान्तलाई व्यक्तिको मौलिक अधिकारको रूपमा संविधानमा व्यवस्था गरेको पनि पाइन्छ ।^{१४} तर पछि बनेको कानूनमा घटी सजाय हुने व्यवस्था गरिएकोमा सोही बमोजिम घटी सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्था नेपालमा हाल प्रचलित कानूनहरूका सन्दर्भमा नयाँ प्रावधान हो ।^{१५} वास्तवमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १५ को उपधारा (१) मा कसूर गरेको समय पछि कानूनद्वारा कम सजायको व्यवस्था गरिएकोमा कसूरदारलाई सोको फाइदा प्राप्त हुनेछ भनी पहिल्यै देखि व्यवस्था भइरहेको थियो तर पनि नेपालमा उक्त प्रतिज्ञापत्रको उक्त व्यवस्थालाई स्पष्टसँग कानूनमा समावेश गरिएको थिएन । प्रस्तुत विधेयकको दफा ५ मा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा १५(१) मा उल्लिखित उक्त सिद्धान्तलाई आधार मान्दै कुनै कसूरका सम्बन्धमा कसूर गर्दाका बखत भन्दा सजाय निर्धारण गर्दाका बखत कानून बमोजिम घटी सजाय हुने रहेछ भने सजाय निर्धारण गर्दा घटी सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने सिद्धान्तलाई सजाय सम्बन्धी एउटा सामान्य सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । कुनै कसूर वापत पछि कानून बनाएर घटी सजाय हुने व्यवस्था गर्नुको मतलब उक्त कसूरका सम्बन्धमा रहेको पहिलेको सामाजिक मूल्य र मान्यतामा पनि परिवर्तन भएको र समाजले उक्त कसूरलाई कम गम्भीर मानेको बुझिने हुँदा सोही बमोजिम घटी सजाय गर्नु न्यायोचित पनि हुने देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट यो सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी कतिपय कसूरदारलाई पछि बनेको कानून बमोजिम घटी सजाय गरी आएको पनि छ ।^{१६}

१४. हेर्नुहोस् नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (४)

१५. हेर्नुहोस् केही फौजदारी मुद्दा खारेज गर्ने र दण्ड सजाय भिनाहा दिने ऐन, २०२० को दफा ४(३)

१६. वस्तो वादी रत्नमणि पाध्या वि. शान्ति पाध्यानी, नि. नं. ३१२, नैकाप २०२३ पृष्ठ १४; माभी थारुको जाहेरीले श्री ५ को सरकार वि. करारिबर वस्नेत क्षेत्री, मुद्दा ज्यान, नि. नं. ६६३२, नैकाप २०५५ पृष्ठ ६६२

६. अन्य कानून बमोजिमको सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने : कुनै कानूनले कुनै कसूरका सम्बन्धमा निश्चित अवधिको कैद वा निश्चित रकमको जरिवाना वा सजाय तोकेको रहेछ भने त्यस्तो कसूरको कसूरदारलाई सोही बमोजिमको कैद, जरिवाना वा सजाय गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

फौजदारी मुद्दाहरूमा विभिन्न प्रकारका सजायहरूको व्यवस्था गरिएको हुन्छ र ती सबै प्रकारका सजायको व्यवस्थाको पछाडी विभिन्न उद्देश्यहरू अन्तरनिहित रहेको हुन्छ । विभिन्न मुलुकहरूमा प्रचलित सजायका व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा सामान्यतया तीन प्रकारका सजायका स्वरूपहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ :

- क. अनिश्चित सजाय
- ख. निश्चित सजाय
- ग. वाध्यात्मक सजाय

दण्डको सुधारात्मक सिद्धान्त अनुसार एउटै अपराध भए पनि सो अपराधमा संलग्न सबै अपराधीहरूलाई एउटै र समान दण्ड दिनु उपयुक्त ठानिदैन । तसर्थ अपराध घट्टाको परिस्थिति र अपराधीको अवस्थालाई ध्यानमा राखी सजाय घटी वा बढी गर्ने अधिकार न्यायाधीशलाई प्रदान गरिएको हुन्छ । ऐनले केवल सजायको न्यूनतम र अधिकतम हदमात्र तोकेको हुन्छ र ऐनद्वारा तोकिएको सीमा भित्र रहेर सजायको निर्धारण गर्ने स्वविवेकीय अधिकार न्यायाधीशलाई प्राप्त हुन्छ । अपराधीलाई गरिने यस प्रकारको सजायलाई अनिश्चित सजाय भनिन्छ । जस्तो प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा १६५ मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई दास वा कमारा कमारी बनाएमा कसूर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्ष देखि दशवर्ष सम्म कैद र पचास हजार देखि एक लाख रुपैयासम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ । यो कसूर गर्ने कसूरदारलाई न्यूनतम पाँच वर्ष देखि अधिकतम दश वर्षको हदमा नबढ्ने गरी सजायको निर्धारण गर्ने अधिकार न्यायाधीशलाई हुन्छ । तथापि अनिश्चित सजायमा अपराधीलाई कारागारमा पठाउँदा कारावासको अवधि निश्चित गरिएको हुँदैन ।^{१७} कारागारमा उसले देखाएको सुधारात्मक आचरणका आधारमा उल्लिखित दण्ड अवधि भित्र रिहाइ गर्न सकिन्छ ।

निश्चित सजाय पद्धति अन्तर्गत अपराधी व्यक्तिले गरेको अपराधका लागि समानुपातिकताको आधारमा उसलाई निश्चित अवधिको कैद सजाय तोकिन्छ । अनिश्चित सजाय अन्तर्गत अपराधीलाई कारावासमा बस्नु पर्ने अवधि निश्चित गरिएको हुँदैन भने निश्चित सजाय अन्तर्गत अपराधको गम्भीरता बढाउने र घटाउने तत्वहरूको विचार गरी न्यायाधीशद्वारा कारागारमा बस्नु पर्ने अवधि निश्चित गरिएको हुन्छ ।

वाध्यात्मक सजाय पद्धति अन्तर्गत सजाय निर्धारणमा न्यायकर्तालाई स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गर्ने कुनै स्वतन्त्रता रहदैन । कुन अपराधमा कसूरदारलाई कति सजाय निर्धारण गर्ने भन्ने कुरा विधायिकाले ऐन मै स्पष्ट तोकेको हुन्छ र त्यस्तो अपराधमा कुनै व्यक्ति कसूरदार ठहरिए पछि ऐनमा उल्लिखित सजाय निर्धारण गर्नु न्यायाधीशको वाध्यात्मक कर्तव्य हुन आउँछ । जस्तो प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा १७९ बमोजिम कसैले कसैको नियतपूर्वक ज्यान मार्ने काम गरेमा जन्मकैदको

सजाय हुने व्यवस्था छ । उक्त कसूरमा कुनै व्यक्ति कसूरदार ठहरिएमा निजलाई जन्मकैदको सजाय निर्धारण गर्नु न्यायाधीशको वाध्यात्मक कर्तव्य हुन आउँछ ।

सजाय निर्धारण सम्बन्धी पद्धतिलाई अर्को रूपमा हेर्दा विधायिकी पद्धति, न्यायपालिकीय पद्धति र प्रशासकीय पद्धति गरी तीन प्रकारका प्रचलनहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ । अपराधिक कार्य वापत सजायको किटानी व्यवस्था विधायिकी कानूनमा नै गर्ने र सजायको निर्धारण सम्बन्धमा अदालतलाई कुनै स्वविवेकीय अधिकार नहुने पद्धति विधायिकी पद्धति हो । अपराधिक कार्य वापत विधायिकाले न्यूनतम र अधिकतम सजायको व्यवस्था गरिदिने र सजाय निर्धारण गर्दा न्यायपालिकाले विधायिकाद्वारा निर्धारित सीमा भित्र रहेर स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गरी निर्धारण गर्ने पद्धतिलाई न्यायपालिकीय पद्धति भनिन्छ । मुद्दाको सुनुवाई गरेर अदालतले अमुक अभियुक्त अमुक अपराधिक कार्यका लागि दोषी हो वा होइन भनेर निर्णय गर्ने तर अदालतबाट दोषी ठहरिएमा सजायको निर्धारण गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने कार्य प्रशासकीय अधिकारीबाट हुने पद्धतिलाई प्रशासकीय पद्धति भनिन्छ ।^{१८}

प्रस्तावित विधेयकको दफा ६ मा भएको व्यवस्थाले वाध्यात्मक सजाय निर्धारण पद्धति वा दोस्रो रूपमा भन्ने हो भने विधायिकी पद्धतिको अनुसरण गरेको छ । कुनै कानूनमा कुनै कसूरका सम्बन्धमा निश्चित अवधिको कैद वा निश्चित रकमको जरिवाना वा सजाय तोकेको रहेछ भने त्यस्तो कसूरको कसूरदारलाई सोही बमोजिमको कैद, जरिवाना वा सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्था दफा ६ मा गरिएको छ । यसरी कानून मै किटानी कैद, जरिवाना वा सजाय तोकिएकोमा न्यायाधीशले स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गरी अर्को सजाय निर्धारण गर्न नपाइने देखिन्छ ।

७. यस ऐन बमोजिम सजाय गर्नु पर्ने : दफा ६ मा लेखिएको अवस्थामा बाहेक कुनै कसूरका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्दा यस ऐन बमोजिम गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा ७ को व्यवस्था दफा ६ संग सम्बन्धित छ । यो दफालाई दफा ६ को अपवादात्मक व्यवस्थाको रूपमा प्रस्ताव गरिएको छ । अन्य कुनै कानूनले कुनै कसूरका सम्बन्धमा निश्चित अवधिको कैद वा निश्चित रकमको जरिवाना वा सजाय तोकेको अवस्थामा त्यस्तो कसूरको कसूरदारलाई सोही बमोजिमको कैद, जरिवाना वा सजाय गर्ने र त्यसरी अन्य कुनै कानूनले निश्चित कैद, जरिवाना वा सजाय नतोकेको अवस्थामा यो ऐन बमोजिम सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था यो दफाले गरेको छ । माथि दफा ६ को व्याख्यात्मक टिप्पणीमा उल्लेख भए अनुसारका सजाय निर्धारण पद्धतिलाई आधार मान्ने हो भने यो दफाले वाध्यात्मक पद्धति बाहेकका अनिश्चित र निश्चित सजाय निर्धारण पद्धति तथा दोस्रो रूपमा भन्ने हो भने न्यायपालिकीय पद्धतिको अनुसरण गरेको पाइन्छ ।

८. कसूरदार ठहर भएपछि सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने : (१) कुनै व्यक्ति कुनै कसूरका सम्बन्धमा कानून बमोजिम कसूरदार ठहर भइसकेपछि मात्र अदालतले सो व्यक्तिलाई सो कसूरको सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्नु पर्नेछ ।

३८ अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता र फौजदारी कसूरमा (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन सम्बन्धी स्तरीय कार्यसंचालन निर्देशिकाहरू, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, पृष्ठ ६४८ (२०६८)

- (२) उपदफा (१) बमोजिम सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदार ठहरिएको तीस दिनभित्र निर्धारण गरिसक्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

हाम्रो न्यायिक अभ्यासमा अहिले सम्म कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्ति कसूरदार हो होइन भनेर ठहर गर्ने कार्य र त्यस्तो अभियुक्त कसूरदार ठहर भएकोमा निजलाई हुने सजायको निर्धारण गर्ने कार्यका बीच कुनै फरक कार्यविधि अवलम्बन गर्ने गरेको पाइएको छैन । वास्तवमा हामी कहाँ कुनै व्यक्तिलाई कसूरदार ठहर गर्ने कार्य र निज उपर हुने सजायको निर्धारण गर्ने कार्य एकैपटक गर्ने प्रचलन रही आएको छ । प्रस्तुत दफामा कुनै व्यक्ति कुनै कसूरका सम्बन्धमा कानून बमोजिम कसूरदार ठहर भइसकेपछि मात्र अदालतले सो व्यक्तिलाई सो कसूरको सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएकोबाट यो विधेयकले कसूरदार ठहर गर्ने कार्य र कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्ने कार्यलाई छुट्टयाएको पाइन्छ ।

हाम्रो न्यायिक अभ्यासलाई हेर्दा हामीले कुनै अपराधको अभियोग लागेको व्यक्तिले उक्त अपराध गरेको हो होइन भन्ने विषयमा निर्णयमा पुग्नका लागि जति बुद्धि, विवेक, ज्ञान र परिश्रम लगाउंछौं, अमुक व्यक्ति कसूरदार ठहर भइसकेपछि निजलाई कति अपराधिक दायित्व व्यहोर्न लगाउनु पर्छ, उसलाई कस्तो किसिमको कति मात्रामा सजाय तोक्नुपर्छ भन्ने बारेमा खासै ध्यान दिन सकिएको अवस्था देखिदैन । वास्तवमा समुचित सजाय निर्धारणको विषय अमुक व्यक्तिलाई कसूरदार ठहराउने वा नठहराउने भन्ने विषय भन्दा कुनै पनि दृष्टिकोणबाट कम महत्वपूर्ण होइन । कसूरदार ठहर गर्ने कार्य सारभूत (Substantive) र सजाय निर्धारण गर्ने कार्य आनुसांगिक (Ancillary) हुँदै होइन । जसरी कुनै अपराधको कसूरदार ठहराउने कार्य महत्वपूर्ण हो त्यसैगरी उपयुक्त सजाय निर्धारणको कार्य पनि महत्वपूर्ण हो । अभियुक्तले गरेको कार्य कानूनद्वारा निषेधित कार्य हो होइन र निजले त्यस्तो कार्य मनसायपूर्वक गरेको हो होइन भन्ने विषय कसूरदार ठहराउन सहयोगी हुन सक्ला तर अपराधीले त्यस्तो कार्य गर्दाका बखत हासिल गर्न चाहेको उद्देश्य, निजको असल वा खराब चरित्र, अपराध गर्दाको परिस्थिति र आर्थिक अवस्था जस्ता विषयहरू अभियोग ठहर गर्न त्यति सान्दर्भिक नहुन सक्दछन् जति सजाय निर्धारण गर्नमा सान्दर्भिक हुन सक्दछन् । यसै तथ्यलाई ध्यानमा राखेर अन्य मुलुकहरूमा अभियोग ठहर गर्ने र सजाय निर्धारण गर्ने विषयलाई छुट्टयाएर सुनुवाई गर्ने पद्धति अवलम्बन गरिएको पाइन्छ ।^{१९} नेपालमा पनि पहिलो पटक प्रस्तावित विधेयकको दफा ८ मा कसूरदार ठहर भइ सके पछि मात्र अदालतले सो व्यक्तिलाई सो कसूरको सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेर कसूरदार ठहर गर्ने कार्य र सजाय निर्धारण गर्ने कार्यलाई छुट्टयाएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा ८ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए अनुसार सजाय निर्धारण गर्ने कार्य कसूरदार ठहरिएको तीस दिनभित्र निर्धारण गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

१९. भारतीय फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा २३५(१) र (२) मा यस्तो व्यवस्था छ : After hearing arguments and points of law (if any), the Judge shall give a judgement in the case- Section 235(1). If the accused is convicted, the Judge shall, unless he proceeds in accordance with the provision of Section 360, hear the accused on the question of sentence, and then pass sentence on him according to law - Section 235(2). हेनुहोस् Penalties and Sentences Act, 1992 Queensland, Section 7.

९. छुट्टै सुनुवाई गर्नु पर्ने : (१) दफा ८ बमोजिम कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टै सुनुवाई गरि निर्धारण गर्नु पर्नेछ ।

तर तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयासम्म जरीवाना हुने कसूरको कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टै सुनुवाई गर्नु पर्ने छैन ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम सुनुवाई गर्दा कसूर ठहर गर्ने न्यायाधीशको मृत्यु भएको, अवकास भएको वा निजलाई कडा रोग लागी कार्यसम्पादन गर्न नसक्ने भएकोमा बाहेक अन्य जुनसुकै अवस्थामा निजले नै सुनुवाई गरि सजाय निर्धारण गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित विधेयकको दफा ८ मा कुनै व्यक्तिलाई सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदार ठहर भइसकेपछि मात्र निर्धारण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेकोमा प्रस्तुत दफा ९ ले कुनै कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टै सुनुवाई गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । अहिले चली आएको न्यायिक अभ्यासमा कसूरदार ठहर गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा सुनुवाई हुने गरे पनि सजाय निर्धारणको कार्यलाई छुट्टै कार्यविधिको रूपमा मान्यता दिइएको छैन । कसूरदार ठहर भएमा सोही बखत एउटै फैसलाबाट निजलाई हुने सजाय पनि निर्धारण गरिन्छ । यसैले कानून बमोजिम कम सजाय हुने स्थिति रहेछ भने कसूरदार ठहर गर्दाका बखत हुने सुनुवाई को अवस्थामा नै कानून व्यवशायीहरुद्वारा वैकल्पिक जिकिरको रूपमा कम सजाय हुन माग गरी वहश गर्ने बाहेक कसूरदार ठहर गर्न र कसूरदार ठहर भएकोमा सजाय निर्धारण गर्नका लागि छुट्टै सुनुवाई गर्ने पद्धति प्रचलनमा छैन । प्रस्तुत दफा ९ मा सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टै सुनुवाई गरिने व्यवस्था गर्नुको मतलब मौखिक तर्क प्रस्तुतीकरणको औपचारिकता मात्र नभएर सान्दर्भिक सबुत प्रमाणहरु समेत पेश गर्ने अधिकार रहेको मान्नु पर्दछ ता कि त्यस्तो सुनुवाई बाट कसूरदारलाई उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्ने कार्यमा अदालतलाई मद्दत पुग्न सकोस् । कसूरदार ठहर नहुँदा सम्मको सुनुवाई मा अभियुक्तको बढी ध्यान आफू विरुद्धको प्रमाणहरुको खण्डन गर्नमा केन्द्रीत हुने हुन्छ । कसूरदार ठहर भएपछिको सुनुवाईमा आफू विरुद्ध बढी सजाय निर्धारण हुनु नपर्ने आधार प्रमाणहरुको प्रस्तुती गर्ने अवसर प्राप्त हुने हुँदा सजाय निर्धारणका लागि छुट्टै सुनुवाई गर्ने पद्धतिको अवलम्बनबाट साँचो अर्थमा प्रतिवादीले प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको पनि उपयोग गर्न पाउने हुन्छ ।

पहिले पहिले कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्ने कार्यलाई खासै जटिल कार्यको रूपमा लिइदैनथ्यो । अभियुक्तले कसूर गरे नगरेको विषयमा ठहर गर्ने कार्यलाई नै महत्वपूर्ण मानिन्थ्यो । कसूरदार ठहर भए पछि सजाय निर्धारणको कार्यलाई त्यति महत्व दिइन्थेन र सामान्यतया सजाय निर्धारणको कार्यलाई न्यायाधीशको आफ्नो स्वविवेकीय विषयको रूपमा लिने गरिन्थ्यो । तर समयको प्रवाहसँगै जब दण्ड प्रणालीमा सुधारात्मक दृष्टिकोणको जन्म भयो र अपराधीलाई एउटा सामाजिक रोगीको रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण बन्यो तब सजाय निर्धारणको कार्य पनि जटिल बन्दै आउन थाल्यो । अब कसूरदारलाई न्यायाधीशको विवेकमा सजाय निर्धारण गर्नु मात्र पर्याप्त छैन, त्यस्तो सजाय निजको अवस्था, आवश्यकता र सुधारको संभावना समेतलाई ध्यानमा राखेर निर्धारण गर्नुपर्ने भएको छ । त्यसैले कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टै सुनुवाई गर्नुपर्ने व्यवस्था वदलिंदो समय अनुरूप परिवर्तित सन्दर्भ अनुकूल रहेको छ ।

तर सबै कसूरदारका हकमा सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टै सुनुवाई गर्नुपर्ने अवस्था भने रहदैन। प्रस्तुत दफा ९ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश अनुसार तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने कसूरको कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टै सुनुवाई गर्नु पर्दैन। सानातिना कसूरका कसूरदारहरु पुर्षक्षका लागि थुनामा बस्न पनि नपर्ने, कतिपय साना कसूरका कसूरदारहरु कैदको सजाय पाउने ठहरे पनि कैद वापत रकम तिरेर कैदमा बस्न नपर्ने समेतका सुविधाहरु पाउने अवस्था रहेको स्थितिमा तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने कसूरको कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा विशेष छुट्टै सुनुवाई गर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

साथै प्रस्तुत दफा ९ को उपदफा (२) मा कसूरदार ठहर गर्दा जुन न्यायाधीशले सुनुवाई गरेको हो सजाय निर्धारण गर्दाका बखत पनि सोही न्यायाधीशले सुनुवाई गर्नुपर्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरिएको छ। अमुक कसूर र सो कसूर गर्ने कसूरदारका सम्बन्धमा अन्य नयाँ न्यायाधीश भन्दा कसूरदार ठहर गर्ने न्यायाधीश नै बढी परिचित हुने, कसूर हुँदाको परिस्थिति, अवस्था र कारणबारे पनि निज नै बढी जानकार हुने तथा कसूरदार ठहर गर्ने सिलसिलामा पटक पटक भएको सुनुवाईबाट अमुक अभियुक्तको चरित्र, अपराध प्रतिको पश्चताप, दायित्वबोधको भावना पनि निजले नै बुझेको हुने अवस्था हुँदा कसूरदार ठहर गर्ने न्यायाधीशले नै सजाय निर्धारणको सुनुवाई पनि गर्नुपर्ने व्यवस्था बढी उद्देश्यमूलक रहेको पाइन्छ। तर कसूर ठहर गर्ने न्यायाधीशको मृत्यु भएको, अवकाश भएको वा निजलाई कडा रोग लागी कार्यसम्पादन गर्न नसक्ने अवस्था भएकोमा भने सजाय निर्धारणको सुनुवाई अन्य न्यायाधीशबाट पनि हुन सक्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ।

१०. खुल्ला इजलासमा सनुवाई गरी सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने : (१) कानून बमोजिम बन्द इजलासमा सुनुवाई हुने मुद्दा भएकोमा बाहेक कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा खुल्ला इजलासमा निर्धारण गर्नु पर्नेछ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम सजाय निर्धारण गर्दा सम्बन्धित कसूरदार वा निजको कानून व्यवसायी समेतको उपस्थितिमा गर्नु पर्नेछ।
- (३) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि सुरक्षा वा सार्वजनिक हितको कारणले कसूरदारलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा वा कसूरदारले अदालतमा उपस्थित हुन इन्कार गरेमा वा कसूरदार फरार रहेको अवस्थामा वा कसूरदारको कानून व्यवसायी उपस्थित नभएपनि यस ऐन बमोजिम सजाय निर्धारण गर्न बाधा पर्ने छैन।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम अदालत समक्ष उपस्थित गराउन नसकिने कसूरदारलाई श्रव्य दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत उपस्थित गराउन सकिनेछ र त्यसरी उपस्थित गराइएकोमा यस दफाको प्रयोजनको लागि निज अदालत समक्ष उपस्थित भएको मानिनेछ।

टिप्पणी

न्याय निरोपणको सिलसिलामा सञ्चालन गरिने अदालती कारवाही सामान्यतया खुला रूपमा सञ्चालन हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ।^{४०} अदालती कारवाही खुला रूपमा सञ्चालन हुनुपर्छ भन्नुको अर्थ मुद्दाको सुनुवाईको प्रक्रियामा मुद्दामा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहने वादी प्रतिवादी, निजहरुको कानून व्यवशायी, अदालतका कर्मचारीहरुका अलावा अदालती कारवाहीमा सहभागी हुन इच्छुक अन्य सर्वसाधारण र सञ्चारकर्मी समेतको पनि पहुँच हुनु हो। खुला इजलाशको अवधारणा अनुसार सामान्यतया अदालतमा मुद्दाको सुनुवाई हुँदा मुद्दाका सम्बन्धित पक्षहरुलाई खुला रूपमा प्रस्तुत गरिन्छन् र मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा तयार गरिएका लिखतको व्यहोरा तथा मुद्दाका तथ्यहरु समेत खुला रूपमा प्रस्तुत गरिन्छन्। खुला रूपमा सञ्चालन गरिने न्यायिक कारवाहीबाट न्याय सम्पादनको प्रक्रियामा निष्पक्षताको अनुभूति दिलाउन र मुद्दाका पक्षहरुलाई समान व्यवहार गरिएको प्रत्याभूति दिलाउन मद्दत पुग्दछ। यति मात्र होइन, खुला रूपमा सञ्चालन गरिने कामकारवाहीले न्यायिक कार्यमा संलग्न न्यायकर्मी र निकायहरुको उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्न पनि मद्दत पुग्दछ।

खुला सुनुवाई का सम्बन्धमा रहेको यही मान्यताका आधारमा मानव अधिकार सम्बन्धी धेरै दस्तावेजहरुमा यो विषयलाई न्यायको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ।^{४१} खुला सुनुवाईको अवधारणा कसूरदार ठहर गर्ने अवस्थाको सुनुवाईमा मात्र लागू नभएर सजाय निर्धारणको सुनुवाईमा पनि लागू हुन्छ। अन्य मुलुकहरुमा पनि सजाय निर्धारण सम्बन्धी सुनुवाईमा खुला सुनुवाई गर्ने र प्रतिवादीको उपस्थितिलाई अनिवार्य मानिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^{४२} नेपालमा पनि धेरै पहिले देखि नै खुला इजलाशको अवधारणालाई कानूनमा व्यवस्था गरी प्रयोगमा ल्याइएको हो।^{४३} सजाय निर्धारण सम्बन्धी विषयका लागि छुट्टै सुनुवाई हुने व्यवस्था पहिलो पटक प्रस्तावित विधेयकमा गर्न लागिएको अवस्थामा यस्तो सुनुवाई पनि खुला इजलाशमा गर्नुपर्ने गरी प्रस्तुत दफा १० को उपदफा (१) मा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

तर सोही दफा १० को उपदफा (१) मा नै सजाय निर्धारण गर्दा खुला इजलासमा गरिने कुरा कानून बमोजिम बन्द इजलासमा सुनुवाई हुने मुद्दा बाहेकका अरु मुद्दाका कसूरदारका हकमा मात्र लागू हुने गरी व्यवस्था भएको छ। न्यायिक प्रक्रिया खुला रूपमा सञ्चालन हुनुपर्छ भन्ने कुरा आम रूपमा चली आएको मान्यता हो तापनि विशेष केही अवस्थाहरु हुन्छन् जसमा खुला रूपमा कारवाही सञ्चालन गर्दा न्यायको लक्ष्य पूरा हुनुको सट्टा भन्ने संकट उत्पन्न हुन सक्दछ। सार्वजनिक नैतिकता कायम गर्ने, राष्ट्रिय सुरक्षा कायम राख्ने, मुद्दाका पक्ष तथा साक्षीहरुलाई मनोवैज्ञानिक, सामाजिक

४० यो मान्यता "Justice should be administered in public" भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ। हेर्नुहोस् Nigel Walker; Sentencing: Theory, Law and Practice, p 6, Butterworths, London (1985)।

४१ कुनै पनि व्यक्ति उपर लगाइएको फौजदारी अभियोगको र निजको अधिकार तथा दायित्वको निरोपण गर्दा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायाधिकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाई गरी पाउने पूर्ण समानताको हक त्यस्तो व्यक्तिलाई हुनेछ - मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १०; कुनै व्यक्ति विरुद्धको कुनै फौजदारी अभियोग निर्धारण गर्दा वा कुनै मुद्दामा निजको अधिकार तथा कर्तव्यको निर्धारण गर्दा निजलाई कानूनद्वारा स्थापित सक्षम, स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाई गराइ पाउने अधिकार हुनेछ - नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४(१)।

४२ हेर्नुहोस् न्यूजिल्याण्डको Sentencing Act 2002 को दफा ३० जसमा प्रतिवादीलाई कानूनी प्रतिनिधित्वको अवसर विना कैद सजाय नतोकिने कुराको प्रत्याभूति गरिएको छ। यसैगरी दक्षिण अस्ट्रेलियाको Criminal Law (Sentencing) Act 1988 को दफा 9B मा सजाय निर्धारणका बखत प्रतिवादीको उपस्थितिलाई अनिवार्य बनाएको पाइन्छ। पश्चिम अस्ट्रेलियाको Sentencing Act 1995 को दफा १४ मा पनि यस्तै व्यवस्था भएको पाइन्छ।

४३ हेर्नुहोस् मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको ६ नं। यो ऐन लागू हुनु भन्दा अगाडि भने यस प्रकारको व्यवस्था थिएन (जाइन्द्र वहादुर श्रेष्ठ, मुलुकी ऐन एक टिप्पणी, पृष्ठ ७ (२०६६)।

तथा शारीरिक सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट पर्न सक्ने नकारात्मक असरबाट जोगाउनका लागि केही विशेष अवस्थामा कारवाही बन्द इजलासमा सञ्चालन गर्नु न्याय कै खातिर पनि जरुरी हुन आउँछ। हाफ्रो जस्तो अशिक्षित तथा परम्परावादी सोच भएको समाजमा सबै वर्गहरूको समान हैसियत र अवसर रहेको परिकल्पना गर्न सकिँदैन न त समाजका सबै वर्गले आफूलाई प्राप्त अधिकारहरूको उपभोग समान रूपमा गरेको कल्पना नै गर्न सकिन्छ। समाजमा विद्यमान धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक एवम् सांस्कृतिक कारणहरूले गर्दा खास गरेर महिलावर्ग पुरुषवर्गको तुलनामा विभिन्न क्षेत्रमा समान अवसरहरू उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनु परेको अवस्था छ। परम्परावादी सोचका कारण जबरजस्ती करणी, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार, घरेलु हिंसा लगायत महिला विरुद्ध हुने विभिन्न प्रकारका हिंसाका घटनाहरूबाट पीडित भएका महिलाहरूलाई हेर्ने सामाजिक दृष्टिकोण भिन्न रहेको छ। यी घटनाहरूबाट पीडित महिलालाई समाजले न्यायको हकदारको रूपमा भन्दा पनि सामाजिक रूपले अपवित्र करार गर्नुका साथै उनीहरूको चरित्र मै प्रश्नचिन्ह उठाउने र परिवारबाट पनि बहिष्कृत हुनुपर्ने सम्मको अवस्था व्यहोर्नुपर्ने स्थिति आउन सक्दछ। यसले गर्दा यस्ता अपराधबाट पीडित महिलाहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण तथा घटनाको तथ्य सार्वजनिक गरियो भने उनीहरूले न्यायको अनुभूति गर्ने भन्दा पनि समाजबाट लाञ्छित हुनुपर्ने भइ थप पीडा व्यहोर्नुपर्ने अवस्था आउँछ र तिनीहरूका लागि न्यायिक प्रक्रियाको बाटो नै अवरुद्ध हुने स्थिति बन्न सक्दछ। यसै गरी एच.आइ.भि. /एड्सबाट प्रभावित वा संक्रमितहरू सबैबाट छिछि र दुर दुराको पात्र बन्नुपर्ने तथा समाजबाट बहिष्कृत हुनुपर्ने अवस्था पर्न सक्दछ। उमेर नपुगेका बालबालिकाका हकमा तिनीहरूले गरेको दुराचारका घटनासँग सम्बन्धित तथ्यहरू प्रकाशमा आउँदा जिन्दगी भर दागी बन्नु पर्ने, सामाजिक रूपमा लाञ्छित हुनुपर्ने र बाँकी जीवनमा नै संकट उत्पन्न हुनसक्ने हुन्छ। यी र यस्तै कारणहरूले गर्दा खुला इजलासमा सुनुवाई गर्नुपर्ने सामान्य नियमको अपवादका रूपमा खास खास प्रकृतिका मुद्दाहरूको सुनुवाई खास खास अवस्थामा बन्द इजलासमा गर्नुपर्ने मान्यता विकसित भई आएको छ। यसैले केही अपवादात्मक अवस्थामा मुद्दाको कारवाही बन्द इजलासमा गर्नुपर्ने कुरालाई मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूमा पनि स्वीकारिनुका^{४४} साथै अन्य मुलुकका कानूनहरूमा पनि यो व्यवस्थालाई आत्मसात गरिएको छ।^{४५} प्रस्तुत दफा १० को उपदफा (१) ले पनि खास मुद्दाहरूमा बन्द इजलासमा सुनुवाई हुनसक्ने अवस्थालाई ध्यानमा राखी कानूनमा बन्द इजलासमा सुनुवाई हुने भनी उल्लेख भएका मुद्दा

४४ प्रजातान्त्रिक समाजमा नैतिकता, सार्वजनिक व्यवस्था वा राष्ट्रिय सुरक्षाको कारणले वा पक्षहरूको व्यक्तिगत जीवनको हितमा त्यसो गर्नु पर्ने भएमा वा विशेष परिस्थितिमा सार्वजनिक गर्दा न्यायको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्छ भन्ने कुरा अदालतलाई लागेमा अत्यावश्यक भएको हदसम्म सम्पूर्ण सुनुवाई वा त्यसको कुनै अंशमा पत्रकार प्रेस तथा जनताको प्रवेशमा रोक लगाउन सकिनेछ - नगरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४(१)। कुनै पनि बालबालिकालाई कारवाहीका सबै तहहरूमा आफ्नो गोपनीयताको पूर्ण सम्मान पाउने अधिकार हुनेछ - बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा ४०(२)। साथै हेर्नुहोस् पूर्व युगोस्लाभियाका लागि गठित अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधिकरणको विधान, १९९३ को धारा २२, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९८ को धारा ५७ र ६८।

४५ हेर्नुहोस् भारतीय फौजदारी कार्यविधि संहिता दफा ३२७(२), Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000 of India Section 21, Indian Family Court Act, 1984 Section 11, Criminal Procedure Code of South Africa Section 153। नेपालमा हाल प्रचलनमा रहेका ऐन र नियमावलीहरू मध्ये बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४९, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नयन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २७, घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा ७, मुलुकी ऐन जबरजस्ती करणीको महलको १०ख नं, सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६७क, पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ६०क तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ४६ख मा बन्द इजलासको व्यवस्था रहेको छ र प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १२९ को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशमा पनि यस सम्बन्धी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ। यसैगरी State of Punjab V. Gurmit Singh and others को मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले भनेको छ: 'Trial of rape cases in camera should be the rule and an open trial in such cases an exception (Landmark Judgments on Violence Against Women and Children from South Asia, The AED-SARI/Equity Team, p 187

वाहेकका अरु मुद्दाका कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा मात्र खुला इजलासमा निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफा १० को उपदफा (२) मा उपदफा (१) को व्यवस्थालाई अभ्र स्पष्ट पार्दै खुला इजलासमा सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने मुद्दाका कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा सम्बन्धित कसूरदार वा निजको कानून व्यवसायी समेतको उपस्थितिमा गर्नु पर्ने वाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफा १० को उपदफा (३) मा केही खास अवस्थामा उपदफा (२) को व्यवस्था बमोजिम सम्बन्धित कसूरदार वा निजको कानून व्यवसायी उपस्थित नभए पनि सजाय निर्धारण गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । ती अवस्थाहरु देहाय बमोजिम छन् :

- (क) सुरक्षा वा सार्वजनिक हितको कारणले कसूरदारलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा, वा
- (ख) कसूरदारले अदालतमा उपस्थित हुन इन्कार गरेमा, वा
- (ग) कसूरदार फरार रहेको अवस्थामा
- (घ) कसूरदारको कानून व्यवसायी उपस्थित नभएमा

प्रस्तुत उपदफाको व्यवस्था अन्तर्गत खास गरेर दुईवटा शर्तहरु समावेश गरिएका छन्- (१) कसूरदारलाई उपस्थित गराउन सम्भव नभएको अवस्था र (२) उपस्थित हुने मौका दिंदा पनि कसूरदार वा निजको कानून व्यवसायी उपस्थित नभएको अवस्था । सुरक्षाको प्रश्न सबैका लागि गंभीर र संवेदनशील प्रश्न हो । प्रस्तुत उपदफामा गरिएको सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्थाले सार्वजनिक सुरक्षा र कसूरदार स्वयंको व्यक्तिगत सुरक्षा दुवैलाई समेटेको छ । यी दुवै दृष्टिकोणबाट यदि कुनै कसूरदारलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने अवस्था भएमा सोही कारणबाट सजाय निर्धारण गर्ने कार्य रोक्न नपर्ने व्यवस्था यो उपदफाले गरेको छ । यसै गरी सार्वजनिक हितको कारणबाट कसूरदारलाई उपस्थित गराउन नसकिने अवस्था भएमा पनि सजाय निर्धारण गर्न वाधा नपर्ने व्यवस्था गरेको छ । व्यक्तिलाई जतिसुकै स्वतन्त्रता र अधिकारहरु प्राप्त भए पनि ती कुनै पनि स्वतन्त्रता र अधिकारहरु निरपेक्ष हुँदैनन् । संविधानले प्रदान गरेका स्वतन्त्रताका अधिकारहरु पनि खास खास अवस्थामा नियन्त्रित हुन सक्ने गरी संविधान मै प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाहरु राखिएको हुन्छ ।^{४६} वस्तुतः व्यक्तिका अधिकारहरु कहिल्यै पनि सार्वजनिक हितका विरुद्धमा प्राप्त हुँदैनन् । सार्वजनिक हितका सामुन्ने व्यक्तिका अधिकारहरु गौण हुन पुग्दछन् । यसै मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै प्रस्तुत उपदफामा सार्वजनिक हितका कारणले कसूरदारलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिएमा सोही कारणबाट मात्र सजाय निर्धारणको कार्य रोक्न नपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी कसूरदार स्वयंले अदालतमा उपस्थित हुन इन्कार गरेमा पनि सजाय निर्धारणको कार्य नरोकिने व्यवस्था छ । यसलाई कसूरदारले आफ्नो अधिकारको परित्याग गरेको रूपमा लिइएको छ । तर उपस्थित हुन इन्कार गरेको भन्ने शब्दावलीको प्रयोगले कसूरदारलाई उपस्थित हुन जानकारी पाउने अधिकारको भने प्रत्याभूति गरेको छ । कसूरदारलाई रितपूर्वक जानकारी नगराएको अवस्थामा निजले उपस्थित हुन इन्कार गरेको भनेर बुझ्न नमिल्ने हुन्छ । कसूरदार फरार रहेको अवस्थामा पनि सजाय निर्धारणका बखत

४६ जस्तो नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ मा विभिन्न मौलिक हकहरु प्रदान गरिनुका साथै ती हकहरु उपर प्रतिबन्ध लगाउन सकिने कानून बनाउन सकिने व्यवस्था पनि सोही भागमा उल्लिखित प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशहरुमा गरिएका छन् ।

निजको उपस्थितिलाई अनिवार्य मानिएको छैन। कसूरदार फरार रहनु भनेको न्यायिक प्रक्रियामा निजको असहयोग पनि हो। जब न्यायिक प्रक्रियाको दुरुपयोग गरेर निज फरार रहन्छ भने निजको उपस्थिति बिना सजाय निर्धारण गर्न नपाइने व्यवस्था गर्ने हो भने सम्पूर्ण न्यायिक प्रक्रियामा कसूरदारको नियन्त्रण कायम हुन गई फौजदारी न्याय प्रशासन नै अपाङ्ग हुन पुग्दछ। कसूरदारको कानून व्यवसायीको उपस्थितिका हकमा पनि यही कुरा लागू हुन्छ। कानून व्यवसायीको सल्लाह र सहयोग लिन पाउनु कसूरदारको अधिकार नै हो तर कसूरदार आफैले सो अधिकारको परित्याग गर्दछ र कानून व्यवसायी उपस्थित हुँदैन भने सोही कारणले सजाय निर्धारणको कार्य अवरुद्ध हुने स्थिति सिर्जना गर्नु कुनै पनि दृष्टिकोणले उपयुक्त मानिदैन। तर यहाँनिर विचार गर्नु पर्ने एउटा कुरा के हुन सक्दछ भने यदि पक्षको गरीबी वा अन्य असमर्थताको कारणबाट कानून व्यवसायीको उपस्थिति हुन नसकेको हो भने वैतनिक वकील वा अन्य प्रकारका कानूनी सहायता उपलब्ध गराउनु मनासिब हुन्छ। जस्तो न्यूजिल्याण्डको सजाय निर्धारण ऐन, २००२ को दफा ३० मा कानूनी प्रतिनिधित्व बिना कुनै पनि कसूरदार उपर कैदको सजाय निर्धारण गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ तर कानूनी प्रतिनिधित्व वारे जानकारी गराएर पनि वा कानूनी सेवा ऐन, २००० अन्तर्गत कानूनी सहायताका लागि निवेदन गर्ने अधिकारको वारेमा जानकारी भएर पनि कानून व्यवसायी उपस्थित नगराएको वा त्यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्न असमर्थ भएको वा कानून व्यवसायी उपस्थित गराउन इन्कार गरेको अवस्थामा भने कानून व्यवसायीको उपस्थिति नभए पनि सजाय निर्धारण गर्न बाधा नपर्ने उल्लेख छ।^{१७} प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा प्रक्रियागत सहजताका लागि अदालत समक्ष उपस्थित गराउन

४७ हेर्नुहोस् दक्षिण अष्ट्रेलियाको Criminal Law (Sentencing) Act, 1988 को दफा 9B। दफा **9B—Presence of defendant during sentencing proceedings** (1) Subject to the following exceptions, a defendant who is to be sentenced for an indictable offence must be present when the sentence is imposed and throughout all proceedings relevant to the determination of sentence.

Exceptions—

- 1 The defendant may, with the prosecutor's consent, be absent during the whole or part of the proceedings.
  - 2 The court may exclude the defendant from the courtroom if satisfied that the exclusion is necessary in the interests of safety or for the orderly conduct of the proceedings. However, if such an exclusion is made, the court should (if practicable) make arrangements to enable the defendant to see and hear the proceedings by videolink.
    - (2) If the defendant is a body corporate, the requirement is satisfied by the presence of a director or some other representative of the body corporate satisfactory to the court but, in that case, either the prosecutor or the court may waive the requirement.
    - (3) A court may make any order necessary to secure compliance with this section and, if necessary, issue a warrant to have the defendant (or, if the defendant is a body corporate, a director or other representative of the defendant) arrested and brought before the court.
    - (4) This section—
      - (a) does not prevent the passing of sentence, in the absence of the defendant, in a case where the defendant cannot be found; and
      - (b) does not invalidate a sentence passed in the absence of the defendant.
- साथै पश्चिम अष्ट्रेलियाको Sentencing Act, 1995 को दफा १४ पनि सान्दर्भिक छ। जस्तो **14. Offender to be present for sentencing**
- (1) A court is not to sentence an offender unless the offender is personally present in court or appears before the court by video link under section 14A.
  - (2) Despite subsection (1), a court may, in an offender's absence —
    - (a) under Part 6 impose no sentence; or
    - (b) under Part 8 impose a fine, and, in connection with such a sentence, may also make an order under Part 15, 16, or 17, or under another written law if that law does not require the offender to be present when such an order is made.
  - (3) Despite subsection (1), a court may sentence an offender in his or her absence if the offender is in custody and the proceedings, because of the offender's conduct, have been directed to proceed in the offender's absence.

नसकिने कसूरदारलाई श्रव्य दृष्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) माफत उपस्थित गराउन सकिने र त्यसरी उपस्थित गराइएकोमा यस दफाको प्रयोजनका लागि निज अदालत समक्ष उपस्थित भएको मानिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^{१५८}

११. एकभन्दा बढी सजाय कार्यान्वयन गर्न नहुने : (१) एकै वारदातमा एकभन्दा बढी कसूर गर्ने कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा प्रत्येक कसूर अलग अलग भएको मानी सो वापत छुट्टाछुट्टै सजाय निर्धारण गर्नु पर्छ ।

तर एकै समयमा एक भन्दा बढी कसूर गरेकोमा सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्दा जुन कसूरमा सबभन्दा बढी सजाय हुन्छ सोही कसूरको सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्छ ।

- (२) दुई वा सो भन्दा बढी कामबाट कुनै कसूर हुने रहेछ र त्यस्ता काम मध्ये कुनै एक काम छुट्टै कसूर हुने रहेछ भने सबै भन्दा बढी सजाय हुने कसूरमा मात्र सजाय हुनेछ ।
- (३) कुनै एक काम वापत विभिन्न ऐन अन्तरगत छुट्टा छुट्टै कसूर हुने रहेछ भने जुन ऐन अन्तरगत बढी सजाय हुन्छ सोही ऐन बमोजिमको सजाय कार्यान्वयन हुनेछ ।

तर प्रत्येक कसूर वापत छुट्टा छुट्टै सजाय तोक्नु पर्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनका लागि कैद र जरिवानालाई छुट्टा छुट्टै सजाय भएको मानिनेछ र छुट्टा छुट्टै कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा एक भन्दा बढी सजाय कार्यान्वयन गर्न नहुने भन्ने शीर्षक अन्तर्गत तीनवटा उपदफाहरु प्रस्ताव गरिएका छन् । यी उपदफाहरुमा प्रस्तावित व्यवस्थाहरुको समग्र अध्ययनबाट देहायका कुराहरुलाई स्पष्ट पार्न खोजिएको पाइन्छ :

(क) एकै वारदातमा एकभन्दा बढी कसूर गर्ने कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा अलग अलग कसूरका लागि छुट्टा छुट्टै सजाय निर्धारण गर्ने कि एउटै मात्र कसूरमा सजाय निर्धारण गर्ने ?

-
- (4) Despite subsection (2) or any other law that does not require an offender to be present when a sentence is imposed, a court may require an offender to appear personally to be sentenced.
  - (5) For the purposes of subsections (1) and (4), a court may compel an offender to appear personally to be sentenced by —
    - (a) issuing a summons and, if it is not obeyed, a warrant for the offender's arrest; or
    - (b) issuing a warrant for the offender's arrest.
  - (6) A summons issued under subsection (5) is to be served by pre-paid post unless the court directs it be served personally.
- ४८ पश्चिम अष्ट्रेलियाको Sentencing Act, 1995 को दफा 14A मा पनि यस्तै व्यवस्था छ जस्तो दफा 14A. Court may sentence by video link
- (1) A court sentencing an offender may, on its own initiative or on an application by the prosecutor or the offender, direct that the offender appear before it by video link from a place in this State.
  - (2) The court shall not make a direction under subsection (1) unless it is satisfied that —
    - (a) the video link is available or can reasonably be made available; and
    - (b) the direction is in the interests of justice.
  - (3) The place where an offender attends for sentencing by video link is taken to be part of the court for the purposes of the sentencing.
  - (4) In this section —

video link means facilities (including closed circuit television) that enable, at the same time, a court at one place to see and hear a person at another place and vice versa.

- (ख) यसरी निर्धारित सजायको कार्यान्वयन कसरी गर्ने ?
- (ग) कुनै एउटा कसूर कायम हुन दुई वा सो भन्दा बढी काम सम्पन्न हुनुपर्ने तर ती मध्ये कुनै एउटा काम पनि कसूर हुने स्थितिमा सजायको निर्धारण र कार्यान्वयन कसरी गर्ने ?
- (घ) कुनै एउटा कामलाई भिन्न भिन्न ऐन अन्तर्गत छुट्टा छुट्टै कसूर मानिने अवस्थामा भिन्न भिन्न ऐन अन्तर्गतका सबै कसूर कायम गरी सो वापत हुन आउने सबै सजाय कार्यान्वयन गर्न मिल्ने कि नमिल्ने ?

प्रस्तावित दफाले हालको मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ८ र १० नं मा भएको व्यवस्थालाई समेट्न खोजेको छ र यसको कार्यान्वयनमा अझ बढी स्पष्टता ल्याउन खोजेको छ । हालको दण्डसजायको महलको ८ नं मा “एकैजनाले धेरै पटक ... खत गरेकोमा ठूलो सजाय भएपछि सानो सजाय हुने खत खापिंदैन” भन्ने व्यवस्था भइरहेको पाइन्छ । यो नं मा उल्लिखित एकैजनाले धेरैपटक भन्ने शब्दावलीको प्रयोगबाट कहिलेदेखि कहिलेसम्म यस्तो गरेमा यो नं. आकर्षित हुने भन्ने सम्बन्धमा प्रशस्त द्विविधा थियो तर प्रस्तावित दफा ११ ले यो कुरालाई स्पष्ट गरी एकै वारदातमा भएकोलाई लागू हुने व्यवस्था गरेको छ । तर यसरी एकै वारदातमा गरेको भए पनि प्रस्तावित दफाले सजाय निर्धारण गर्दा प्रत्येक कसूर अलग अलग भएको मानी सजाय छुट्टा छुट्टै निर्धारण गर्नुपर्ने र कार्यान्वयन गर्दा भने जुन कसूरमा सबभन्दा बढी सजाय हुन्छ सोही कसूरको सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी हालको दण्डसजायको १० नं मा अवलम्बन गरिएको सिद्धान्तलाई निरन्तरता दिदै एउटै काम भएपनि भिन्न भिन्न ऐन अन्तर्गत भिन्न भिन्न कसूर कायम हुने अवस्था भएमा पनि ती कसूरहरु वापत छुट्टा छुट्टै सजाय नगरी जुन ऐन अन्तर्गत बढी सजाय हुन्छ सोही ऐन बमोजिमको सजाय कार्यान्वयन हुने व्यवस्था गरिएको छ ।^{४९} केवल सजाय तोक्ने काम सम्म छुट्टा छुट्टै कसूर वापत छुट्टा छुट्टै सजाय तोक्नुपर्ने व्यवस्था छ । समग्रमा भन्ने हो भने :

- (क) एकै वारदातमा गरिएका विभिन्न कसूरका लागि सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टा छुट्टै निर्धारण गर्नु पर्दछ
- (ख) एउटै काम एक भन्दा बढी ऐन अन्तर्गत कसूर कायम हुने अवस्थामा पनि छुट्टा छुट्टै ऐन अन्तर्गत हुने सजाय निर्धारण गर्नु पर्दछ
- (ग) माथि (क) र (ख) दुवै अवस्थामा सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टा छुट्टै गरिए पनि कार्यान्वयन गर्दाका अवस्थामा सबभन्दा बढी जुन कसूरमा सजाय हुन्छ सो कसूर वापत भएको सजाय मात्र कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

तर अन्यत्रको कानूनी प्रणालीमा भएजस्तै^{५०} कैद र जरिवानालाई भने छुट्टा छुट्टै सजाय मानिन्छ र कार्यान्वयन पनि छुट्टा छुट्टै गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

४९. सर्वश्वसहित जन्मकैद भएको निवेदकलाई डाँका मुद्दामा भएको जरिवाना वापतको ४ वर्ष कैद सोही जन्मकैद लगतमा थप गरिएको कानूनसंगत नदेखिने (विलास यादव वि सप्तरी जिल्ला अदालत समेत, नि. नं. ३८३०, नेकाप २०४६ पृष्ठ ५४३)

५०. जस्तो Australian Capital Territory को Crimes (Sentencing) Act, 2005 को दफा २९ र ३० को अध्ययन गरियो भने कैद र जरिवानालाई छुट्टा छुट्टै रुपमा लिइएको पाइन्छ । त्यसैगरी न्यूजिल्याण्डको Sentencing Act, 2002 को दफा १९ मा खास तोकिएको अवस्थामा बाहेक एक वा धेरै कसूर वापत सजाय जोडेर गर्न नपाइने व्यवस्था छ तर जरिवाना, अतिपूर्तिका हकमा यो व्यवस्था लागू नहुने उल्लेख छ ।

१२. सजाय पूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्न आदेश दिनु पर्ने : (१) तीन वर्ष भन्दा बढी कैद वा तीसहजार रुपैया भन्दा बढी जरिवाना हुन सक्ने कसूरका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्नु अघि अदालतले आवश्यक ठानेमा कसूरदारको सम्बन्धमा सजाय पूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्न प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्तालाई आदेश दिन सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम आदेश प्राप्त भए पछि प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताले कसूरदारका सम्बन्धमा देहायका कुराहरु उल्लेख गरी प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्नेछ :-
- (क) कसूरदारको व्यक्तिगत, सामाजिक र साँस्कृतिक पृष्ठभूमि,
  - (ख) कसूर गर्दाको परिस्थिति,
  - (ग) कसूर गर्नु अघिको कसूरदारको चालचलन,
  - (घ) कसूरदारको उमेर,
  - (ङ) अदालतले आवश्यक ठानेका अन्य कुराहरु ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिमको प्रतिवेदन तयार भएपछि प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताले त्यस्तो प्रतिवेदन अदालत समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।
- (४) उपदफा (२) बमोजिमको प्रतिवेदन तयार भएपछि अदालतले त्यस्तो प्रतिवेदन अभियोजनकर्ता र कसूरदारलाई र नावालक भए निजको संरक्षक वा कानून व्यवसायीलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- (५) उपदफा (४) बमोजिमको प्रतिवेदन प्राप्त गरेपछि त्यस्तो अभियोजनकर्ता, कसूरदार, संरक्षक वा कानून व्यवसायीले सो सम्बन्धमा आफ्नो राय अदालत समक्ष पेश गर्न सक्नेछ ।
- (६) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता तोकिएको वा नियुक्त नभएको अवस्थामा अदालतले वादी तथा प्रतिवादीको कानून व्यवसायीलाई उपदफा (१) बमोजिमको प्रतिवेदन तयार गर्ने आदेश दिनु पर्नेछ ।
- (७) उपदफा (६) बमोजिमको आदेश प्राप्त भएपछि त्यस्तो कानून व्यवसायीले त्यस्तो प्रतिवेदन तयार गरि अदालत समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्नुभन्दा पहिले सजाय पूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्न लगाउने र सो प्रतिवेदनको आधारमा उपयुक्त सजायको निर्धारण गर्ने प्रचलन धेरै देशमा चली आएको परम्परा हो ^{११} खास गरेर सजाय निर्धारणमा जहाँ न्यायाधीशलाई स्वविवेकीय अधिकार प्राप्त हुन्छ त्यहाँ कसूर र कसूरदारको बारेमा लिइने जानकारीले निज उपर उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्नमा सघाउ पुग्न सक्दछ भन्ने मान्यताका आधारमा यस्तो प्रतिवेदन लिने अभ्यास प्रारम्भ भएको पाईन्छ । जागिरमा राम्रो अभिलेख, सन्तोषप्रद शैक्षिक उपलब्धि, सुदृढ पारीवारिक स्थिति, धार्मिक कार्यहरु प्रतिको लगाव, सामाजिक आर्थिक हैसियत, अपराध प्रतिको पश्चतापको भावना आदि जस्ता तत्वहरुले कुनै कसूरदारलाई कम वा बढी सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने वा पुनस्थापनामा पठाउनु पर्ने जस्ता विषयको

११ हेनुहोस् वेलायतको Criminal Justice Act, 2003 को दफा १५६ देखि १६१ सम्म; Australian Capital Territory को Crimes (Sentencing) Act, 2005 को दफा ४० देखि ४६ सम्म; न्यूजल्याण्डको Sentencing Act, 2002 को दफा २६ देखि २९ सम्म ।

निर्णय गर्न मद्दत गर्दछन् । कसूरदारका सम्बन्धमा सजाय पूर्वको प्रतिवेदनको यही महत्वलाई ध्यानमा राखेर नेपालमा पनि पहिलो पटक प्रस्तावित विधेयकको दफा १२ मा कुनै कसूरदारले गरेको कसूरका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्नु भन्दा अगाडि अदालतले सजाय पूर्वको प्रतिवेदन लिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यद्यपि हाल बालबालिका संलग्न मुद्दाका सम्बन्धमा बाल न्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ को नियम ४ को खण्ड (छ) मा सामाजिक अध्ययन प्रतिवेदन लिन सकिने व्यवस्था छ तर यो व्यवस्था बालबालिकाका हकमा मात्र लागू हुने व्यवस्था हो । प्रस्तावित विधेयकको दफा १२ को अध्ययनबाट सजाय पूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्न आदेश दिने सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था भएको देखिन्छ :

- (क) यस्तो प्रतिवेदन तीन वर्ष भन्दा बढी कैद वा तीस हजार रुपैयाँ भन्दा बढी जरिवाना हुन सक्ने कसूरका सम्बन्धमा मात्र लिइन्छ,
- (ख) यस्तो प्रतिवेदन कसूरदार ठहर भइसकेको अवस्थामा सजाय निर्धारण गर्नु अघि लिइन्छ,
- (ग) यस्तो प्रतिवेदन तयार गर्ने आदेश गर्नु अदालतका लागि वाध्यात्मक व्यवस्था होइन । अदालतले आवश्यक ठानेको अवस्थामा मात्र प्रतिवेदन तयार गर्न आदेश दिने वा प्रतिवेदन लिने गरिन्छ ।
- (घ) प्रतिवेदन तयार गर्न प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्तालाई आदेश दिइन्छ ।
- (ङ) प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता नतोकिएको वा नियुक्त नभएको अवस्थामा वादी प्रतिवादीको कानून व्यवसायी मार्फत प्रतिवेदन तयार गर्न लगाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

यसरी प्रतिवेदन तयार गर्न आदेश भएको अवस्थामा प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताले तथा प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता नतोकिएको वा नियुक्त नभएको अवस्थामा तेकिएका कानून व्यवसायीले देहायका कुराहरु उल्लेख गरी प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था छ :

- ◆ कसूरदारको व्यक्तिगत, सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमि,
- ◆ कसूर गर्दाको परिस्थिति,
- ◆ कसूर गर्नु अघिको कसूरदारको चालचलन,
- ◆ कसूरदारको उमेर,
- ◆ अदालतले आवश्यक ठानेका अन्य कुराहरु

यी विषयहरु उल्लेख गरी प्रतिवेदन तयार भएपछि प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताले तथा आवश्यकता अनुसार तोकिए बमोजिम कानून व्यवसायीले त्यस्तो प्रतिवेदन अदालत समक्ष पेश गर्नु पर्छ । प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि अदालतले पनि त्यस्तो प्रतिवेदन अभियोजनकर्ता र कसूरदारलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ । यदि कसूरदार नाबालक भए त्यस्तो प्रतिवेदन निजको संरक्षक वा कानून व्यवसायीलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था छ । प्रतिवेदन उपलब्ध भएपछि अभियोजनकर्ता, कसूरदार, संरक्षक वा कानून व्यवसायीले सो सम्बन्धमा आफ्नो राय अदालत समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

१३. सजायको उद्देश्य विचार गर्नु पर्ने : अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा देहायका कुनै वा सबै उद्देश्यलाई विचार गरी निर्धारण गर्नु पर्नेछ :-

- (क) कसूर गर्न कसूरदार वा अन्य व्यक्तिलाई हतोत्साहित गर्ने,
- (ख) समाज वा समुदायलाई सुरक्षा गर्ने,
- (ग) पीडितलाई क्षतिपूर्ति सहित न्याय प्रदान गर्ने,
- (घ) कसूरदारलाई समाजमा पुनर्स्थापना गर्न सहयोग गर्ने वा सुधार गर्ने,
- (ङ) कसूरदारलाई समाजबाट अलग राख्ने,
- (च) कसूरदारलाई आफ्नो कार्यप्रति जिम्मेवार बनाई पीडित व्यक्ति वा समुदायलाई हानि नोक्सानी भएको छ भन्ने कुराको अनुभूति गराउने,
- (छ) कानूनद्वारा निषेधित आचरणको निन्दा गर्ने ।

टिप्पणी

फौजदारी न्याय प्रणाली अन्तर्गत कुनै कसूरदारलाई निजले गरेको कुनै कसूर वापत सजाय गर्नु भनेको केवल सजायका लागि सजाय नभएर खास उद्देश्य प्राप्तगर्ने चाहना राखिएको हुन्छ । सुरक्षित, न्यायपूर्ण र सहनशील समाजको निर्माण गरी सबैलाई व्यक्तित्व विकासका लागि आवश्यक पर्ने अवसरहरूको प्रत्याभूति गर्नु हरेक राज्यको प्राथमिक दायित्व हुन्छ । राज्यले आफ्नो यो गहन दायित्व पूरा गर्ने एउटा रणनीतिको रूपमा उपयुक्त सजाय नीति सहितको फौजदारी न्याय प्रणाली अवलम्बन गरेको हुन्छ । सजाय भनेको अपराध र अपराधी प्रति समाजले व्यक्त गर्ने प्रतिक्रिया हो । यसैले सजायका उद्देश्यहरू समाज सापेक्ष हुन्छन् । अमुक समाजमा विद्यमान अमुक अपराध प्रतिको धारणा, अपराधी प्रतिको दृष्टिकोण, सामाजिक मूल्य र मान्यता आदिका आधारमा सजायका उद्देश्यहरू पनि समय र स्थान विशेषमा फरक फरक हुन सक्दछन् । कतिले सजायको उद्देश्य प्रतिशोधलाई मानेका छन् । हरेक अपराधीले आफ्नो अपराधजन्य कार्यको मूल्य चुकाउनु पर्दछ र यो सजायबाट मात्र सम्भव हुन्छ भन्ने मान्यता यिनीहरूले राख्दछन् । अन्य कतिले सजायको उद्देश्य सामाजिक सुरक्षालाई मानेका छन् । विद्वान साल्मण्डले “सजायको उद्देश्य भविष्यका संभाव्य अपराधीहरूलाई अपराधगर्नबाट दुरुत्साहन गरेर, वास्तविक अपराधीलाई पुनः थप अपराध गर्नबाट रोकथाम गरेर र निजलाई सुधारेर कानूनको पालन गर्ने नागरिकको रूपमा रुपान्तरण गरेर समाजको संरक्षण गर्नु हो” भनेका छन् ।^{१२} त्यसैले सजायका उद्देश्यहरू राज्यको सजाय नीतिमा आधारित हुन्छन् र अदालतले कुनै कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा राज्यले राखेका यी उद्देश्यहरू हासिल हुने दृष्टिकोण अपनाउनु पर्ने अपेक्षा राखिन्छ । यही मान्यतामा आधारित भएर धेरैजसो देशमा सजायका उद्देश्यहरू त्यहाँको फौजदारी कानूनमा स्पष्ट उल्लेख गरिएका हुन्छन् र सजाय निर्धारण गर्दा अदालतले यी उद्देश्यहरूलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।^{१३} नेपालमा पहिलोपल्ट प्रस्तावित विधेयकको दफा १३ मा अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा देहायका कुनै वा सबै उद्देश्यलाई विचार गरी निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ :

- ◆ कसूर गर्न कसूरदार वा अन्य व्यक्तिलाई हतोत्साहित गर्ने,
- ◆ समाज वा समुदायलाई सुरक्षा गर्ने,

१२ Punishment can protect society by deterring potential offenders, by preventing the actual offender from committing further offences and by reforming and turning him into a law abiding citizen - P. J. Fitzgerald, Salmond on Jurisprudence, p 94, Sweet & Maxwell, London (1985)

१३ हेनुहोस बेलायतको फौजदारी न्याय ऐन, २००३ (Criminal Justice Act, 2003) को दफा १४२, न्युजिल्याण्डको सजाय ऐन, २००२ (Sentencing Act, 2002) को दफा ७, Australian Capital Territory को Crimes (Sentencing) Act, 2005 को दफा ७ ।

- ◆ पीडितलाई क्षतिपूर्ति सहित न्याय प्रदान गर्ने,
- ◆ कसूरदारलाई समाजमा पुनर्स्थापना गर्न सहयोग गर्ने वा सुधार गर्ने,
- ◆ कसूरदारलाई समाजबाट अलग राख्ने,
- ◆ कसूरदारलाई आफ्नो कार्यप्रति जिम्मेवार बनाई पीडित व्यक्ति वा समुदायलाई हानि नोक्सानी भएको छ भन्ने कुराको अनुभूति गराउने,
- ◆ कानूनद्वारा निषेधित आचरणको निन्दा गर्ने ।

सजायको एउटा उद्देश्य कसूर गर्न कसूरदार वा अन्य व्यक्तिलाई हतोत्साहित गर्ने रहेको छ । सजायको यो उद्देश्य भयको मनोविज्ञान र सुखवादी दर्शनमा आधारित छ । यस अनुसार सजायको कठोरताले अपराध गरिसकेका र भविष्यमा अपराध गर्ने मनोवृत्ति भएका व्यक्तिहरूमा भय सिर्जना गर्दछ जसले गर्दा एकपटक अपराध गरिसकेकाहरूले पुनः अपराध गर्नबाट हतोत्साहित बन्छन् र अपराधिक प्रवृत्ति भएका अन्य व्यक्तिहरू पनि अपराधीले भोगेको सजायको सास्ती र दुर्दसा देखेर अपराध गर्न डराउँछन् । यसैले एकजना न्यायाधीशले भेडा चोरलाई सजाय सुनाउँदै भनेका थिए- “तिमीलाई भेडा चोरेका कारणले दण्डित गरेको होइन, बरु भविष्यमा अरुले भेडा चोर्ने साहस नगरुन् भनेर दण्डित गरिएको हो ५४ यसैगरी सुखवादी दर्शनका अनुसार मानिसले त्यस्तै कार्य मात्र गर्दछ जसले दुखको तुलनामा बढी सुख प्राप्त हुन्छ । त्यसैले अपराधीलाई सजाय गर्दा अपराधबाट प्राप्त हुने लाभ वा सुखको तुलनामा सजाय बढी पीडादायक वा कठोर हुनु पर्दछ । यसो भएमा मात्र अपराधीहरू अपराधिक क्रियाकलापमा सम्लग्न हुनबाट हतोत्साहित बन्छन् ।

सजायको अर्को उद्देश्य समाज वा समुदायलाई सुरक्षा गर्ने रहेको छ । सजायको यो उद्देश्य सामाजिक सुरक्षाको अवधारणामा आधारित छ । कुनै बेला सजायको एउटा मात्र उद्देश्य समाजमा सुरक्षा कायम गर्नु हो भनिन्थ्यो ५५ हुन पनि राज्यको एउटा प्रमुख कार्य भनेकै समाजमा शान्ति र सुरक्षा कायम गर्नु हो । अपराधिक कार्यमा वृद्धि हुनु भनेको अर्को अर्थमा सामाजिक शान्ति र सुरक्षाको स्थितिमा खतरा उत्पन्न गर्नु हो । त्यसैले कसूरदारलाई त्यस्तो सजाय तोक्नु पर्दछ जसबाट समाज आश्वस्त बन्न सकोस् ।

पीडितलाई क्षतिपूर्ति सहित न्याय प्रदान गर्ने कुरालाई प्रस्तावित दफामा सजायको अर्को उद्देश्यको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । आधुनिक फौजदारी न्याय प्रणाली अपराधिक कार्यबाट पीडित व्यक्तिको हक अधिकार भन्दा पनि अभियुक्तको हक अधिकार प्रति बढी लचिलो रहेको गुनासो सुन्ने गरिएको छ । सजाय निर्धारण कै विषयमा पनि अपराधीलाई कति र कस्तो सजाय निर्धारण गर्नु पर्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रशस्त छलफल र विवेचना हुने गरेको पाइन्छ तर फौजदारी न्याय प्रणालीको अर्को एउटा महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहने पीडितको हक अधिकार संरक्षणको विषयले कमै मात्र महत्व पाउने गरेको पाइन्छ । तर जबसम्म पीडितले न्यायको अनुभूति गर्नसक्ने परिस्थिति निर्माण गर्न सकिदैन तबसम्म फौजदारी न्याय प्रणाली एकाङ्की र अपुरो रहन जान्छ । त्यसैले हिजोआज पीडितशास्त्रीहरूले

५४ You are being punished not because you have stolen a sheep, but in order that others may not steal sheep in future - डा. हरिवंश त्रिपाठी, सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति : सिद्धान्त, अभ्यास र सुधारको आवश्यकता, पृष्ठ १७, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान (२०६७)

५५ In 1764 the Italian writer Beccaria put forward the view that the only justifiable purpose of punishing offenders is the protection of society by the prevention of crime - P. J. Fitzgerald, Criminal Law and Punishment, p 206-207, Oxford at the Clarendon Press (1962)

फौजदारी न्याय प्रणालीमा पीडितको भूमिका र हक अधिकार संरक्षणको विषयलाई प्रमुखताका साथ उठाउन थालेका छन् । नेपालमा प्रस्तुत दफामा पीडितलाई क्षतिपूर्ति सहित न्यायको विषयलाई सजायको एउटा उद्देश्यको रूपमा उल्लेख गरेर सजाय निर्धारण सम्बन्धी आधुनिक मान्यतालाई आत्मसात गरिएको पाइन्छ ।

यसैगरी कसूरदारलाई समाजमा पुनर्स्थापना गर्न सहयोग गर्ने वा सुधार गर्ने कुरालाई पनि प्रस्तुत दफामा सजायको अर्को उद्देश्यको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । सजायको यो उद्देश्य सुधारात्मक सिद्धान्तमा आधारित छ । यो सिद्धान्तले कोही मानिस पनि जन्मजात अपराधी हुँदैन र सबै अपराधी उत्तिकै खतरनाक पनि हुँदैनन् भन्ने मान्दछ । कुनै व्यक्ति समाजमा विद्यमान विभिन्न कारणहरूले गर्दा नै अपराधी बनेको हुन्छ । यदि कुनै व्यक्ति अपराधी बन्नुमा समाजको पनि भूमिका छ भने उसलाई सुधारार्ने जिम्मा पनि समाजले लिनु पर्दछ भन्ने मान्यतामा सुधारात्मक सिद्धान्त विकसित भएर आएको छ । यही मान्यतामा आधारित भएर कुनै कसूरदारलाई समाजमा पुनर्स्थापना गर्न सकिने स्थिति छ वा सुधारको सम्भावना छ भने सजाय निर्धारण गर्दा यो कुरालाई पनि विचार गर्नुपर्ने गरी प्रस्तुत दफामा व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफामा सजायको अर्को उद्देश्य कसूरदारलाई समाजबाट अलग राख्ने उल्लेख गरिएको छ । सजायको यो उद्देश्य सामाजिक सुरक्षाको अवधारणामा आधारित छ । कसूरदारको कसूर गर्दाको अवस्था र परिस्थिति हेरेर यदि निजलाई समाजमा राख्दा समाज असुरक्षित हुने र अपराधी पनि सुधारेर अवस्था नदेखिएमा त्यस्तो कसूरदारका हकमा निजलाई समाजबाट अलग राख्ने गरी सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था यो दफामा गरिएको पाइन्छ ।

कसूरदारलाई सजाय गर्नुको अर्को उद्देश्य निजलाई आफ्नो कार्यप्रति जिम्मेवार बनाउने र पीडित व्यक्ति एवं समुदायलाई हानी नोक्सानी भएको कुराको अनुभूति गराउनु पनि हो । सजायको यो उद्देश्यले सजायको शैक्षिक भूमिकामा जोड दिएको छ । सजाय सजायको निमित्त होइन, उसलाई सभ्य नागरिक बनाउने यसको उद्देश्य हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । त्यसैले सजायको सबभन्दा महत्वपूर्ण उद्देश्य अपराधीले गरेको आफ्नो कार्य प्रतिको जिम्मेवारीबोध गराउनु हो । यसबाट नै अपराध प्रति उसमा पश्चातापको भावना जागृत हुन्छ र भविष्यमा त्यस्तो कार्यमा संलग्न हुनबाट आफूलाई अलग राख्न सक्दछ ।^{५६}

समग्रमा कानूनको पालना गर्नु सबैको कर्तव्य मानिन्छ । समाजमा राज्य प्रणालीको प्रादुर्भाव पनि यसैका लागि भएको हो । राज्यले विभिन्न उपायहरूका माध्यमबाट यो कार्य गरिरहेको हुन्छ । यसो गर्दागर्दै पनि कुनै व्यक्तिले अपराधिक कार्य गर्न पुग्दछ भने सजाय निर्धारण गर्दा पनि कानूनद्वारा निषेधित आचरणको निन्दा गर्ने स्थितिलाई प्रस्तुत दफामा सजायको एउटा उद्देश्यको रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

५६ फौजदारी कानून र न्यायको एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य भनेको कसूरदारलाई सजाय गर्नुको साथै अपराधको रोकथाम र नियन्त्रण गरी समाजमा शान्ति र व्यवस्था कायम गर्नु पनि हो । कसूरदारलाई सजाय तोक्दा दण्ड गरे जस्तो मात्र देखिनु हुँदैन । कसूरको मात्रा र गाम्भीर्यताअनुसार दण्ड पाएको अनुभूति गरी पश्चातापको वातावरण पनि सिर्जना हुने किसिमले दण्ड गर्नुपर्ने (असफ्तीलाल साह तेलीको जाहेरीले नेपाल सरकार वि. वैजनाथ साह तेली, नि. नं. ८६३७, नैकाप २०६८ पृष्ठ १०४६) । दण्डको निर्धारणमा दण्डको प्रकृति र दण्डको हद दुवैको निर्धारण हुनुपर्ने हुन्छ । कुनै पनि देशले आफ्नो फौजदारी न्याय प्रशासनको खाका तयार गर्दा दण्डको उद्देश्य प्रति स्पष्ट हुनुको साथै दण्ड निर्धारण नीति स्पष्ट हुनु अत्यावश्यक पर्दछ । सजाय तोक्ने मापक निश्चित हुनु न्यायिक दृष्टिले वाञ्छनीय मात्र नभएर संवैधानिक आवश्यकता पनि हो (शान्ति वि.क.वि. छात्रिलाल वि.क.को जाहेरीले श्री ५ को सरकार, नि. नं. ७३९९, नैकाप २०५९ पृ ७६९) ।

यसप्रकार प्रस्तावित विधेयकको दफा १३ मा जम्मा सातवटा बुँदामा सजायको उद्देश्यहरु उल्लेख गरिएको छ र अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा यी उद्देश्यहरुलाई विचार गरेर निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । सजाय निर्धारण गर्दा यी सातवटा उद्देश्यहरु मध्ये एकै पटक सबै वा ती मध्ये कुनै एउटा वा एकभन्दा बढी उद्देश्यहरुलाई आधार मान्न सकिने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

१४. सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नु पर्ने कुराहरु : अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा देहायका कुराहरुलाई विचार गर्नु पर्नेछ :-

- (क) कसूरको गंभीरता र कसूरदारको दोषको मात्रा अनुसार सजाय समानुपातिक भन्दा बढी हुनु हुँदैन,
- (ख) सजायको उद्देश्य प्राप्त गर्न आवश्यक हुने भन्दा चर्को सजाय हुनु हुँदैन,
- (ग) उस्तै परिस्थितिमा घटेको कसूरको अर्को कसूरदारलाई पहिले दिइएको सजायसँग अमिल्दो वा असमान सजाय हुनु हुँदैन ,
- (घ) एकभन्दा बढी कसूरको लागि सजाय गर्दा वा कुनै कसूरमा सजाय भोगीरहेको कसूरदारलाई अर्को कसूर वापत सजाय गर्दा समग्र सजाय उचित र समानुपातिक नहुने हिसाबले गर्नु हुँदैन,
- (ङ) अन्य सजाय नै पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय गर्नु हुँदैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित विधेयकको दफा १४ मा सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरुको व्यवस्था गरिएको छ । सजाय गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरु अन्तर्गत यो दफामा खास गरेर देहायका सिद्धान्तहरुलाई आत्मसात गरिएको पाइन्छ :

- ◆ समानुपातिक सजायको सिद्धान्त,
- ◆ आवश्यक सजायको सिद्धान्त,
- ◆ समान सजायको सिद्धान्त,
- ◆ अन्तिम विकल्पको रूपमा कैद सजायको सिद्धान्त,

समानुपातिक सजायको सिद्धान्त

सजायको यो सिद्धान्तले सजाय निर्धारण गर्दा अपराधको अनुपातमा निर्धारण गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।^{५७} अपराधको अनुपातको निर्धारण उसले गरेको अपराधिक कार्यको दोषको मात्रा र अपराधको गम्भीरतालाई आधार मानेर गरिन्छ । यसो गरिएमा अपराधीलाई पनि उसले गरेको अपराधिक कार्य वापत भोग्नुपर्ने भन्दा बढी सजाय भोग्नुनपर्ने र अपराधबाट पीडित तथा अन्य सर्वसाधारणको नजरमा पनि अपराधीले उपयुक्त सजाय पाएको अनुभूति गर्ने भई निजसँग वदला लिने भावना वा अन्य प्रकारको तुष समाप्त हुने भई सन्तुष्टी मिल्ने विश्वास लिइन्छ । यसै सिद्धान्तलाई आधार मानेर नेपालमा पहिलो पटक प्रस्तावित विधेयकको दफा १४ को खण्ड (क) मा सजाय निर्धारण

५७ केही अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा पनि यो सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिएको पाइन्छ जस्तो The Beijing Rules, 1985 Art 17.1 (a) मा "The reaction taken shall always be in proportion not only the circumstances and the gravity of the offence but also..." भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।

गर्दा कसूरको गंभीरता र कसूरदारको दोषको मात्रा अनुसार सजाय समानुपातिक भन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यसैगरी सोही दफाको खण्ड (घ) मा एकभन्दा बढी कसूरका लागि सजाय गर्दा वा कुनै कसूरमा सजाय भोगिरहेको कसूरदारलाई अर्को कसूर वापत सजाय गर्दा समग्र सजाय उचित र समानुपातिक नहुने हिसाबले गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ।

आवश्यक सजायको सिद्धान्त

सजायको यो सिद्धान्तले आवश्यक भन्दा बढी सजाय निर्धारण गर्न नहुने मान्यतामा जोड दिन्छ। सजाय कति आवश्यक हो भन्ने कुरा सजायको उद्देश्यको आधारमा निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ र यी उद्देश्यहरू प्रस्तावित विधेयकको दफा १३ मा उल्लेख गरिएका छन्। वास्तवमा सजाय केवल सजायका लागि होइन, कुनै खास उद्देश्य हासिल गर्नका लागि सजाय गर्ने गरिन्छ। यदि कम सजायले नै उद्देश्य हासिल हुन सक्दछ भने कुनै कसूरदारलाई अनावश्यक मात्रामा बढी सजाय गर्नाले त्यसबाट समाजलाई फाइदा भन्दा वेफाइदा हुने संभावना प्रवल रहन्छ। आवश्यक भन्दा बढी सजाय गर्नाले कसूरदारमा न्याय र व्यवस्था प्रति असन्तोष पैदा गर्दछ र यसले निजमा राज्य र समाज प्रति सम्मानको भावना भन्दा घृणा र द्वेषको भावना जगाउँछ जसको परिणाम स्वरूप राज्य र समाज प्रति प्रतिक्रिया जनाउने उपायको रूपमा पुनः अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न हुन्छ। यसैले प्रस्तुत दफा १४ को खण्ड (ख) मा सजायको उद्देश्य प्राप्त गर्न आवश्यक हुने भन्दा चर्को सजाय निर्धारण गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

समान सजायको सिद्धान्त

न्यायको एउटा आधारभूत तत्व समानता हो। कुनै सुविधा वा हक अधिकारहरू प्राप्त नै नहुनु त्यति ठूलो असन्तोषको विषय हुँदैन जति ती सुविधा वा हक अधिकारहरूको प्रयोगमा असमान व्यवहार गरिएमा उत्पन्न हुन्छ। वास्तवमा समानता न्यायको आधारशीला हो। दण्ड प्रणालीका सन्दर्भमा पनि यो कुरा समान रूपमा लागू हुन्छ। त्यसैले दण्ड प्रणालीका सन्दर्भमा पनि यो न्यायमा आधारित हुनुपर्छ भनिन्छ। यस अनुसार समान अभियोग लागेका समान परिस्थितिका कसूरदारहरूलाई दिइने सजायमा असमानता हुनु हुँदैन भन्ने मान्यता राखिन्छ।^{१५} सोही बमोजिम प्रस्तुत दफा १४ को खण्ड (ग) मा उस्तै परिस्थितिमा घटेको कसूरको अर्को कसूरदारलाई पहिले दिइएको सजायसँग अमिल्दो वा असमान सजाय निर्धारण गर्नु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

अन्तिम विकल्पको रूपमा कैद सजायको सिद्धान्त

मृत्युदण्ड र अन्य कठोर भौतिक दण्ड पद्धति प्रतिको विश्व समुदायको वितृष्णा पछि सबैभन्दा कठोर दण्डको रूपमा कैद सजायले स्थान लिएको छ तापनि अहिले आएर कैद दण्ड प्रति पनि विश्व समुदायले नियन्त्रित दृष्टिकोण अपनाउन थालेको छ।^{१६} खास गरेर कारागारहरूमा कैदीहरूको

१५ दण्डको निर्धारणमा दण्डको प्रकृति र दण्डको हद दुवैको निर्धारण हुनुपर्ने हुन्छ। कुनै पनि देशले आफ्नो फौजदारी न्याय प्रशासनको खाका तयार गर्दा दण्डको उद्देश्य प्रति स्पष्ट हुनुको साथै दण्ड निर्धारण नीति स्पष्ट हुनु अत्यावश्यक पर्दछ। सजाय तोक्ने मापक निश्चित हुनु न्यायिक दृष्टिले वाञ्छनीय मात्र नभएर संवैधानिक आवश्यकता पनि हो। समान स्थितिका अपराधीलाई समान अपराधको लागि वेग्लावेग्लै किसिमले फरक सजाय तोक्नु संवैधानिक नहुने (शान्ति वि.क.वि. छविबाल वि.क.को जाहेरीले श्री ५ को सरकार) नि. नं. ७३९९, नैकाप २०५९ पृ ७६९

१६ United Nations Standard Minimum Rules for Non-Custodial Measures, (The Tokyo Rules), 1990 Art 1.5 - Member states shall develop non-custodial measures within their legal systems to provide other options, thus reducing the use of imprisonment, and to rationalize criminal justice policies. Convention on the Rights of the

संख्या बढ्न गई राज्यको व्ययभार बढ्न गएको, कारागारमा कैदीहरूको न्यूनतम मानव अधिकारको समेत प्रत्याभूति हुन नसकेको, कथंकदाचित् निरपराधी व्यक्तिहरू कैदमा पर्न पुगेको अवस्थामा तिनीहरूको स्वतन्त्रता माथि अपुरणीय क्षति पुग्न जाने भएको, कैदमा राख्दैमा सजायको उद्देश्य पूरा हुने निश्चितता पनि नभएको सन्दर्भमा कैद सजायको आकर्षण घट्दै गइरहेको पाइएको छ। लामो समय कैदमा राख्दा कसूरदारहरूको अपराधिक भावना संस्थागत हुन जाने, अपराधीहरूमा सुधारको सम्भावना कम हुन जाने र सजाय भोगीसकेपछि पनि समाजमा पुनस्थापन हुन नसक्ने स्थितिले गर्दा कैद सजायलाई उन्मूलन नै नगरिए पनि अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने मान्यता विकसित भइरहेको छ। सोही अनुरूप अन्य धेरै देशहरूमा कैद सजायलाई यात अन्तिम विकल्पको रूपमा यात खास निश्चित अवस्थामा मात्र प्रयोग हुने गरी सीमित व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ।^{१०} नेपालमा पनि पहिलो पटक प्रस्तावित विधेयकको दफा १४ को खण्ड (ड) मा अन्य सजाय पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

१५. सजाय निर्धारण गर्ने आधारहरू: (१) यस ऐन सजाय निर्धारण गर्दा देहायका आधारमा गर्नु पर्नेछ:-

- (क) कसूरको गंभीरता र कसूरदारको दोषको मात्रा,
- (ख) कसूर गर्दाको परिस्थिति,
- (ग) कसूरको गंभीरता बढाउने वा घटाउने अवस्थाहरू,
- (घ) कसूरदारको आचरण र विगतको कृत्याकलाप,
- (ङ) दफा १३ मा उल्लिखित सजायको उद्देश्य।

(२) उपदफा (१) बमोजिम सजाय निर्धारण गर्दा देहाय बमोजिम हुने गरी निर्धारण गर्नु पर्नेछ
:-

- (क) जघन्य वा गंभीर प्रकृतिका कसूर गर्ने कसूरदारलाई कैद सजाय,

स्पष्टिकरण : यस परिच्छेदको प्रयोजको लागि “जघन्य कसूर” भन्नाले जन्मकैद वा दश वर्ष भन्दा बढी कैद हुने कसूर र “गंभीर कसूर” भन्नाले तीन वर्ष देखि दश वर्षसम्म कैद हुने कसूर सम्भन्नु पर्छ।

Child, 1989 Art. 37 (b) - ...The imprisonment of a child shall be used only as a measure of last resort and for the shortest appropriate period of time. Imprisonment should be used as a last resort.- UN Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, 1990 Art 1(1) and (2); also see UN Standard Minimum Rules for the Administration Juvenile Justice (The Beijing Rules), 1985 Art 13.1

६० **Australian Capital Territory को Crimes (Sentencing) Act, 2005** को दफा १० को उपदफा (२) को व्यवस्था जस्तो (2) The court may, by order, sentence the offender to imprisonment, for all or part of the term of the sentence, if the court is satisfied, having considered possible alternatives, that no other penalty is appropriate. यसैगरी बेलायतमा फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १५२ को उपदफा (२) मा यस्तो व्यवस्था छ: (2) The court must not pass a custodial sentence unless it is of the opinion that the offence, or the combination of the offence and one or more offences associated with it, was so serious that neither a fine alone nor a community sentence can be justified for the offence. यस्तै न्यूजिल्याण्डको Sentencing Act, 2002 को दफा १६ को उपदफा (२) मा यस्तो व्यवस्था छ: The court must not impose a sentence of imprisonment unless it is satisfied that,— (a) a sentence is being imposed for all or any of the purposes in section 7(1)(a) to (c), (e), (f), or (g); and (b) those purposes cannot be achieved by a sentence other than imprisonment; and (c) no other sentence would be consistent with the application of the principles in section 8 to the particular case.

- (ख) बालबालिकालाई सजाय गर्दा निजको सुधार र पुर्नस्थापना,
- (ग) पटकै कसूरदारलाई पछिल्लो कसूर वापत हुने सजायको दोब्बर थप सजाय,
- (घ) समाज वा समुदायलाई खतरा हुने कसूरदारलाई कैद सजाय,
- (ङ) कुनै सरकारी कार्यालय वा सार्वजनिक वा संगठित संस्थाको पद वा ओहोदामा बहालमा रही सो पद वा ओहोदाको दुरुपयोग गरी कसूर गर्ने कसूरदारलाई सो कसूरमा हुने सजायको डेढी सजाय ।

टिप्पणी

प्रस्तावित विधेयकको दफा १५ मा सजाय निर्धारण गर्दा लिइने आधारहरूका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित विधेयकको दफा १३ मा सजायको उद्देश्य, दफा १४ मा सजाय निर्धारण गर्दा बिचार गर्नुपर्ने कुराहरू र दफा १५ मा सजाय निर्धारण गर्ने आधारहरू भनी उल्लेख भएकोमा यी दफाहरू बीचको सम्बन्धलाई लिएर पनि प्रश्न उठ्न सक्दछ । प्रस्तुत दफा १५ कुनै कसूरदारका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्दा के आधारमा गर्ने भन्ने सम्बन्धमा आकर्षित हुने देखिन्छ, दफा १४ को व्यवस्था कति सजाय गर्ने भन्ने विषयसँग बढी सम्बन्धित देखिन्छ भने दफा १३ को व्यवस्था सजाय के का लागि गर्ने भन्ने विषयसँग सम्बन्धित देखिन्छ । सारांशमा भन्ने हो भने कुनै कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्नुपर्दा दफा १५ मा उल्लिखित कुराहरूको आधारमा दफा १४ मा उल्लिखित मात्रामा दफा १३ मा उल्लिखित उद्देश्य प्राप्त गर्ने हिसाबले गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

यसैगरी ऐनमा सजायको उद्देश्य, सजाय निर्धारण गर्दा बिचार गर्नुपर्ने कुराहरू र आधारहरू उल्लेख गरिनुको पनि कारण छ । त्यसो त कतिपय विषयहरू सैद्धान्तिक प्रकृतिका छन् र कुनै न कुनै रूपमा हाम्रा अदालतहरूबाट अभ्यास भई आएका विषय पनि छन्^{१९} तथापि हाल प्रस्तावित अपराध संहिताको एउटा प्रमुख विशेषता भनेको कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्ने सम्बन्धमा अदालतलाई व्यापक स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरिनु हो । ज्यादै सीमित विषयहरूमा अपवादको रूपमा बाहेक प्रस्तावित अपराध संहितामा सामान्यतया सजायको माथिल्लो हद तोकिएको भए पनि तल्लो हद तोकिएको छैन । यो अवस्थामा सजाय निर्धारण गर्दा हरेक पटक अदालतले स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गर्नु पर्ने स्थिति छ । कसूर गर्दाको परिस्थिति आदि अवस्थालाई बिचार गरेर उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्न अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार हुनु जति जरुरी छ, सजाय निर्धारणमा एकरूपता कायम हुनु र स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोगमा यथाशक्य वस्तुनिष्ठता कायम हुनु पनि त्यत्तिकै जरुरी छ । त्यसैले सजाय निर्धारणका सम्बन्धमा अदालतलाई प्राप्त स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोगलाई बढी स्पष्ट, वस्तुनिष्ठ र आधारयुक्त बनाउन सामान्य मार्गदर्शनको रूपमा ऐनमा नै सजायको उद्देश्य, सजाय निर्धारण गर्दा बिचार गर्नु पर्ने कुराहरू र आधारहरूको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफा १५ को उपदफा (१) मा सजाय निर्धारण गर्ने एउटा आधारको रूपमा कसूरको गंभीरता र कसूरदारको दोषको मात्रालाई उल्लेख गरिएको छ । दफा १४ ले सजाय कसूरको गंभीरता

१९ पछुतो मात्र सबै अवस्थामा सजाय घटाउने आधार नहुने-मथुमाया तामाङ वि. नेपाल सरकार, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, नि. नं. ८६१३ नैकाप २०६७ पृष्ठ ७८६; समर्पणले कसूरको गंभीरता घटाउदैन - नेपाल सरकार वि. इन्द्र न्यौपाने, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, नि. नं. ८७५८, नैकाप २०६८ पृष्ठ १८६१; सार्थ हेर्नुहोस् श्री ५ को सरकार वि. जगत सुदा समेत, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, नि. नं. ७७५२, नैकाप २०६३ पृष्ठ २१; सुकलाल तामाङ वि. नेपाल सरकार, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, नि. नं. ८१३४, नैकाप २०६६ पृष्ठ ६८४; पासाङ शेर्पा वि. नेपाल सरकार, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, नि. नं. ७९४४, नैकाप २०६५ पृष्ठ ३२६ ।

र कसूरदारको दोषको मात्रा अनुसार समानुपातिक हुनुपर्ने व्यवस्था पनि गरेको छ । सजाय निर्धारणमा कसूरको गंभीरता र कसूरदारको दोषको मात्रालाई आधार मान्ने कुरा आम रूपमा चली आएको विषय हो ।^{६२} नेपालमा सजाय निर्धारण गर्ने आधारहरूको व्यवस्था गर्न लागिएको यो पहिलो पटक हो । कसूरको गंभीरता कसूरबाट पुग्न गएको क्षति तथा कसूरले सिर्जना गरेको खतरा वा जोखिमको आधारमा निर्धारण गर्ने गरिन्छ भने कसूरदारको दोषको मात्रा निजले अपराध गर्दाका बखत राखेको मनसाय, हासिल गर्न खोजेको उद्देश्य, अपराध गर्न प्रयोग गरेको तरिका र साधन आदिको आधारमा निर्धारण गर्ने गरिन्छ । कसूर गर्दाको परिस्थिति सजाय निर्धारण गर्दा लिइने अर्को आधार हो । थुनछेकको प्रयोजनका लागि अहिले पनि कसूर गर्दाको परिस्थितिलाई आधार मान्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रही आएको छ । आफ्नो बचाउ गर्नुपर्दाको परिस्थितिमा चोट लाग्न गएको अवस्था र नियतवश कुट्टा चोट लाग्न गएको अवस्थाका बीच निश्चय नै फरक परिस्थिति रहेको हुन्छ । कसूरको गंभीरता बढाउने वा घटाउने अवस्थाहरू पनि सजाय निर्धारण गर्दा लिनुपर्ने आधारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३७ मा कसूरको गंभीरता बढाउने अवस्थाहरू र दफा ३८ मा कसूरको गंभीरता घटाउने अवस्थाहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सजाय निर्धारण गर्दा लिनु पर्ने अर्को आधारको रूपमा कसूरदारको आचरण र विगतको क्रियाकलापलाई उल्लेख गरिएको छ । कतिपय अवस्थामा व्यक्ति आफू अपराधिक मनोवृत्तिको नहुंदा नहुँदै पनि अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न हुन पुगेको हुनसक्दछ भने कतिपय अवस्थामा व्यक्तिले अपराधिक क्रियाकलापलाई आफ्नो जीवनवृत्ति नै बनाएको पनि हुन सक्दछ । यी दुई अवस्थाका व्यक्तिहरूलाई समान सजायको निर्धारण गरियो भने यो न्यायोचित हुँदैन । त्यसैले कसूरदारको आचरण र निजको विगतको क्रियाकलाप सजाय निर्धारणमा महत्वपूर्ण आधार हुन्छ । यी विभिन्न आधारहरूका अतिरिक्त दफा १३ मा उल्लिखित सजायको उद्देश्यलाई पनि सजाय निर्धारण गर्दा आधार लिनु पर्ने व्यवस्था दफा १५ को उपदफा (१) को खण्ड (ड) मा गरिएको छ । वास्तवमा कुनै कसूरदारलाई सजाय गर्नुको अर्थ उसलाई पुन अपराध गर्नबाट हतोत्साहित गर्ने, अपराधिक मनोवृत्ति भएका अरुलाई पनि उक्त सजायको डर देखाएर रोकथाम गर्ने, समाजलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने, पीडितलाई क्षतिपूर्ति गर्ने र यथाशक्य कसूरदार स्वयंलाई पनि सुधार गरी सभ्य नागरिकको रूपमा समाजमा बस्न सक्षम तुल्याउने रहेको हुँदा सजाय निर्धारण गर्दा यी उद्देश्यहरू हासिल हुने किसिमबाट निर्धारण गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

तर दफा १५ को उपदफा (२) मा उपदफा (१) को व्यवस्थालाई नियन्त्रण गर्दै खास खास अवस्थामा सजाय निर्धारण गर्दा उपदफा (२) बमोजिम गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो उपदफा (२) को व्यवस्था उपदफा (१) को अपवादको रूपमा भन्दा पनि परिपूरकको रूपमा गरिएको पाइन्छ । त्यसैले उपदफा (२) मा भनिएको छ : - “उपदफा (१) बमोजिम सजाय निर्धारण गर्दा देहाय बमोजिम हुने गरी गर्नु पर्नेछ ।” उपदफा (२) मा उल्लेख भए बमोजिम जघन्य वा गंभीर प्रकृतिका कसूर गर्ने कसूरदारलाई कैद सजाय गर्नु पर्नेछ । जघन्य कसूर भन्नाले जन्मकैद वा दशवर्ष भन्दा बढी कैद हुने कसूरलाई बुझ्नु पर्ने र गंभीर कसूर भन्नाले तीन वर्ष देखि दशवर्ष सम्म कैद हुने कसूरलाई सम्झनु पर्ने गरी सोही उपदफा (२) को खण्ड (क) को स्पष्टीकरणमा प्रष्ट पारिएको छ ।^{६३} प्रस्तुत उपदफाको व्यवस्थाले जघन्य कसूर र गंभीर कसूरका हकमा दफा १४ को खण्ड (ड) मा गरिएको “अन्य सजाय

६२ हेन्रिहोस् बेलायती भौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १४३; न्यूजिल्याण्डको Sentencing Act, 2002 को दफा ८; क्वीन्सल्याण्डको Penalties and Sentences Act 1992 को दफा ९(२) ।

६३ प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४३ मा पनि जघन्य कसूर र गंभीर कसूरको परिभाषा यस्तै गरी गरिएको छ ।

नै पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय गर्नु हुँदैन” भन्ने व्यवस्था पनि लागू नहुने देखिन्छ । यो बाहेक बालबालिकालाई सजाय गर्दा निजको सुधार र पुनर्स्थापना हुने गरी गर्नुपर्ने, पटकै कसूरदारलाई पछिल्लो कसूर वापत हुने सजायको दोब्बर थप गरी सजाय गर्नु पर्ने,^{६४} समाज वा समुदायलाई खतरा हुने कसूरदारलाई कैद सजाय गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै सरकारी कार्यालय वा सार्वजनिक वा संगठित संस्थाको पद वा ओहोदामा वहाल रही सो पद वा ओहोदाको दुरुपयोग गरी कसूर गर्ने कसूरदारलाई सो कसूरमा हुने सजायको डेढी सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सार्वजनिक पद वा ओहोदामा वहाल रहने व्यक्तिले उच्च स्तरको नैतिकता र जवाफदेहिता वहन गरी अरुका लागि पनि अनुकरणीय उदाहरण प्रस्तुत गर्नुपर्ने अपेक्षा गरिने हुँदा यस्ता व्यक्तिहरू कसूरमा संलग्न भएमा अन्य सामान्य व्यक्तिलाई हुने सजायको तुलनामा थप सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ जुन भ्रष्टाचार निवारण ऐन लगायतका केही कानूनहरूमा अहिले पनि कायम रही आएको छ ।

१६. बालबालिकालाई सजाय गर्दा विचार गर्नु पर्ने कुराहरु : (१) बालबालिकालाई सजाय गर्दा देहायका कुराहरुलाई समेत विचार गर्नु पर्नेछ :-

(क) निजको सर्वोत्तम हित,

(ख) कसूरको गंभीरता र दोषीपनाको मात्रा,

(ग) निजको व्यक्तिगत परिस्थिति,

स्पष्टीकरण : यस खण्डको प्रयोजनका लागि “व्यक्तिगत परिस्थिति” भन्नाले बालबालिकाको उमेर, शिक्षा, पारिवारिक स्थिति, सामाजिक अवस्था, कसूरको किसिम, कसूरबाट पुग्न गएको हानि नोक्सानी र कसूर गर्नुको उद्देश्य समेतका कुरा सम्भन्नु पर्छ

(घ) पीडितलाई दिने प्रस्ताव गरिएको क्षतिपूर्ति,

(ङ) अपराधप्रतिको पश्चाताप,

(च) असल र उपयोगी जीवन जिउने चाहना ।

(२) बालबालिकालाई सजाय गर्दा जघन्य कसूर, गंभीर कसूर वा पटकै रुपमा कसूर गरेकोमा बाहेक कैदको सजाय गर्नु हुँदैन ।

६४ प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४३(१) मा पटकै कसूरदारको परिभाषा गरिएको छ, जस अनुसार कुनै कसूरमा सजाय पाएको व्यक्तिले सो सजाय भुक्तान गरेको वा माफ भएको पाँच वर्ष पुरा नहुँदै अर्को जघन्य वा गम्भीर कसूर गरेमा निजलाई पटकै कसूरदार मानिने व्यवस्था छ । अपराध संहिताको दफा ४३(२) अनुसार यस्तो पटकै कसूरदारलाई प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा १५(२) मा भए जस्तै निजले पछिल्लो पटक गरेको कसूरमा हुने सजायको दोब्बरसम्म सजाय हुने व्यवस्था छ (यद्यपि दफा १५(२) मा दोब्बर थप सजाय भन्ने शब्दावली प्रयोग भएको र अपराध संहितामा थप भन्ने शब्द नपरेको अवस्था छ) । यसैगरी अपराध संहितामा जन्मकैदको सजाय पाएको कसूरदारको हकमा यो दफा (दफा ४३) लागू हुने छैन भन्ने उल्लेख भएकोले जन्मकैदको सजाय पाएका कसूरदारका हकमा पटकै कसूरदार भए पनि पछिल्लो पटक गरेको कसूरमा हुने सजायको दोब्बरसम्म सजाय हुने व्यवस्था लागू नहुने स्थिति छ । तर अपराध संहिताको दफा ४३ (२) मा भएजस्तो जन्मकैदको सजाय पाएका कसूरदारका हकमा दोब्बर सजायको व्यवस्था लागू नहुने कुरा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा १५(२) मा उल्लेख भएको छैन । दुईवटा ऐनको यो स्थितिबाट पटकै कसूरदारका हकमा हुने सजाय सम्बन्धी व्यवस्थामा केही विरोधाभास देखिए पनि फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा ४ मा यो ऐन कार्यान्वयन गर्दा अपराध संहिताको अधीनमा रही कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइएकोले अपराध संहिताको दफा ४३ कै व्यवस्था बमोजिम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा १६ मा बालबालिकालाई सजाय गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरूको व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित विधेयकको दफा १४ मा पनि सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू भनी उल्लेख भएको र दफा १५ मा सजाय निर्धारण गर्ने आधारहरूको व्यवस्था भएकोमा यो दफामा बालबालिकालाई सजाय गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू भनी अलग्गै दफाको व्यवस्था भएको स्थितिमा बालबालिकाका हकमा सजाय निर्धारण गर्ने सम्बन्धमा यही दफाको व्यवस्था लागू हुने देखिन्छ ।

वास्तवमा बालबालिकाले गर्ने कसूर र वयस्कहरूले गर्ने कसूरको कारण, परिस्थिति, प्रकृति र परिणाममा अन्तर हुन्छ । बालबालिकाले बाल सुलभ स्वभावका कारण गरेका कतिपय कार्यहरू कानूनद्वारा निषिद्ध त हुन सक्दछन् तर त्यस्तो कार्यको प्रकृति र परिणाम वारे तिनीहरू अनभिज्ञ रहेका हुन सक्दछन् । कतिपय अवस्थामा बालबालिकाले अरुलाई हानि पुर्याउने दुरासय राखेर भन्दा पनि आफ्नो उमेरजन्य इच्छा र आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यले गरेका हुन सक्दछन् । कतिपय अवस्थामा उनीहरूले आफ्नै स्वेच्छाले भन्दा पनि अरुको अह्राइमा वा संगतमा लागेर र अरुको प्रभाव वा बाध्यतामा परेर मात्र गरेका हुन सक्दछन् । यस्तो स्थितिमा उनीहरूको भूमिका माध्यमको रूपमा रहेको हुन्छ, उनीहरूको आफ्नो स्वतन्त्र विवेकको प्रयोग भएको हुँदैन । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखेर आजकल छुट्टै बाल न्याय प्रणालीको स्थापनामा जोड दिन थालिएको छ र बालबालिकाका हकमा निर्धारण गरिने सजायको स्वरूप, प्रकृति र मात्रा वयस्कहरूको तुलनामा फरक र बालमैत्री हुनुपर्ने मान्यता विकास भएर आएको छ । अभू मानव अधिकारवादी दृष्टिकोणबाट हेरेर उमेरजन्य अपरिपक्वताको स्थितिबाट पूर्ण परिपक्वता हासिल गर्नका लागि आवश्यक पर्ने वातावरण, परिस्थिति र कार्यक्रम पाउनु बालबालिकाको अधिकारको रूपमा स्थापित भएको छ । बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लगायतका थुप्रै दस्तावेजहरूले बालबालिकाका अधिकारहरूको वारेमा व्यवस्था गरेका छन्^{६४} र महासन्धिद्वारा सिर्जित दायित्व पूरा गर्ने सम्बन्धमा धेरै देशका कानूनहरूमा बालबालिकाका हकमा निर्धारण गरिने सजायको स्वरूप र आधारहरूका सम्बन्धमा छुट्टै विशेष व्यवस्थाहरू गरिएको पाइन्छ ।^{६५}

६४ जस्तो बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ को धारा ३७ मा उल्लेख भए अनुसार बालबालिकालाई मृत्युदण्ड र जन्मकैदको सजाय दिइने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै सोही धारा ३७ को खण्ड (बी) मा उल्लेख भए अनुसार बालबालिकाका हकमा कैद सजायलाई अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र र त्यो पनि जतिसक्दो छोटो अवधिमा लागि हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । धारा ४० को उपधारा (२) को खण्ड (बी) मा उल्लेख भए अनुसार बालबालिकाको मुद्दा फैसला गर्दा उसको उमेर र परिस्थितिलाई ध्यानमा राख्नु पर्ने व्यवस्था छ । बालबालिकालाई निर्धारण गरिने सजायमा स्याहार, मार्गदर्शन र निरीक्षण सम्बन्धी आदेशहरू, परामर्श सेवा, दण्ड निलम्बन, शैक्षिक तथा व्यावसायिक तालिमहरू जस्ता वैकल्पिक व्यवस्थाहरूको उपलब्धताको सुनिश्चितता गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सोही महासन्धिको धारा ३ मा कुनैपनि निजी वा सार्वजनिक संस्था वा निकायबाट बालबालिका विरुद्ध लिइने कारवाहीमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, १९९० को दफा १.१ मा बालबालिकाका हकमा कैद सजायलाई अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र प्रयोग हुनुपर्ने उल्लेख छ । United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules), १९८५ को दफा ५ मा बाल न्याय प्रणालीले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितमा जोड दिनुपर्ने उल्लेख छ । साथै सोही बेइजिङ नियमको नियम १४ मा उल्लेख भए अनुसार न्यायिक कारवाहीहरू बालबालिकाको सर्वोत्तम हित अनुकूल हुनु पर्ने व्यवस्था छ । नियम १७ मा बालबालिकाहरूलाई गंभीर कसूर गरेको अवस्थामा बाहेक र अन्य विकल्प भएमा देखि बाहेक कैद सजाय नगरिने तथा औचित्य दण्ड पनि नगरिने उल्लेख छ । United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules), १९९० को दफा १ मा सजाय निर्धारणमा यथाशक्य गैरहिरासतीय उपायहरूको अवलम्बनमा जोड दिएको छ ।

६५ जस्तो Australian Capital Territory को Crimes (Sentencing) Act, २००५ को दफा १३३सी मा ऐनमा अन्यत्र सजायको उद्देश्य जे लेखिएको भए तापनि बालबालिकाका हकमा पुनस्थापनामा जोड दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी सोही ऐनको दफा १३३डी मा बालबालिकालाई सजाय निर्धारण गर्दा निजको दोषको मात्रा, परिपक्वता, विकासको अवस्था र पारिवारिक स्थिति जस्ता कुराहरूमा विचार गर्नु पर्ने उल्लेख छ । सोही ऐनको दफा १३३जी को उपदफा (२) मा बालबालिकाका हकमा कैद सजाय गर्नुपर्दा अन्तिम विकल्पको रूपमा र संभव

नेपालमा पनि छुट्टै बाल न्याय प्रणालीको स्थापनाका दिशामा प्रयासहरू भएका छन् र बालबालिकाका हकमा अवलम्बन गर्नु पर्ने न्यायिक कार्यविधि र सजायका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न छुट्टै बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०४८, बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०५१ तथा बाल न्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ तर्जुमा भइ कार्यान्वयनमा रहेका छन्। हाल वहाल रहेका यी ऐन नियमावलीका व्यवस्थाहरूलाई परिमार्जन गर्दै प्रस्तावित अपराध संहिता र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनमा बालबालिका सम्बन्धी केही व्यवस्थाहरू गरिएका छन्। अपराध संहिताको दफा ४४ ले बालबालिकालाई हुने सजायका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ। जस अनुसार कैदको सजाय गर्ने सम्बन्धमा अन्य व्यवस्थाहरू हाल प्रचलनमा रहेको बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११ मा गरिएको व्यवस्थासंग समान रहे पनि प्रस्तावित अपराध संहिताले सोह्र वर्ष वा सो भन्दा माथि र अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कैदको सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम हुने सजायको दुई तिहाइ सजाय हुने नयाँ व्यवस्था गरिएको छ। हाल प्रचलित बालबालिका सम्बन्धी ऐनले सोह्र वर्ष नपुगेका व्यक्तिलाई मात्र बालबालिका मानी परिभाषा गरेकोमा प्रस्तावित अपराध संहिताले स्पष्ट रूपमा बालबालिकाको परिभाषा गरेको नपाइए पनि अठार वर्षसम्मका व्यक्तिलाई पनि वालिगलाई हुने भन्दा कम सजाय गर्न प्रस्ताव गरेको पाइन्छ।

अपराध संहितामा तोकिएको सजायको अधीनमा रही बालबालिकालाई सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नु पर्ने कुराहरू प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा १६ मा व्यवस्था गरिएको छ। उक्त दफामा व्यवस्था भए अनुसार बालबालिकालाई सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नु पर्ने कुराहरूमा एउटा विषय निजको सर्वोत्तम हितलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने गरी व्यवस्था भएको छ। बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको विषय बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को एउटा निर्देशक सिद्धान्त नै हो। यसको अर्थ बालबालिका सम्बन्धी कुनै पनि विषयमा निर्णय लिँदा निजहरूको सर्वोत्तम हितलाई आधार मानिनु पर्दछ। जस्तो अदालती कारबाहीका सिलसिलामा बालबालिकाको वयान लिनु पर्दा बाबु आमाको उपस्थितिमा गर्न सकिने भए पनि यदि सम्बन्धित बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको दृष्टिले निजको बाबु आमालाई रोहवरमा राख्न उपयुक्त नभएमा नराख्न सकिन्छ। बालबालिकालाई सजाय गर्दा विचार गर्नुपर्ने अर्को विषय “कसूरको गंभीरता र दोषीपनाको मात्रा” वालिग कसूरदारका हकमा समेत लागू हुने विषयको रूपमा दफा १५ मा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यस सम्बन्धी टिप्पणी पनि सोही दफामा उल्लेख भइसकेको छ। वालिगका हकमा दफा १५ मा कसूर गर्दाको परिस्थितिलाई आधार लिनुपर्ने व्यवस्था भएकोमा दफा १६ मा बालबालिकाका हकमा निजको व्यक्तिगत परिस्थितिलाई आधार लिइने व्यवस्था छ। व्यक्तिगत परिस्थिति भन्नाले दफा १६ (१) को खण्ड (ग) को स्पष्टीकरणमा उल्लेख भए अनुसार बालबालिकाको उमेर, शिक्षा, पारिवारिक स्थिति, सामाजिक अवस्था, कसूरको किसिम, कसूरबाट पुग्न गएको हानि नोक्सानी र कसूर गर्नुको उद्देश्य समेतका कुरा सम्झनु पर्ने व्यवस्था छ। यसैगरी बालबालिकाका हकमा सजाय गर्दा विचार गर्नुपर्ने अर्को विषयको रूपमा पीडितलाई दिन प्रस्ताव गरिएको क्षतिपूर्ति पनि उल्लेख गरिएको छ। आधुनिक विधिशास्त्रीय मान्यतामा क्षतिपूर्ति पाउनु पीडितको अधिकारको रूपमा स्थापित भइसकेको

भएसम्मको छोटो अवधिको लागि मात्र गर्नुपर्ने तथा जन्मकैदको सजाय गर्न नपाइने व्यवस्था छ। न्यूजिल्याण्डको Sentencing Act, 2002 को दफा १८(१) मा उल्लेख भए अनुसार खास तोकिएको कसूर (Indictable offence) बाहेकका अन्य कसूरमा बालबालिकालाई सजाय निर्धारण गर्दा कैद सजाय निर्धारण नगरिने व्यवस्था छ।

विषय हो। धेरै सन्धि र महासन्धिहरूमा पीडितको यो अधिकारलाई मान्यता दिइएको पाइन्छ।^{१७} अर्कोतर्फ बालबालिकाले कानूनद्वारा निषिद्ध कुनै कार्य गर्नुका पछाडि निजको अपरिपक्व मानसिकता, सही र गलत छुट्टयाउने विवेकको अपरिपक्वता जस्ता कारणहरू रहने हुँदा वालिग कसूरदारका हकमा जस्तो निजबाट सामाजिक सुरक्षामा खासै ठूलो खतरा नरहने स्थितिलाई ध्यानमा राखी यदि पीडितलाई पुगेको क्षति वापत निजले क्षतिपूर्ति दिन तयार हुन्छ भने निज उपर सजाय निर्धारण गर्दा यो विषयलाई पनि विचार गर्नुपर्ने गरी यो दफामा व्यवस्था भएको पाइन्छ। प्रस्तुत दफा १६ मा अपराध प्रतिको पश्चाताप तथा असल र उपयोगी जीवन जिउने चाहनालाई पनि सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नुपर्ने विषयको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। वास्तवमा कसूरदारलाई सजाय गर्नुको पछाडि केवल सजाय गर्ने मात्र उद्देश्य नरहेर निज प्रति आफूले गरेको अपराधिक कार्य प्रति पश्चातापको भावना विकास गराउने र भावी जीवन अनुशासित र सभ्य नागरिकको रूपमा जीउन उत्प्रेरित गर्नु पनि हो। यदि कुनै कसूरदार त्यसमा पनि बालबालिकाले आफैँ आफूले गरेको अपराधिक कार्य प्रति पश्चाताप गर्दछ र भविष्यमा असल र उपयोगी जीवन जिउने चाहना व्यक्त गर्दछ भने यो विषयलाई सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नु उपयुक्त मात्र होइन, आवश्यक पनि हुन्छ। यही आवश्यकतालाई महशुस गरी प्रस्तुत दफामा यो व्यवस्थालाई समावेश गरिएको पाइन्छ।

तर वालिग कसूरदारका हकमा समेत अन्य सजाय नै पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय गर्नु हुँदैन भनी प्रस्तावित विधेयकको दफा १४ मा व्यवस्था भइरहेकोमा प्रस्तुत दफा १६ को उपदफा (२) मा पनि यस्तै प्रकारको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यो दफामा गरिएको व्यवस्था अनुसार अन्य सजाय नै पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय गर्न नहुने त छँदैछ, साथसाथै बालबालिकाका हकमा सजाय गर्दा गधन्य कसूर, गम्भीर कसूर वा पटकै रूपमा कसूर गरेकोमा बाहेक अन्य कसूरका हकमा कैदको सजाय गर्ने नहुने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

१७. लिखित रूपमा सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने : (१) यस ऐन बमोजिम सजाय निर्धारण गर्दा लिखित रूपमा आदेश गरी निर्धारण गर्नु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निर्धारण गरिने सजायमा कसूरदारले बुझ्न सक्ने गरी देहायका कुराहरू समेत खुलाउनु पर्नेछ :-

- (क) सजाय गर्नु पर्ने कारण,
- (ख) जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदारले बुझाउनु पर्ने जरिवानाको रकम, जरिवाना बुझाउनु पर्ने मिति, किस्ताबन्दीमा बुझाउनु पाउने भए सो कुरा र जरिवाना नतिरे वापत हुन सक्ने सजाय,
- (ग) सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश भएकोमा सेवाको किसिम, अवधि, समय र सेवा नगरे वापत हुन सक्ने सजाय,

६७ जस्तो नेपालले समेत मिति २० जनवरी २००६ मा अनुमोदन गरेको बालबालिकाको बेचाबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अशिलल चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छक प्रोटोकल, २००० को धारा ९ को उपधारा (४) मा पक्ष राष्ट्रहरूले प्रस्तुत प्रोटोकलमा उल्लिखित कसूरबाट पीडित सवै बालबालिकाले कानूनी रूपले उत्तरदायी व्यक्तिहरूबाट हानिनोक्सानी वापत कुनै भेदभाव विना क्षतिपूर्ति पाउन पर्याप्त कार्यविधिहरूमा पहुँच प्राप्त गरेको सुनिश्चित गर्नेछन् भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसै गरी अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९८ को धारा ७५, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा १४, United Nations Convention against Transnational Organized Crime, २००० को धारा १४(२) लगायत थुप्रै दस्तावेजहरूमा पीडितको क्षतिपूर्तिको अधिकारलाई मान्यता दिइएको अवस्था छ।

- (घ) सुधार गृह वा पुनर्स्थापना केन्द्रमा कैद सजाय भुक्तान गर्ने गरी सजाय निर्धारण गर्दा त्यस्तो गृह वा केन्द्रमा बस्नु पर्ने अवधि, पालना गर्नुपर्ने शर्त र त्यस्तो शर्त उल्लंघन गरे वापत हुनसक्ने सजाय,
- (ङ) कैद सजाय निर्धारण गर्दा कैदको अवधि, थुनामा रहेको मिति, कैद भुक्तान हुने मिति, कसूरदारलाई प्यारोलमा छोड्न सकिने वा नसकिने, कैद निलम्बन हुने भए कति अवधिसम्म निलम्बन हुने,
- (च) क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने भए क्षतिपूर्तिको रकम, तिर्नु पर्ने अवधि, तरिका र नतिरेमा हुन सक्ने सजाय
- (छ) अदालतले उपयुक्त ठानेको अन्य आवश्यक कुरा ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सजाय निर्धारण गर्दा लिखित रूपमा आदेश गरी निर्धारण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । लिखित रूपमा आदेश गर्नुपर्ने यो व्यवस्थाले कसूरदारको सुसूचित हुन पाउने अधिकार र प्रतिरक्षाको अधिकार गरी दुईवटा अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ । सजायका सम्बन्धमा सुसूचित हुन पाउने अधिकार भित्र कसूरदारले आफूलाई निर्धारण गरिएको सजायको मात्रा, कारण र शर्तहरूको बारेमा जानकारी पाउने अधिकारहरू पर्दछन् । आफू विरुद्ध लागेको अभियोग वापत भएको सजाय थाहा पाउनु प्रत्येक कसूरदारको नैसर्गिक अधिकारको विषय हुनुका, साथ साथै सजायको पालना गर्न पनि सजायको विषय थाहा हुनु जरुरी छ । यसैले सुसूचित हुन पाउने अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सम्पन्न भएका धेरै सन्धि महासन्धिहरूले पनि मान्यता दिएका छन्^{६८} यसैगरी धेरै देशका सजाय निर्धारण सम्बन्धी ऐनहरूमा पनि सजाय निर्धारण सम्बन्धी भएका आदेशहरू लिखित रूपमा हुनुपर्ने र कसूरदारले जानकारी पाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ^{६९} यसका अतिरिक्त प्रत्येक कसूरदारलाई आफू विरुद्ध भएको फैसला वा सजाय उपर कस्तिमा एक तह पुनरावेदन गर्न पाउने विषयलाई निजको प्राकृतिक न्याय सम्बन्धी अधिकारको विषय मानिएको छ । कसूरदारलाई प्राप्त यो अधिकारको प्रभावकारी प्रयोगको लागि पनि सजाय निर्धारण गर्दा लिखित रूपमा आदेश गर्नु पर्ने र आदेशमा सो को कारण स्पष्ट खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिनु जरुरी हुन्छ । जबसम्म आदेशमा सजायको आधार र कारण स्पष्ट खुलाइदैन तबसम्म त्यस्तो आदेशको खण्डन गर्ने आधार पनि प्राप्त हुँदैन । यतिमात्र होइन, तल्लो तहको अदालतको आदेश जाँच गर्ने अधिकार पाएको माथिल्लो तहको अदालतले आदेश जाँच गर्ने आधार पनि प्राप्त गर्न सक्दैन । यो सिद्धान्तलाई नेपालमा सजाय निर्धारण कै विषयमा लागू हुने गरी स्पष्ट रूपमा उल्लेख नगरिए पनि अन्य रूपमा मान्यता दिएको भने देखिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ मा सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिँदै प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था आफू विरुद्धको सजायको विषयमा पनि

६८ हेनुहोस् बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा १३(१); बाल अधिकार सम्बन्धी युरोपियन महासन्धि, १९९६ को परिच्छेद २ धारा ३ ।

६९ हेनुहोस् न्युजिल्याण्डको Sentencing Act, 2002 को दफा ३९; Australian Capital Territory को Crimes (Sentencing) Act, 2005 को दफा ८२, ८३ र ८४; बेलायतको Criminal Justice Act, 2003 को दफा १७४; क्वीन्सल्याण्डको Penalties and Sentences Act, 1992 को दफा १०; Western Australia को Sentencing Act, 1995 दफा ३४; South Australia को Criminal Law (Sentences) Act, 1988 को दफा ९ ।

लागू हुने स्पष्ट छ । यसैगरी मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १८५ नं मा फैसला लेख्दा इन्साफ गरी ठहराउनु पर्ने कुरा, सो सम्बन्धमा अड्डाको निर्णय र त्यसको आधार उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित व्यवस्थामा सजाय निर्धारणको छुट्टै आदेश गर्ने व्यवस्था नभई मुद्दाको फैसला हुँदाका बखत एकैपटक सजाय पनि निर्धारण हुने गरेको स्थितिमा मुलुकी ऐनको यो व्यवस्था सजाय निर्धारणका लागि पनि लागू हुने मान्न सकिन्छ । तर सजाय निर्धारणका सन्दर्भमा लागू हुने गरी यो सिद्धान्तलाई पहिलो पटक प्रस्तुत विधेयकको दफा १७ मा मान्यता दिइएको छ र सजाय निर्धारण गर्दा लिखित रूपमा आदेश गरी निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफामा व्यवस्था भए बमोजिम त्यस्तो आदेशमा कसूरदारले बुझ्न सक्ने गरी देहायका कुराहरु समेत खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

क) सजाय गर्नु पर्ने कारण,

सजाय गर्नु पर्नाको कारण थाहा पाउनु कसूरदारको प्राकृतिक न्याय सम्बन्धी अधिकार कै विषय हो । कुनै कसूरदारलाई यो विधेयक बमोजिम सजाय गरिन्छ भने त्यसरी सजाय गर्नु पर्नाको कारण खुलाएर आदेश गर्नु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा १७ को उपदफा (२) को खण्ड (क) मा गरिएको छ ।

(ख) जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदारले बुझाउनु पर्ने जरिवानाको रकम, जरिवाना बुझाउनु पर्ने मिति, किस्ताबन्दीमा बुझाउन पाउने भए सो कुरा र जरिवाना नतिरे वापत हुन सक्ने सजाय,

जरिवानाको सजाय भएकोमा कति जरिवाना बुझाउनु पर्ने हो सोको जानकारी पाउनु पनि कसूरदारको प्राकृतिक न्याय सम्बन्धी अधिकारको विषय हुन्छ । यसैले जरिवानाको सजाय निर्धारणको आदेश गर्दा जरिवानाको रकम पनि खुलाउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा १७ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) मा गरिएको छ । साथै प्रस्तावित विधेयकमा जरिवाना किस्ताबन्दीमा पनि बुझाउन पाइने व्यवस्था (दफा २०) भएको र अपराध संहिताको दफा ४६ मा कुनै कसूरदारले निजलाई तोकिएको जरिवाना तिर्न बुझाउन नसकेमा निजलाई कैद गर्न सकिने व्यवस्था भएको सन्दर्भमा प्रस्तुत दफा १७ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) मा जरिवानाको रकम कति किस्ताबन्दीमा बुझाउनु पर्ने हो सो कुरा, प्रत्येक किस्तामा कति रकम बुझाउनु पर्ने हो सो कुरा र जरिवाना बुझाउन नसकेमा के सजाय कति हुने हो सो कुरा पनि सजाय निर्धारणको आदेशमा खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

(ग) सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश भएकोमा सेवाको किसिम, अवधि, समय र सेवा नगरे वापत हुन सक्ने सजाय,

कसूरदारलाई हुने विभिन्न प्रकारका सजायहरुमध्ये प्रस्तावित अपराध संहितामा दफा ३९ मा कैदको सट्टा सामुदायिक सेवा पनि तोक्न सकिने गरी व्यवस्था भएको छ । यसैगरी प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २२ मा छ महिनासम्म कैद सजाय निर्धारण भएको कसूरदारलाई सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सकिने र आदेश बमोजिमको सामुदायिक सेवा नगरेमा त्यस्तो आदेश रद्द भइ निजलाई भएको कैद कारागारमा रही भुक्तान गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । त्यसैले प्रस्तुत दफा १७ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा सजाय निर्धारणको आदेशमा

खुलाउनु पर्ने कुराहरुमा सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश भएकोमा सेवाको किसिम, अवधि, समय र सेवा नगरे वापत हुन सक्ने सजाय समेत खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

(घ) सुधार गृह वा पुनर्स्थापना केन्द्रमा कैद सजाय भुक्तान गर्ने गरी सजाय निर्धारण गर्दा त्यस्तो गृह वा केन्द्रमा बस्नु पर्ने अवधि, पालना गर्नु पर्ने शर्त र त्यस्तो शर्त उल्लंघन गरे वापत हुनसक्ने सजाय,

प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा २५ मा दुई वर्ष वा सो भन्दा कम कैदको सजाय भएको कसूरदारलाई उपयुक्तता अनुसार अदालतले सुधार गृहमा पठाउन सक्ने र दफा २६ मा खास प्रकृतिका कसूरदारलाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउने आदेश गर्न सक्ने व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा प्रस्तुत दफा १७ को उपदफा (२) को खण्ड (घ) मा कुनै कसूरदारका हकमा सुधार गृह वा पुनर्स्थापना केन्द्रमा कैद सजाय भुक्तान गर्ने गरी सजाय निर्धारण गर्दा त्यस्तो गृह वा केन्द्रमा बस्नु पर्ने अवधि, पालना गर्नुपर्ने शर्त र त्यस्तो शर्त उल्लंघन गरे वापत हुनसक्ने सजाय समेत सजाय निर्धारणको आदेशमा खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । बालबालिका कसूरदारका हकमा कैदको सजाय पाएको बालकलाई त्यसरी तोकिएको सजायको अवधि कुनै बाल सुधार गृहमा बसी व्यतित गर्नुपर्ने गरी तोक्न सकिने व्यवस्था बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ५० मा पहिले देखि भइरहेको भए पनि वालिग कसूरदारका हकमा समेत सुधार गृहमा पठाउन सकिने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा पहिलो पटक गर्न लागिएको हो ।

(ङ) कैद सजाय निर्धारण गर्दा कैदको अवधि, थुनामा रहेको मिति, कैद भुक्तान हुने मिति, कसूरदारलाई प्यारोलमा छोड्न सकिने वा नसकिने, कैद निलम्बन हुने भए कति अवधिसम्म निलम्बन हुने,

प्रस्तावित अपराध संहिताको भाग २ र ३ मा विभिन्न प्रकारका कसूरहरु वापत विभिन्न अवधिको कैद सजायहरु हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । अपराध संहितामा उल्लिखित प्रावधानहरुको अधीनमा रही कुनै कसूरदारलाई कैदको सजाय निर्धारण गर्दा त्यस्तो कसूरदारले कति अवधि कैदमा बस्नु पर्ने हो सो कुरा सजाय निर्धारणको आदेशमा उल्लेख गर्नु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा १७ को उपदफा (२) को खण्ड (ङ) मा गरिएको छ । कैदको सजाय निर्धारण गर्दा अपराध संहिताको दफा ३९ को उपदफा (३) मा उल्लेख भए अनसार एक दिन भन्दा कम कैद हुने गरी सजाय नगरिने प्रावधान रहेको हुँदा प्रस्तुत दफा बमोजिमको सजाय निर्धारणको आदेश गर्दा उक्त प्रावधान तर्फ पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । अपराध संहिताको दफा १५४(२) मा कसूरदारलाई कैदमा राख्दा निज कहिले देखि थुनामा रहेको वा पक्राउ परेको हो, निजको कैद अवधि कहिले देखि भुक्तान हुने हो भन्ने कुराको अभिलेख कारागार कार्यालयले पनि अभिलेख तयार गरी राख्नु पर्ने व्यवस्था छ भने सोही संहिताको दफा १६१(१) मा कैदको सजाय पाएको व्यक्ति अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासत वा थुनामा बसेको भए त्यसरी थुनामा बसेको अवधि कैदमा कटाइ बाँकी अवधिको लागि मात्र कैद गर्ने पर्ने व्यवस्था भएको निज थुनामा रहेको मिति र कैद भुक्तान हुने मिति पनि सजाय निर्धारणको आदेशमा खुलाउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा १७ को उपदफा (२) मा गरिएको पाइन्छ । यसैगरी प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २४ मा एक वर्ष भन्दा कम कैद निर्धारण भएको कसूरदारलाई

उपयुक्तता अनुसार कैदको सजाय तत्काल कार्यान्वयन नगर्ने गरी निलम्बन पनि गर्न सकिने व्यवस्था भएको र दफा २९ मा एक वर्ष भन्दा बढी कैदको सजाय पाइ कैद सजायको दुई तिहाई अवधि भुक्तान गरिसकेका कसूरदारलाई प्यारोलमा राख्न सकिने व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा कुनै कसूरदारका हकमा प्यारोलमा राखिने वा नराखिने तथा कैद निलम्बन हुने वा नहुने र निलम्बन हुने भए कति अवधि निलम्बन हुने भन्ने कुरा सजाय निर्धारणको आदेशमा खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

(च) क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने भए क्षतिपूर्तिको रकम, तिर्नु पर्ने अवधि, तरिका र नतिरेमा हुन सक्ने सजाय प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४१ मा कुनै कसूरको परिणाम स्वरूप पीडितको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति वा इज्जतमा कुनै क्षति पुगेमा त्यस्तो क्षति वापत अदालतले कसूरदारबाट पीडितलाई मानसिव क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ र दफा ४२ मा त्यस्तो क्षतिपूर्ति तत्काल वा किस्तामा बुझाउन सकिने व्यवस्था पनि छ । यसै गरी दफा ४५ मा तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्ति नतिरेमा कैद सम्म हुने व्यवस्था गरिएको छ । क्षतिपूर्तिका सम्बन्धमा यी विभिन्न किसिमका व्यवस्थाहरु भएको सन्दर्भमा प्रस्तुत दफा १७ को उपदफा (२) को खण्ड (च) मा सजाय निर्धारणको आदेश गर्दा क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने भएकोमा क्षतिपूर्तिको रकम, तिर्नुपर्ने अवधि, तरिका र नतिरेमा हुन सक्ने सजाय समेत खुलाउनु पर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

(छ) अदालतले उपयुक्त ठानेको अन्य आवश्यक कुरा ।

प्रस्तुत खण्डमा उल्लेख भए अनुसार सजाय निर्धारणको आदेश गर्दा त्यस्तो आदेशमा माथि खण्ड (क) देखि (च) सम्म उल्लेख भएका कुराहरुका अतिरिक्त अदालतले उपयुक्त ठानेको अन्य आवश्यक कुराहरु पनि खुलाउन सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्थाले प्रस्तुत दफा १७ मा खुलाउनु पर्ने भनी उल्लेख नभएको वा उल्लेख गर्न छुट भएकै कारणले मात्र अदालतले उपयुक्त देखेका अन्य कुराहरु खुलाउन नपाउने स्थितिबाट अदालतलाई मुक्त गरेको छ । सजाय निर्धारणको क्रममा कतिपय यस्ता अवस्था र शर्तहरु पनि खुलाउन अदालतले आवश्यक देख्न सक्दछ जुन प्रस्तुत दफाका खण्डहरुमा उल्लेख नभएका हुन सक्दछन् । यस्तो स्थितिमा ती दफाहरुमा उल्लिखित विषयहरुमा मात्र अदालत सीमित रहन नपरोस् भनेर यस प्रकारको व्यवस्था प्रस्तुत खण्डमा गरिएको पाइन्छ । जस्तो जन्मकैदका सम्बन्धमा अपराध संहितामा दुई प्रकारको व्यवस्था गरिएको पाइएको छ - केही कसूरका सम्बन्धमा जन्मकैद भन्नाले जीवन पर्यन्त कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था (दफा ४०) छ भने अन्य केही कसूरका सम्बन्धमा जन्मकैदको गणना गर्दा तीस वर्ष कैद हुने गरी गणना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । जन्मकैदका सम्बन्धमा यी दुई प्रकारको व्यवस्था भएको सन्दर्भमा यदि कुनै कसूरदारका हकमा जन्मकैदको सजाय निर्धारण हुने भयो भने जीवनपर्यन्त कैदमा बस्नु पर्ने हो वा तीस वर्षमात्र कैदमा बसे पुग्ने हो भन्ने कुरा सजाय निर्धारणको आदेशमा स्पष्ट खुलाउन जरुरी हुन्छ । प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा १७(२) मा कैद सजायका हकमा खुलाउनु पर्ने कुराहरु उल्लेख भएको भए पनि जन्मकैदको सजायका हकमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छैन । यसै गरी कसूर गर्दा प्रयोग भएको साधन वा सम्पत्ति जफत हुने वा नहुने, मुद्दा फैसला हुँदाका बखत कसूरदारको मृत्यु भई सकेको अवस्थामा कैद सजाय वा जरिवानाको निर्धारण कसरी गर्ने, मिन्हा हुने वा नहुने जस्ता विषयहरु पनि सजाय निर्धारणको आदेशमा स्पष्ट खुलाउन जरुरी हुन्छ । यिनै सम्भाव्य अवस्था र स्थितिलाई ध्यानमा राखेर प्रस्तुत खण्डमा उपयुक्त ठानेको आवश्यक कुराहरु खुलाउन सक्ने गरी अदालतलाई अधिकार प्रदान गरिएको पाइन्छ ।

जरिवाना सम्बन्धी व्यवस्था

प्रस्तुत परिच्छेदमा जरिवानाको सजाय कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा भएका व्यवस्थाहरूलाई समेटिएको छ। हाल प्रचलित कानूनमा यसरी जरिवानाको सजाय कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा छुट्टै परिच्छेदको व्यवस्था गरिएको थिएन। प्रस्तावित ऐन आफैमा पनि नेपालको सन्दर्भमा नयाँ भएको स्थितिमा विभिन्न प्रकारका सजायहरूको कार्यान्वयन सम्बन्धमा छुट्टा छुट्टै व्यवस्था गर्ने क्रममा प्रस्तुत परिच्छेदमा जरिवानाको सजाय कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित व्यवस्थाहरू गरिएको छ। जरिवानाको सजाय कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाहरूमा मुख्यतया जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्ने आधार, जरिवाना बुझाउनु पर्ने म्याद र जरिवाना व्यहोर्नु पर्ने व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको पाइन्छ।

१८. जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्ने आधार : (१) कुनै कसूरमा जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा यस ऐनमा उल्लिखित अन्य कुराका अतिरिक्त त्यस्तो कसूर र जरिवानाको अधिकतम र न्यूनतम हद विचार गरी निर्धारण गर्नु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम जरिवाना निर्धारण गर्दा देहायका कुराहरू समेतलाई विचार गर्नु पर्नेछ :-

- (क) कसूरदारको अर्थिक हैसियत र आय आर्जन क्षमता,
- (ख) कसूरदारले गरेको कसूरको कारणबाट अरु व्यक्तिलाई हुन गएको आर्थिक हानी नोक्सानी,
- (ग) कसूरदारले गरेको कसूरको कारणबाट कसूरदार वा निजको परिवारले प्राप्त गरेको लाभ,
- (घ) जरिवानाबाट कसूरदारले पालन पोषण गर्नु पर्ने परिवारलाई पर्ने असर,
- (ङ) पीडितलाई तिर्नु पर्ने क्षतिपूर्ति रकम,
- (च) जरिवाना नतिरेको कारणबाट सरकारलाई पर्न सक्ने दायित्व,
- (छ) कसूरदार संगठित संस्था भएमा सो संस्थाको आकार र कारोबार,
- (ज) पीडित राहत कोषमा रकम जम्मा गराउनु पर्ने भए त्यस्तो रकम।

स्पष्टिकरण : यस खण्डको प्रयोजनको लागि “पीडित राहत कोष” भन्नाले दफा ४८ बमोजिमको पीडित राहत कोष सम्झनु पर्छ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम जरिवाना तोक्दा विगो खुलेकोमा विगोको आधारमा जरिवाना तोक्नु पर्छ।

टिप्पणी

जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्ने विषय नेपाली न्याय प्रणालीमा नयाँ व्यवस्था होइन। नेपालमा मात्र होइन, जरिवानाको सजाय गर्ने प्रचलन संसारको सबैजसो न्याय प्रणालीमा चली

आएको विषय हो। जरिवानाको सजायलाई सजिलै घटाउन वा बढाउन सकिने भएको र कसूरको गम्भीरता वा कसूरदारको कसूरको मात्रा अनुसार सजायको मात्रा पनि सहजै घटी बढी पार्न सकिने हुँदा संसारभर यसको प्रचलन बढीरहेको पाइएको छ। जरिवानाको सजाय कार्यान्वयन सहजै हुन सक्ने र जरिवानाको सजाय निर्धारण गरिएकोमा सामान्यतया सुपरीवेक्षण र अनुगमनको जरुरत पनि नपर्ने हुन्छ जसले गर्दा उक्त कामको लागि अनावश्यक रूपमा स्रोत र साधन तथा समयको लगानी गर्नुपर्ने स्थिति पर्दैन। यसैले प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३९ मा उक्त संहितामा उल्लिखित कसूर गरे वापत हुने विभिन्न सजायहरू मध्ये जरिवानालाई पनि सजायको एउटा प्रकारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ र प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा १८ मा जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्ने आधारहरू उल्लेख गरिएको छ।

प्रस्तुत दफा १८(१) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै कसूरमा जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा यस ऐनमा उल्लिखित अन्य कुराका अतिरिक्त त्यस्तो कसूर र जरिवानाको अधिकतम र न्यूनतम हद विचार गरी निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यस अनुसार यो दफामा तीनवटा कुराहरू उल्लेख गरिएका छन् :

- ◆ ऐनमा उल्लिखित अन्य कुराहरू,
- ◆ कसूर र
- ◆ जरिवानाको अधिकतम र न्यूनतम हद

ऐनमा उल्लिखित अन्य कुराहरू भन्नाले प्रस्तुत ऐनको दफा १३ मा उल्लिखित सजायका उद्देश्यहरू, दफा १४ मा उल्लिखित सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू तथा दफा १५ मा उल्लिखित सजाय निर्धारण गर्ने आधारहरू जस्ता ऐनमा उल्लिखित अन्य विषयहरूलाई विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको सम्भन्धनु पर्छ। प्रस्तुत दफामा परेको कसूर भन्ने शब्दावलीको प्रयोगले कुन कसूरका सम्बन्धमा जरिवाना निर्धारण गर्न लागिएको हो सो कसूरको प्रकृति र त्यस्तो कसूर गर्न कसूरदारले अवलम्बन गरेको तरिका र कुरता जस्ता कुराहरूलाई पनि विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको मान्नु पर्ने हुन्छ। यसैगरी जरिवानाको अधिकतम र न्यूनतम हद भन्नाले अपराध संहितामा उल्लिखित विभिन्न कसूरहरू वापत तोकिएको सजायको हद भन्ने बुझिन्छ। प्रस्तावित अपराध संहितामा यसको आधारभूत विशेषताको रूपमा केही कसूरहरूमा बाहेक^{१०} अन्य कसूरमा जरिवानाको सजाय तोकदा सामान्यतया जरिवानाको अधिकतम हद मात्र तोकेर न्यूनतम हद तोकिएको पाइदैन। प्रस्तावित दफाले जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा जरिवानाको अधिकतम र न्यूनतम हद तोकिएकोमा सोही हद विचार गरेर र अधिकतम् हदमात्र तोकिएकोमा सो हदभित्र रहेर निर्धारण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफा १८ को उपदफा (२) मा जरिवाना निर्धारण गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरूको व्यवस्था गरिएको छ। प्रस्तुत दफा १८ को उपदफा (१) मा पनि जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा

१० जस्तो अपराध संहिताको दफा १६५ मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई दास वा कमारा कमारी बनाएमा पचास हजार देखि एक लाख रुपैयासम्म जरिवाना हुने गरी जरिवानाको न्यूनतम र अधिकतम हद तोकिएको अवस्था छ। यसै गरी दफा १६६ मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई बन्धक बनाएमा तीस हजार रुपैया देखि एकलाख रुपैया सम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ। दफा १८१ मा गम्भीर उत्तेजना वा रिसको आवेशबाट कसैको ज्यान मारेकोमा एकलाख रुपैया देखि एकलाख पचास हजार रुपैया सम्म जरिवाना हुने गरी जरिवानाको न्यूनतम र अधिकतम हद तोकिएको पाइन्छ। यसैगरी हेनुहोस् दफा १८३(२), दफा १९४(४), दफा २१४, दफा २१५ आदि।

बिचार गर्नुपर्ने कुरा भनी उल्लेख भएको र उपदफा (२) मा पनि जरिवाना निर्धारण गर्दा देहायका कुराहरु समेतलाई बिचार गर्नुपर्ने भनी उल्लेख भएकोबाट यी दुई उपदफाहरु बीचको सम्बन्धको वारेमा पनि स्पष्ट हुन जरुरी हुन्छ। यी दुई उपदफाहरु बीचको सम्बन्धलाई हेर्दा उपदफा (२) को व्यवस्था उपदफा (१) को परिपूरकको रूपमा रहेको देखिन्छ। अर्थात् जरिवानाको सजाय गर्दा उपदफा (१) को हदभित्र रहेर निर्धारण गर्नुपर्ने र सो हदभित्र रहेर पनि कति सजाय निर्धारण गर्ने भन्ने कुरा बिचार गर्दा उपदफा (२) का कुराहरुलाई ध्यानमा राखेर निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उपदफा (२) मा उल्लेख भए बमोजिम जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा बिचार गर्नुपर्ने पहिलो कुराको रूपमा कसूरदारको आर्थिक हैसियत र आय आर्जन क्षमतालाई मानिएको छ। जरिवानाको विषय आर्थिक दण्डको विषय भएकोले यो उपदफाले जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदारको आर्थिक हैसियत र आयआर्जन क्षमतालाई आधार मान्नु पर्ने विषयलाई पहिलो क्रममा उल्लेख गरेको छ। त्यसो त आर्थिक हैसियत र आयआर्जन क्षमतालाई आधार मान्दा प्रस्तुत ऐनको दफा १४(ग) को विपरीत एउटै कसूरमा भिन्न भिन्न कसूरदारलाई भिन्न भिन्न सजाय हुन गई असमान सजाय हुने परिस्थिति उत्पन्न हुन्छ कि भन्ने सवाल पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छ तर यसले कसूरदारको दोषको समानता भन्दा सजायको समान प्रभाव (Principle of Equal Impact) को सिद्धान्तलाई अंगिकार गरेको पाइन्छ जुन सामाजिक न्यायको सिद्धान्तमा आधारित छ। स्वीडेन र जर्मनी जस्ता मुलुकहरुमा Day fine system लागू गरेका छन् जस अन्तर्गत कसूरदार व्यक्तिको आम्दानी अनुसार उसलाई हुने जरिवानाको हिसाब गरिन्छ।^{१९} नेपालको यो व्यवस्था ती देशहरुको व्यवस्थसँग मिल्दोजुल्दो रहेको देखिन्छ। जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा बिचार गर्नुपर्ने अर्को कुराको रूपमा कसूरको कारणबाट अरु व्यक्तिलाई हुन गएको आर्थिक हानि नोक्सानीलाई उल्लेख गरिएको छ। जरिवाना निर्धारणको यो आधार केही हदसम्म दण्डको प्रतिशोधात्मक सिद्धान्तमा आधारित छ जस अनुसार अपराधीले आफूले गरेको अपराधका लागि उचित मूल्य चुकाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्छ। यस अनुसार अपराधको कारण पीडित पक्षले जति दुःख कष्ट व्यहोनु परेको छ त्यति नै दुःख कष्ट अपराधीलाई भोगाएपछि मात्र न्यायको तराजु सन्तुलित हुन्छ भन्ने मानिन्छ। त्यसैले कसूरदारले गरेको कसूरका कारण अरुलाई जति हानि नोक्सानी पुगेको छ सोही कुरालाई आधार मानी जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने यो व्यवस्थाको मुख्य सार रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत उपदफामा कसूरदारले गरेको कसूरको कारणबाट कसूरदार वा निजको परिवारले प्राप्त गरेको लाभलाई पनि जरिवाना निर्धारण गर्दा बिचार गर्नुपर्ने उल्लेख छ। जरिवाना निर्धारणको यो आधार सुखवादी दर्शनमा आधारित छ। यस अनुसार अपराध व्यक्तिको स्वतन्त्र इच्छाको परिणाम हो र व्यक्तिले अपराधिक क्रियाकलापमा लाग्ने वा नलाग्ने भन्ने कुरा सुख र दुःखको सन्दर्भमा निर्धारण गर्दछ। अर्थात् व्यक्तिले त्यस्तो अपराध गर्दछ जसबाट उसलाई हानिको तुलनामा लाभ बढी हुन्छ। त्यसैले कुनै व्यक्तिलाई अपराधिक क्रियाकलापमा लाग्नबाट हतोत्साहित गर्ने हो भने त्यस्तो कसूर वापत हुने सजाय निर्धारण गर्दा त्यस्तो क्रियाकलापबाट हुने लाभको विषयलाई पनि बिचार गर्नुपर्ने हुन्छ। यसैगरी प्रस्तुत उपदफाको खण्ड (घ) मा जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा जरिवानाबाट कसूरदारले पालन पोषण गर्नुपर्ने परिवारलाई पर्ने असरलाई पनि बिचार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। जरिवाना निर्धारणको यो आधार बढी समाजशास्त्रीय अवधारणाबाट

^{१९} हेर्नुहोस् विस्तृत जानकारीको लागि डा. हरिवंश त्रिपाठी, सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति : सिद्धान्त, अभ्यास र सुधारको आवश्यकता; पृष्ठ ३४, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान (२०६७); Andrew Ashworth, Sentencing and Criminal Justice, 4th edition, p 304, Cambridge University Press (2005)

प्रभावित छ । कुनै कसूरका कसूरदारलाई सजाय हुनु पर्छ त्यसमा विवाद छैन तर सजाय गर्दा त्यो हदसम्म नगरियोस् जसबाट कसूरदार मात्र होइन निजको परिवारले पनि सजाय पाएको अनुभूति गर्न र जीवनचर्याका लागि अपराधिक क्रियाकलापमा नै लाग्न बाध्य हुनु नपरोस् । जरिवाना निर्धारण गर्दा पीडितलाई तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्तिको रकमलाई पनि विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफाको खण्ड (ड) मा गरिएको छ । प्रस्तावित अपराध संहिताले क्षतिपूर्तिको विषयलाई पनि फौजदारी न्यायको अभिन्न अङ्गको रूपमा स्वीकारेको छ । त्यसैले कुनै कसूरका पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने अवस्थामा जरिवाना निर्धारण गर्दा क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने गरी निर्धारण गर्न नहुने यो उपदफाको उद्देश्य रहेको पाइन्छ ।^{१२} प्रस्तुत उपदफाको खण्ड (च) मा कसूरदारलाई जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा त्यस्तो जरिवाना नतिरेको कारणबाट सरकारलाई पर्न सक्ने दायित्व उपर पनि विचार गर्नु पर्ने गरी तोकिएको छ । सोही उपदफाको खण्ड (छ) मा कसूरदार संगठित संस्था भएमा सो संस्थाको आकार र कारोवारलाई विचार गर्नुपर्ने गरी तोकिएको छ । प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३० मा संगठित संस्थाका हकमा समेत अपराधिक दायित्व हुने गरी व्यवस्था भएको सन्दर्भमा यस्ता संस्थालाई जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा संस्थाको आकार र कारोवारलाई विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । संगठित संस्थाको हकमा खण्ड (छ) को यो व्यवस्था खण्ड (क) मा कसूरदारको आर्थिक हैसियत र आय आर्जन क्षमता हेरिने व्यवस्थासँग मिल्दो छ । संगठित संस्थाको आकार र कारोवार विचार गर्नुपर्ने विषयले त्यस्तो संस्थाको हैसियत र क्षमता हेर्नुपर्ने विषयलाई बुझाउँछ । प्रस्तुत उपदफाको खण्ड (ज) मा जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा पीडित राहत कोषमा रकम जम्मा गराउनु पर्ने भए त्यस्तो रकमलाई पनि विचार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४८ मा कसूरबाट पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउन “पीडित राहत कोष” नामको एक कोष खडा गरिने व्यवस्था भएको र उक्त कोषमा कसूरदारलाई लागेको जरिवाना वापत असूल उपर भएको रकमको पचास प्रतिशत रकम नेपाल सरकारले जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा यो विषयलाई पनि विचार गर्नुपर्ने गरी प्रस्तुत उपदफाको खण्ड (ज) मा गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफा १८ को उपदफा (३) मा विगो खुलेकोमा जरिवाना तोक्दा विगोको आधारमा तोक्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । विगो समावेश भएको फौजदारी मुद्दामा विगो बमोजिम जरिवाना गर्ने अभ्यास हामीकहाँ पहिले देखि चलि आएको परम्परा हो ।^{१३} विगो बमोजिम जरिवाना भन्नाले प्रत्येक प्रतिवादीलाई व्यक्तिपिच्छे विगो बमोजिम नै जरिवाना गर्न भने मिल्दैन ।^{१४}

१९. क्षतिपूर्तिलाई असर नपर्ने गरी जरिवाना निर्धारण गर्नुपर्ने : दफा १८ बमोजिम जरिवाना गर्दा कसूरदारले कसूरबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति समेत तिर्नु पर्ने गरी जरिवाना गरिने भए निजले त्यस्तो क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने गरी जरिवाना गर्नु हुँदैन ।

१२ अपराध संहिताको विभिन्न दफाहरूमा पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरिएको छ र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा १९ मा जरिवाना गर्दा कसूरदारले कसूरबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति समेत तिर्नु पर्ने गरी जरिवाना गरिने भए निजले त्यस्तो क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने गरी जरिवाना गर्न नहुने स्पष्ट व्यवस्था पनि गरिएको पाइन्छ ।

१३ हेर्नुहोस् मुलुकी ऐन कित्ते कागजको महलको ७ नं; ठगीको महलको ४ नं; चोरीको महलको १२ नं.; बैकिङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (२); भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३, ४, ८ आदि ।

१४ हेर्नुहोस् दुर्गा उप्रेती वि. अनिल कुमार श्रेष्ठको जाहेरीले नेपाल सरकार, मुद्दा: ठगी, नि नं. ८३२९, नेकाप २०६७ पृष्ठ ३०९

टिप्पणी

पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने विषयको इतिहास धेरै लामो भए पनि नेपालका सन्दर्भमा यो विषयले महत्त्व पाउन थालेको धेरै भएको छैन। जबरजस्ती करणीका पीडितलाई कसूरदारबाट आधा अंश दिलाउने व्यवस्था केही पहिले देखि प्रचलनमा रहे पनि क्षतिपूर्ति भराउने विषयले नै मान्यता पाउन थालेको पछिल्लो दशकमा मात्र हो र यसलाई अझ पनि फौजदारी न्याय प्रणालीको सामान्य नियमको रूपमा स्वीकार गरी सकिएको छैन। प्रस्तावित अपराध संहिताले पहिलो पटक पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने विषयलाई फौजदारी न्याय प्रणालीको सामान्य सिद्धान्तको रूपमा अंगिकार गरेको पाइन्छ। जस्तो प्रस्तावित अपराध संहिताको विभिन्न दफाहरूमा विगो बमोजिमको क्षतिपूर्ति समेत कसूरदारबाट भराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{१५} यसै पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा १९ मा कुनै कसूरदारका हकमा जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा क्षतिपूर्तिलाई असर नपर्ने गरी निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यो दफाको प्रस्तुत व्यवस्थाले जरिवानाको सजाय उपर क्षतिपूर्तिलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ। वेलायतको फौजदारी न्याय सम्बन्धी ऐन, १९८८ को दफा १०४ ले तोकिएका कसूरहरूमा क्षतिपूर्तिको आदेश नगर्ने हो भने कारण दिनुपर्ने वाध्यात्मक व्यवस्था गरेको थियो र जरिवानाको सजाय उपर क्षतिपूर्तिको आदेशले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था गरेको थियो।^{१६} अन्यत्र पनि यस्तै व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ।^{१७} प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा १९ मा पनि वेलायतमा जस्तै क्षतिपूर्ति समेत तिर्नुपर्ने गरी जरिवानाको सजाय गरिने भए निजले त्यस्तो क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने गरी जरिवाना गर्न नहुने व्यवस्था गरेर जरिवानाको सजाय उपर क्षतिपूर्तिको विषयले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। वास्तवमा फौजदारी न्याय प्रणालीमा प्रतिवादीको स्वच्छ सुनुवाई को अधिकार जति महत्त्वपूर्ण छ, पीडितको क्षतिपूर्तिको अधिकार पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ। जरिवानाको रकम सरकारी कोषमा जम्मा हुने विषय हो भने क्षतिपूर्तिको रकम पीडितले पाउने विषय हो। यदि कुनै कसूरदारको आयश्रोत सीमित मात्र छ र जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने स्थिति हुन्छ भने अदालतले जरिवानाको सजाय निर्धारण गर्दा क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने गरी जरिवाना निर्धारण गर्न नहुने स्पष्ट व्यवस्था यो दफामा गरिएको पाइन्छ।

२०. जरिवाना तत्काल बुझाउनु पर्ने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम भएको जरिवाना कसूरदारले तत्काल बुझाउनु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो जरिवाना तत्काल बुझाउनु नसकी सो वापत कुनै सम्पत्ति जमानत दिएमा अदालतले एक वर्ष भित्र सो रकम चुक्ता हुने गरी बढीमा तीन किस्तामा जरिवाना बुझाउने आदेश दिन सक्नेछ।

१५ साथै हेर्नुहोस अपराध संहिताको दफा १००(५), दफा १०१(३), दफा १२९, दफा १३८, दफा १४७, दफा १५५, दफा १७१,

१६ Andrew Ashworth; Sentencing and Criminal Justice, 4th ed., p 298, Cambridge University Press (2005)

१७ Sentencing Act, 2002, section 14(2) of New Zealand; Penalties and Sentences Act, 1992, Section 14 of Queensland; Criminal Law (Sentencing) Act, 1988, Section 14 of South Australia

टिप्पणी

विभिन्न मुलुकका दण्ड प्रणालीमा जरिवानालाई छोटो अवधिको कैदको विकल्पका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। कतिपय अवस्थामा कैद दण्ड मात्र पर्याप्त हुँदैन भनी ठानिएको अवस्थामा कैद सजायका साथ जरिवानाको सजाय पनि साथै गर्ने प्रचलन पनि रही आएको छ। नेपालमा पनि जरिवाना सजायको स्वरूपहरु हेर्दा कतिपय कसूरमा जरिवाना मात्र हुने गरी तोकिएको पाइन्छ, कतिपय कसूरमा कैद वा जरिवाना मध्ये कुनै एक गर्न सकिने गरी तोकिएको पाइन्छ र अन्य कतिपय कसूरमा कैद वा जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने गरी तोकिएको पाइन्छ। जरिवानाको अङ्क पनि कतिपय कसूरमा कानूनमा नै स्पष्ट तोकिएको र कतिपयमा विगोको आधारमा निर्धारण गर्नुपर्ने गरी तोकिएको पाइन्छ।

जरिवानाको रकम असूल गर्ने सम्बन्धमा हाल प्रचलित कानूनी व्यवस्था अनुसार पनि फैसला गर्दा सजाय पाउने कसूरदार हाजिर रहेको भए उसै बखत पक्राउ गरी फैसलाले लागेको सजाय असूल गर्नु पर्ने र सो गर्दा जरिवाना लागेकोमा बुझाए बुझी वा सो वापत जेथा जमानी लिई छाडिदिनु पर्छ भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। नबुझाए वा नदिए जरिवाना वापत लाग्ने कैद असूल गर्न कारागारमा पठाई दिनुपर्ने व्यवस्था छ।^{१९} तर यसरी जेथा जमानीमा छोडिएकोमा निज कसूरदारले कहिले सम्म जरिवाना रकम बुझाउनु पर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा हाल प्रचलित कानून मौन रहेको छ। यसले गर्दा जरिवाना असूलीको कार्यमा अस्पष्टता र जटिलता महशुस गरिएको छ। प्रचलित कानूनमा रहेको यो मौनता र जटिलतालाई स्पष्ट गर्दै प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २० मा कसूरदारलाई लागेको जरिवाना निजले तत्काल बुझाउनु पर्ने र तत्काल बुझाउन नसकी सो वापत कुनै सम्पत्ति जमानत दिएमा अदालतले एक वर्ष भित्र रकम चुक्ता गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। साथै जरिवाना रकम असूल गर्ने सम्बन्धमा पहिलो पटक प्रस्तुत ऐनमा किस्तामा जरिवाना बुझाउन पाइने नयां व्यवस्था पनि गरिएको छ। प्रस्तुत दफा २० को उपदफा (२) मा उल्लेख भए अनुसार बढीमा तीन किस्तामा जरिवाना बुझाउने गरी अदालतले आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{२०} कसूरदारलाई जरिवाना गर्नुको उद्देश्य कैद गर्नु कदापि होइन। भनिन्छ- जरिवाना तिर्न नसकेर कसूरदारलाई कैदमा बस्न बाध्य पार्नुको सट्टा बरु सिधै कैदको सजाय तोक्नु मनासिव हुन्छ। त्यसैले जरिवानाको सजाय तोक्दा निजको आर्थिक हैसियत र आय आर्जन क्षमतालाई पनि बिचार गर्नु पर्ने गरी दफा १८ मा व्यवस्था भएकै पनि छ। निजको क्षमतालाई बिचारै नगरेर अत्याधिक जरिवानाको सजाय तोक्नुको मतलव सम्भ्रान्तहरु त तिरेर उम्केलान् तर गरीब र असक्षमहरुका लागि अर्को अर्थमा त्यो कैद सजाय तोके सरह नै हुन जाने हुन्छ। किनभने जरिवाना तिर्न नसकेमा जरिवाना वापत पनि कैदमा नै बस्नुपर्ने हुन्छ। गरीब र असक्षमहरुका लागि कतिपय ठाउँहरुमा कोष खडा गरी तत्काललाई कोष मार्फत तिरीदिने र

७८ मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको २३ नं

७९ प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४६ मा पनि कुनै कसूरदारले निजलाई तोकिएको जरिवाना तिर्न बुझाउन नसकेमा निजलाई कैद गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १५३ को उपदफा (४) मा कैद सजाय पाउने ब्यक्ति अदालतमा उपस्थित रहेको भए अदालतले कारागार चलान गरी पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ। सोही कार्यविधि संहिताको दफा १६२ मा जरिवानाको रकम तत्काल बुझाउनु पर्ने र तत्काल बुझाउन नसकी सो वापत जमानत दिएमा अदालतले एकवर्ष भित्र सो सकम चुक्ता हुने गरी बढीमा तीन किस्तामा जरिवाना बुझाउने आदेश दिन सक्ने व्यवस्था छ। यसैगरी तोकिएको अवस्थामा बाहेक जरिवानाको रकम तत्काल नबुझाएमा अदालतले जरिवाना वापत कैद गर्न सम्बन्धित कारागारको प्रमुखको नाउँमा आदेश पठाउनु पर्ने व्यवस्था दफा १६२(५) मा छ।

पछि विस्तारै विभिन्न उपायहरूबाट असूल गर्ने परिपाटी पनि रहेको पाइन्छ भने कतिपय ठाउँहरूमा किस्तामा जरिवाना तिर्न पाइने सुविधाहरूको व्यवस्था भएको पाइन्छ । यी मध्ये हामीकहाँ प्रस्तुत दफा २०(२) मा किस्तामा तिर्न पाइने पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । यसबाट कसूरदारले आफ्नो जरिवानाको किस्ता तिर्न आयआर्जनमा व्यस्त रहनु परी अर्को अपराध गर्न फुर्सद नहुने कारणले अपराध प्रतिरोधको उद्देश्य पनि पूरा हुने, कारागारमा राख्दा हुने सरकारी खर्चको बचत हुने, सजाय पाएको अनुभूति पनि हुन जाने र जरिवानाको सजाय सम्भ्रान्त र धनीमानीसहरका लागि मात्र हो भन्ने जुन किसिमको सोचाइ रहेको छ त्यो धारणामा पनि परिवर्तन ल्याउन मद्दत मिल्ने देखिन्छ ।

२१. प्रत्येक कसूरदारले व्यहोर्नु पर्ने : कुनै कसूरमा एकभन्दा बढी कसूरदारलाई जरिवाना निर्धारण गर्दा प्रत्येक कसूरदारले कसूरको मात्रा अनुसार तिर्नु पर्ने गरी गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा एउटै कसूरमा एक भन्दा बढी कसूरदारहरू सम्लग्न भएको अवस्थामा ती कसूरदारहरूलाई जरिवाना निर्धारण गर्ने विषयमा व्यवस्था गरिएको छ । कसूर एउटै भए पनि कहिलेकाँही कसूरदारहरूको भूमिका फरक फरक रहेको हुन सक्दछ । यदि यस्तो अवस्था हो भने ती कसूरदारहरूलाई जरिवाना निर्धारण गर्दा प्रत्येक कसूरदारले कसूरको मात्रा अनुसार तिर्नुपर्ने गरी गर्नुपर्ने व्यवस्था यो दफामा गरिएको छ । प्रस्तुत दफाको यो व्यवस्था नयाँ नभई कतिपय कसूरका हकमा अहिले पनि प्रचलनमा रहेको व्यवस्था हो । जस्तो धेरै जना भई कुटपीट गरेकोमा जसले जस्तो रीतसँग जे कुरा गरेको छ उसलाई उसै कसूरको सजाय हुन्छ भनेर मुलुकी ऐन कुटपीटको महलको १८ नं.मा व्यवस्था भइरहेको पाइन्छ । तर कसूरदारको भूमिका छुट्टयाउन नसकिने स्थितिका एउटै कसूरका कसूरदारहरूलाई जरिवाना तोक्नु पर्दा भने उक्त कसूर वापत हुनसक्ने जरिवानालाई दामासाहीबाट हुने गरी निर्धारण गरिने अभ्यास विकसित भएको पाइन्छ ।^{८०}

८० कसूरदार एउटै भएमा जरिवाना उसैलाई हुन्छ भने एक भन्दा बढी कसूरदार भएमा सोही सजाय दामासाहीबाट हुने कुरा निश्चित र स्पष्ट भएकाले ठगीको ४ नं. अनुसारको जरिवाना जनही हुनु पर्ने भन्ने पुनरावेदन जिकीर मनासिव नदेखिने - पुनरावेदन वादी मन बहादुर गुरुङको जाहेरीले नेपाल सरकार वि. इश्वरी भन्ने इन्द्र प्रसाद नेपाल समेत, मुद्दा: ठगी, नि. नं. ७७६७, कार्यविधि कानून, फौजदारी दोस्रो भाग २०६६, भाग ९, पृष्ठ ४७, नैकाप २०६३ पृष्ठ १२३५; कुनै कसूर गरे वापत ऐनमा स्पष्टतया जनही सजाय हुने भनी उल्लेख भएको अवस्थामा बाहेक एकभन्दा बढी कसूरदार भएमा सो सजाय सामूहिक रूपमा भएको मान्नु पर्ने र उक्त सजाय दामासाहीले असूल गर्नु पर्ने - पुनरावेदक वादी मोहन बहादुर गुरुङ समेतको जाहेरीले नेपाल सरकार वि. बाजे राना समेत, नि. नं. ८०२८, मुद्दा: वन पैदावार, फौजदारी कानून, दोस्रो भाग २०६६, भाग ६, पृष्ठ २५४, नैकाप २०६५ पृष्ठ १२७१ ।

सामुदायिक सेवा सम्बन्धी व्यवस्था

प्रस्तुत परिच्छेदमा सजाय कै विभिन्न प्रकारहरु मध्ये सामुदायिक सेवासँग सम्बन्धित व्यवस्थाहरु समेटिएका छन् । सामुदायिक सेवा सम्बन्धी व्यवस्था प्रस्तुत ऐनमा मात्र गर्न लागिएको नयाँ व्यवस्था नभएर हाल प्रचलित कारागार ऐन, २०१९ मा पनि भई आएको व्यवस्था हो । तर कार्यान्वयनका दृष्टिले अहिले भइरहेको व्यवस्थाको प्रयोग हालसम्म भएको पाइदैन । यसो हुनुको कारणमा यस सम्बन्धी व्यवस्थाको प्रयोगमा कार्यविधिगत प्रष्टता नहुनु, आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्था नहुनु आदि छन् । यद्यपि प्रस्तुत ऐनमा पनि यो व्यवस्था नेपाल सरकारले तोकेको मितिदेखि मात्र लागू हुने गरी छुट्टै व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसले आवश्यक पूर्वाधार तयार भए पछि मात्र लागू गर्ने ऐनको मनसाय रहेको देखिएको छ । तथापि कार्यविधिगत पक्षमा प्रस्तुत ऐनको यो परिच्छेदमा धेरै हदसम्म स्पष्ट व्यवस्था गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ । जम्मा एउटा मात्र दफाको यो परिच्छेदमा सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सकिने अवस्था, सामुदायिक सेवा अन्तर्गत गर्नु पर्ने सेवाका प्रकारहरु, सामुदायिक सेवाको अवधि र सो वापत गणना गरिने कैद, सामुदायिक सेवामा रहँदा पालना गर्नुपर्ने शर्तहरु, शर्त उलङ्घन गरेमा सिर्जना हुने दायित्व आदिका सम्बन्धमा भएका व्यवस्थाहरु समेटिएको पाइन्छ ।

२२. सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने : (१) छ महिनासम्म कैद सजाय निर्धारण भएको कसूरदारलाई निजले गरेको कसूर, निजको उमेर, आचरण, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गर्दा अपनाएको तरिका समेतलाई विचार गर्दा निजलाई कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा वा त्यस्तो कसूरमा अदालतले उपयुक्त ठहर्‍याएको अवधि कैदमा बसेपछि बाँकी अवधिको लागि अदालतले निजलाई सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्नेछ ।
- (२) कसूरदारले सामुदायिक सेवा गर्न मन्जुर गरेमा मात्र अदालतले सामुदायिक सेवाको आदेश दिनेछ ।
- (३) यस दफाको प्रयोजनका लागि देहाय बमोजिमको कार्यलाई सामुदायिक सेवा मानिनेछ :-
- (क) निःशुल्क रुपमा सार्वजनिक काम गर्ने,
  - (ख) निःशुल्क रुपमा अस्पताल, वृद्धाश्रम, अनाथाश्रममा सेवा गर्ने,
  - (ग) निःशुल्क रुपमा वातावरण संरक्षण सम्बन्धी काम गर्ने,
  - (घ) निःशुल्क रुपमा सार्वजनिक वा सामुदायिक विद्यालयमा अध्यापन वा सेवा गर्ने,
  - (ङ) निःशुल्क रुपमा खेलकूद प्रशिक्षण गर्ने, गराउने,
  - (च) निःशुल्क रुपमा कुनै परोपकारी संघ संस्थारुमा काम गर्ने,
  - (छ) अदालतले तोकिएको उपचारात्मक वा सुधारात्मक संघ संस्थामा उपस्थित हुने र सो संस्थाले लगाए अन्हाएको काम गर्ने ।
- (४) उपदफा (१) बमोजिम सामुदायिक सेवाको आदेश दिँदा कसूरदारलाई जति अवधिको कैद सजाय भएको हो वा कसूरदारले जति अवधि कैद भुक्तान गर्न बाँकी छ त्यति नै अवधिभर

- निजले उपदफा (३) बमोजिमको काम गर्ने गरी आदेश दिनु पर्नेछ ।
- (५) उपदफा (४) बमोजिमको अवधि निर्धारण गर्दा कसूरदारले प्रति दिन काम गर्नु पर्ने समय समेत तोकिदिनु पर्नेछ ।
- (६) उपदफा (१) बमोजिम कसूरदारलाई सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश दिँदा निजले पालना गर्नु पर्ने शर्तहरू समेत तोकिदिनु पर्नेछ ।
- (७) कसूरदारले उपदफा (६) बमोजिमको शर्त पालना गरी उपदफा (३) बमोजिमको सामुदायिक सेवा गरेमा निजलाई भएको कैद भुक्तान भएको मानिनेछ ।
- (८) कसूरदारले सामुदायिक सेवा गर्दा प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डले तोकिएको प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताको सुपरीवेक्षणमा रही सेवा गर्नु पर्नेछ ।
- (९) कुनै कसूरदारले यस दफा बमोजिम भएको आदेश बमोजिमको सामुदायिक सेवा नगरेमा वा उपदफा (५) बमोजिमका शर्त पालना नगरेमा वा सामुदायिक सेवा गर्ने गरी आदेश भए पछि निजले अघि कुनै कसूर गरेको कुरा जानकारी हुन आएमा वा सो अवधिमा अन्य कुनै कसूर गरेमा अदालतले उपदफा (१) बमोजिमको आदेश रद्द गर्नेछ ।
- (१०) उपदफा (९) बमोजिम आदेश रद्द भएपछि त्यस्तो कसूरदारले निजलाई भएको कैद वा निजको भुक्तान गर्नुपर्ने बाँकी कैद कारागारमा रही भुक्तान गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित विधेयकको परिच्छेद-४ को एउटा सिङ्गो दफा २२ मा सामुदायिक सेवा सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । आधुनिक दण्ड प्रणालीमा सुधारात्मक सिद्धान्तको विकाससँगै अपराधीहरूलाई सामाजिक रोगीको रूपमा हेर्ने र तिनीहरूको पुनरसामाजिकीकरणमा जोड दिइने मान्यताको विकास भएको छ । यो सिद्धान्तले अपराधलाई अपराधी व्यक्तिमा निहित निजको भौतिक र मानसिक दुर्बलताको परिणाम मान्दछ र अपराधी व्यक्तिमा यस किसिमको चरित्र निर्माणमा सामाजिक परिवेश, सामाजिक संरचना र सामाजिक वातावरणको प्रभाव परेको मान्दछ । यसैले समाजबाट अपराधलाई उन्मुलन गर्ने हो र अपराधीबाट समाजलाई पर्ने सक्ने सुरक्षा जोखिमलाई कम तुल्याउने हो भने उसलाई समाजबाट टाढा राखेर सामाजिक बनाउन सकिदैन, उसलाई समाजमा नै राखेर उपचार गर्नु पर्छ, निजको चरित्र सुधार गराउनु पर्दछ र समाजमा अनुशासित नागरिकको रूपमा स्थापित गराउनु पर्दछ भन्ने दृष्टिकोण अपनाउन थालिएको छ । यही मान्यता र दृष्टिकोणको पृष्ठभूमिमा अपराधीहरूका सम्बन्धमा यथाशक्य गैरहिरासतीय उपायहरू अवलम्बन गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघीय नियमहरूले आह्वान पनि गरेका छन् ८^१ गैरहिरासतीय उपायहरूमा सामुदायिक सेवालार्ई एउटा प्रभावकारी विकल्पको रूपमा मानिएको छ ।

नेपालमा पहिलो पटक कारागार ऐन, २०१९ मा २०६४ सालमा दोस्रो संशोधन गरी कैदको सजाय पाएका कसूरदारलाई सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको थियो । यद्यपि यो व्यवस्थाको प्रयोग व्यवहारमा हालसम्म गरिएको पाइएको छैन । प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३९ मा सजायका विभिन्न प्रकारहरू मध्ये कैदको सट्टा सामुदायिक सेवालार्ई पनि एक प्रकारको सजायको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । फौजदारी न्याय प्रशासनमा समुदायको सहभागिता सुनिश्चित

गर्ने र कसूरदारहरुमा समाज प्रतिको जवाफदेहिताको भावना वृद्धि गर्ने यो व्यवस्थाको प्रमुख उद्देश्य रहेको पाइन्छ । पुन अपराध गर्ने सम्भावना नभएका, सार्वजनिक सुरक्षामा पनि खासै जोखिम सिर्जना नगर्ने र निजको निवासमा नै राखेर रेखदेख गर्नुपर्ने आवश्यकता भएका कसूरदारहरुका सम्बन्धमा सामुदायिक सेवाको सजाय सर्वोत्तम विकल्पको रूपमा देखापरेको छ । त्यसैले सम्पत्ति सम्बन्धी अपराधका कसूरदारहरु तथा कम गम्भीर अपराधका कसूरदारहरु जसका लागि आर्थिक दण्ड मात्र पर्याप्त ठानिदैन तिनका हकमा सामुदायिक सेवाको सजाय गर्ने मान्यता विकसित भै आएको छ । यस्तो सजायबाट कसूरदारको सामान्य स्वतन्त्रतामा केही नियन्त्रण पनि हुने र कैदमा बस्दा जस्तो निजको स्वतन्त्रतामा पूरा नियन्त्रण पनि कायम नहुने स्थितिले गर्दा यो सजाय बढी सन्तुलित देखा पर्दछ । सामुदायिक सेवाको सजायका पछाडि रहेको यही मान्यता र प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३९ मा भएको व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने आवश्यकताका सन्दर्भमा प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २२ मा सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा २२ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार ६ महिनासम्म कैद सजाय निर्धारण भएको कसूरदारलाई निजले गरेको कसूर, निजको उमेर, आचरण, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गर्दा अपनाएको तरिका समेतलाई विचार गर्दा निजलाई कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा वा त्यस्तो कसूरमा अदालतले उपयुक्त ठहर्याएको अवधि कैदमा बसेपछि बाँकी अवधिको लागि अदालतले निजलाई सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस अनुसार सामुदायिक सेवा गर्न आदेश गर्दा देहायका कुराहरु विचार गर्नु पर्ने देखिन्छ :

- ◆ ६ महिनासम्म कैदको सजाय निर्धारण भएका कसूरदारका हकमा मात्र सामुदायिक सेवागर्ने आदेश गर्न सकिन्छ,
- ◆ अदालतले निजलाई कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएको अवस्था विद्यमान हुनुपर्छ,
- ◆ कैदको सजाय निर्धारण गर्ने आदेश गर्दाका अवस्थामा नै सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश गर्न सकिन्छ,
- ◆ कैदको सजाय निर्धारण गर्ने आदेश गर्दाका अवस्थामा त्यस्तो आदेश नगरी कैदमा बसेकोमा
- ◆ कैद भुक्तान नहुँदै बीचमा पनि सामुदायिक सेवागर्ने आदेश गर्न सकिन्छ

वर्तमान कारागार ऐन, २०१९ को दफा १० (क) बमोजिम तीन वर्ष सम्म कैद सजाय हुने ठहरिएका कसूरदारलाई सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने व्यवस्था भइरहेकोमा प्रस्तावित ऐनले सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने सजायको हदलाई तीनवर्षबाट घटाएर ६ महिनामा कायम गरेको छ । हाल प्रस्तावित ऐनमा तीन वर्ष भन्दा बढी कैद हुने कसूरलाई गम्भीर अपराधका रूपमा लिइएको र तीनवर्ष भन्दा कम कैद हुनेमा पनि कैद निलम्बन गर्न सकिने, सुधार गृहमा पठाउन सकिने, प्यारोलमा राख्ने जस्ता गैरहिरासतीय विभिन्न वैकल्पिक सजायहरुको व्यवस्थाहरु प्रस्ताव गरिएको र ती विभिन्न सजायको प्रयोजनका लागि छुट्टा छुट्टै कैदको हद तोकिएको सन्दर्भमा सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने कैदको हद ६ महिना तोकिएको पाइन्छ । यसरी सामुदायिक सेवामा पठाउने आदेश गर्दा कसूरदारले सामुदायिक सेवा गर्न मन्जुर गरेमा मात्र अदालतले त्यस्तो आदेश गर्न सक्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा २२ को उपदफा (२) मा गरिएको छ ।

सामुदायिक सेवा अन्तर्गतका कार्यहरू

सामुदायिक सेवा भन्नाले कस्तो कस्तो सेवालाई मान्ने भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न कानून प्रणालीहरूमा फरक फरक व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ। वेलायती फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १७७ मा जम्मा १२ प्रकारका कार्यहरूलाई सामुदायिक सेवा मानिएको छ। न्यूजिल्याण्डको सजाय निर्धारण ऐन, २००२ को दफा ४४ मा समुदायमा आधारित सजाय भन्ने उल्लेख छ र सामुदायिक सेवा समेतका जम्मा ४ प्रकारका सजायहरूको व्यवस्था गरिएको छ। सोही ऐनको दफा ६३ मा जम्मा ४ प्रकारका कार्यहरूलाई सामुदायिक सेवा मानिने उल्लेख छ। क्वीन्सल्याण्डको दण्ड तथा सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा १०० देखि ११० सम्म सामुदायिक सेवाको सजाय निर्धारण सम्बन्धी व्यवस्था छ तर दफा १०२ मा निशुल्क सामुदायिक सेवा भन्ने उल्लेखन बाहेक यी यी सेवाहरू सामुदायिक सेवा हुन् भन्ने किसिमको स्पष्ट व्याख्या गरेको पाइदैन। पश्चिम अस्ट्रेलियाको सजाय निर्धारण ऐन, १९९५ को दफा ६७ (२) मा सामुदायिक सेवा अन्तर्गत ३ प्रकारका कार्यहरू पर्ने उल्लेख छ। नेपालमा प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २२ को उपदफा (३) मा उल्लेख भए अनुसार देहाय बमोजिमको कार्यलाई सामुदायिक सेवा मानिने व्यवस्था छ :

- ◆ निःशुल्क रूपमा सार्वजनिक काम गर्ने,
- ◆ निःशुल्क रूपमा अस्पताल, वृद्धाश्रम, अनाथाश्रममा सेवा गर्ने,
- ◆ निःशुल्क रूपमा वातावरण संरक्षण सम्बन्धी काम गर्ने,
- ◆ निःशुल्क रूपमा सार्वजनिक वा सामुदायिक विद्यालयमा अध्यापन वा सेवा गर्ने,
- ◆ निःशुल्क रूपमा खेलकूद प्रशिक्षण गर्ने गराउने,
- ◆ निःशुल्क रूपमा कुनै परोपकारी संघसंस्थाहरूमा काम गर्ने,
- ◆ अदालतले तोकिएको उपचारात्मक वा सुधारात्मक संघसंस्थामा उपस्थित हुने र सो संस्थाले लगाए अर्हाएको काम गर्ने।

कसूरदारलाई सामुदायिक सेवाको आदेश दिँदा जति अवधिको कैद सजाय भएको हो त्यति नै अवधिभर माथि उल्लिखित कामहरू मध्ये कुनै एक वा बढी काम गर्नु पर्ने गरी आदेश दिनु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा २२ को उपदफा (४) मा गरिएको छ। उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार ६ महिना सम्म कैद सजाय निर्धारण भएको कसूरदारलाई मात्र यस प्रकारको सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश दिन सकिने हुँदा सामुदायिक सेवाको अधिकतम अवधि ६ महिना भन्दा बढी हुन नसक्ने देखिन्छ। अन्य मुलुकहरूमा सामुदायिक सेवाको न्यूनतम र अधिकतम अवधि कानूनमै स्पष्ट उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ।^२ प्रस्तुत ऐनको दफा २२(१) मा ६ महिनासम्म कैद सजाय निर्धारण भएको कसूरदारलाई मात्र सामुदायिक सेवाको आदेश गर्न सकिने भन्ने उल्लेखन देखि बाहेक सामुदायिक सेवाको न्यूनतम र अधिकतम अवधि उल्लेख भएको पाइदैन। कैद सजाय भएकोमा सो को विकल्पको

२२ वेलायतमा त्यहाँको फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १९९(२) मा उल्लेख भए अनुसार निशुल्क सामुदायिक सेवाको अवधि घटीमा ४० घण्टा र बढीमा ३०० घण्टाको हुने व्यवस्था छ। यद्यपि दफा १९९ देखि २१४ सम्म समुदायमा आधारित विभिन्न प्रकारका सजाय अन्तर्गत यस्तो अवधि विषयगत आधारमा फरक फरक उल्लेख गरिएको पाइन्छ। न्यूजिल्याण्डमा त्यहाँको सजाय निर्धारण ऐन, २००२ (Sentencing Act, 2002) को दफा ५५ (२) मा उल्लेख भए अनुसार यस्तो सामुदायिक सेवाको अवधि कमिमा ४० घण्टा र बढीमा ४०० घण्टाको हुने व्यवस्था छ। पश्चिम अस्ट्रेलियाको सजाय निर्धारण ऐन (Sentencing Act) १९९५ को दफा ७४(३) मा उल्लेख भए अनुसार सामुदायिक सेवाको अवधि कमिमा ४० घण्टा र बढीमा २४० घण्टाको हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

रूपमा सामुदायिक सेवाको आदेश गरिने भएको र ६ महिनासम्म कैदको सजाय भएको कसूरदारलाई मात्र सामुदायिक सेवाको आदेश गर्न सकिने सन्दर्भमा अधिकतम ६ महिनामा नबढाई कसूरदारलाई जति कैदको सजाय भएको छ त्यति नै अवधिभर सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सकिने देखिन्छ । हाल प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम १६ (क) (४) बमोजिम कसूरदारलाई सामुदायिक सेवामा पठाउने निर्णय गर्दा दैनिक २ घण्टा सामुदायिक सेवा काम गरे वापत एक दिनको दरले कैद कट्टा हुने गरी कसूरदारले कति अवधि सामुदायिक सेवा गर्नु पर्ने हो सो समेत खुलाउनु पर्ने व्यवस्था छ । यो व्यवस्थालाई आधार मान्ने हो भने बढीमा ३ महिनाको लागि सामुदायिक सेवाको अवधि तोक्न सकिने देखिन्छ । तर प्रस्तुत विधेयकमा यस सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको पाइदैन र यो विषयमा पछि नियमावली बनाएर स्पष्ट गर्न सकिने पनि देखिन्छ । यसै गरी प्रस्तुत उपदफा (४) को व्यवस्थाबाट कैदको सजाय भएको कुनै कसूरदारलाई कैदको सजाय भएको पूरै अवधि सामुदायिक सेवा गर्ने गरी पनि आदेश गर्न सकिन्छ र कैदको सजाय भएको अवधि मध्ये आंशिक अवधि कैदमा नै बस्ने र बाँकी अवधि सामुदायिक सेवा गर्ने गरी पनि आदेश गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) बमोजिम कुनै कसूरदारका हकमा सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश गर्दा कति अवधिका लागि त्यस्तो सेवा गर्नुपर्ने हो सो तोक्नु पर्ने छद्वैछ, साथसाथै प्रतिदिन कति समय सेवा गर्नुपर्ने हो सो समय पनि तोक्नु पर्ने व्यवस्था छ । प्रतिदिन काम गर्ने समय तोक्ने विषय अदालतको स्वविवेकमा छोडिएको छ । हाल प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम १६ (क) (४) बमोजिम दैनिक २ घण्टा सामुदायिक सेवा गरे वापत एक दिनका दरले कैद कट्टा हुने गरी तोक्नु पर्ने व्यवस्था छ । वेलायतको फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा २००(१) मा पनि प्रतिदिन सामुदायिक सेवा गर्ने समय तोक्ने विषय अदालतको स्वविवेकमा छोडिएको छ । हुन पनि सामुदायिक सेवाको विषय कसूरदारको उमेर, कसूर गर्दाको परिस्थिति, सामुदायिक सेवा गर्ने स्थानको उपलब्धता जस्ता कुराहरुलाई ध्यानमा राखेर निर्धारण गर्नु पर्ने विषय हुँदा यसलाई कानून मै तोकेर वाध्यात्मक बनाउनु भन्दा अदालतले अवस्था हेरेर निर्धारण गर्न सक्ने गरी लचक व्यवस्था गरिनु बढी व्यावहारिक देखिन्छ । यद्यपि केही मुलुकहरुमा यस्तो सेवा गर्नु पर्ने समय कानूनमा नै तोक्ने गरेको पनि नपाइने होइन^{८३}

प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) मा कसूरदारलाई सामुदायिक सेवा गर्ने आदेश दिँदा निजले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरु समेत तोकिदिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यी शर्तहरु के के हुन सक्ने हुन् भन्ने वारेमा कानूनमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छैन । तथापि सामुदायिक सेवाको आदेश भए पछि स्वाभाविक रूपमा त्यस्तो सेवा कहाँ गर्ने, कसरी गर्ने, कुन समयमा गर्ने, सेवा गरेको विषयको प्रतिवेदन कहाँ गर्ने, त्यस्तो सेवा कति अवधि सम्ममा सम्पन्न गर्नुपर्ने जस्ता विषयहरु पनि निर्धारित हुनु जरुरी हुन्छ । वेलायतमा सामुदायिक सेवाको आदेश कार्यान्वयन आदेश भएको मितिले ३ वर्ष भित्र गर्नुपर्ने गरी तोक्नु पर्ने व्यवस्था छ (फौजदारी न्याय ऐन २००३ को दफा १७७(५) । न्यूजिल्याण्डमा जम्मा सामुदायिक सेवाको अवधि १०० घण्टा सम्म भए ६ महिना भित्र र १०० घण्टा भन्दा बढी भए प्रत्येक ६ महिनामा १०० घण्टा पर्ने गरी तोक्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ (सजाय निर्धारण ऐन, २००२ को दफा ५८) । नेपालमा सामुदायिक सेवा सम्बन्धी अन्य आवश्यक शर्तहरु अदालतको स्वविवेकमा

८३ जस्तो पश्चिम अस्ट्रेलियाको सजाय निर्धारण (Sentencing Act) ऐन, १९९५को दफा ६७(२) को खण्ड (ख) मा यस्तो काम गर्ने समय तोक्दा ७ दिनमा कमिमा १२ घण्टा गर्नु पर्ने गरी तोक्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । हेनुहोस् सोही ऐनको दफा ७४(२) को खण्ड (ख) पनि ।

निर्धारण हुन सक्ने गरी प्रस्तुत उपदफामा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। अदालतबाट निर्धारण भए बमोजिमका शर्तहरूको पालना गरी तोकिएको सामुदायिक कार्य गरेमा निजलाई भएको कैद भुक्तान भएको मानिने व्यवस्था प्रस्तुत दफाको उपदफा (७) मा गरिएको छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम कुनै कसूरदारले तोकिएको सामुदायिक सेवा गर्दा प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डले तोकिएको प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताको सुपरीवेक्षणमा रही गर्नुपर्ने हुन्छ। साथै नै उल्लेख भए बमोजिम सामुदायिक सेवाको आदेश भएपछि उक्त आदेश बमोजिमको सेवा गर्दा पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू पनि सोही आदेशमा तोकिएको हुन्छ। कुनै कसूरदारले आफूलाई तोकिएको सामुदायिक सेवा अदालतबाट तोकिए बमोजिमको समय, स्थान र तरिका अनुरूप सम्पन्न गर्छ वा गर्दैन भन्ने कुराको सुपरीवेक्षणका लागि प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता तोकिएको हुन्छ र तिनै अधिकृत वा कार्यकर्ताको सुपरीवेक्षणमा कसूरदारले आफूलाई तोकिएको सेवा पूरा गर्नु पर्ने हुन्छ। यदि कसैले आदेश बमोजिमको सामुदायिक सेवा गरेन वा गरेकोमा पनि तोकिएका शर्तहरूको पालना भएन भने अदालतले सामुदायिक सेवाको आदेश रद्द गर्न सक्दछ। साथै सामुदायिक सेवा गर्ने गरी आदेश भए पछि कुनै कसूरदारका हकमा निजले पहिले पनि कुनै कसूर गरेको तथ्य जानकारीमा आयो वा सामुदायिक सेवा गरिरहेको अवधिमा निजले अर्को कुनै नयाँ कसूर गर्‍यो भने पनि सामुदायिक सेवाको आदेश रद्द हुने व्यवस्था उपदफा (९) मा गरिएको पाइन्छ। यसको अर्थ कुनै कसूरदारले पहिले पनि कुनै कसूर गरेको पटकै कसूरदार रहेछ भने त्यस्तो कसूरदारका हकमा ६ महिनासम्म कैद सजाय निर्धारण भएकै भएपनि सामुदायिक सेवाको आदेश नगरिने अवस्था देखिन्छ। वस्तुतः सामुदायिक सेवाको आदेश कसूरदारको अधिकारको विषय नभएर अदालतको विचारमा उपयुक्त लागेमा पाइने सुविधा सम्म हो। कुनै खास मापदण्ड भित्र परेको कारणले स्वतः यो सुविधा सबैले पाउने विषय होइन।

कसूरदारका हकमा गरिएको सामुदायिक सेवाको आदेश रद्द हुनु भनेको त्यस्तो कसूरदार सामुदायिक सेवाको आदेश हुनु भन्दा अगाडिको पूर्व अवस्थामा पुग्नु हो। यसो भन्नुको अर्थ निजलाई कैद सजाय निर्धारण भएको अवस्थामा पुग्नु भन्ने बुझिन्छ। हुन पनि कुनै कसूरदारलाई सामुदायिक सेवाको आदेश हुनु भनेको कैद सजायको विकल्पमा तोकिएको अर्को सुविधाजनक आदेश मात्र हो। तोकिए बमोजिमको सामुदायिक सेवा गरेन वा शर्तहरूको पालना गरेन भने निजलाई भएको कैद सजाय कायमै रहेको मानिन्छ र पुनः कैदमा बसी सजाय भुक्तान गर्नु पर्ने हुन्छ। सोही मान्यतामा आधारित भएर सामुदायिक सेवाको आदेश रद्द भएपछि त्यस्तो कसूरदारले निजलाई भएको कैद वा निजको भुक्तान हुन बाँकी कैद कारागारमा रही भुक्तान गर्नु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफाको उपदफा (१०) मा गरिएको पाइन्छ।

कारागार ऐन, २०१९ को दफा १० (ग) मा उल्लेख भए अनुसार खास कसूरका कसूरदारहरूलाई सामुदायिक सेवामा नपठाइने व्यवस्था गरिएको छ। यी कसूरहरू देहाय बमोजिम छन् :

- ◆ मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार,
- ◆ जबरजस्ती करणी,
- ◆ कैदबाट भागे भगाएको,
- ◆ भन्सार चोरी निकासी पैठारी,
- ◆ लागू औषधको कारोबार,
- ◆ भ्रष्टाचार सम्बन्धी,

- ◆ जासुसी सम्बन्धी,
- ◆ संरक्षित वन्यजन्तु सम्बन्धी मुद्दा,
- ◆ पुरातात्विक वस्तु सम्बन्धी,

न्यूजिल्याण्डको सजाय निर्धारण ऐन, २००२ को दफा ५६(२) मा पनि मादकपदार्थ सेवनका लत बसेका, लागू औषध सेवन गर्ने, मानसिक सन्तुलन विग्रएका आदि कसूरदारलाई सामुदायिक सेवामा नपठाइने व्यवस्था गरिएको पाईन्छ। तर प्रस्तुत ऐनले यस किसिमको स्पष्ट व्यवस्था नगरेर सामुदायिक सेवामा पठाउने वा नपठाउने र कति अवधिका लागि कुन शर्तमा पठाउने भन्ने कुराको निर्धारण गर्ने सम्पूर्ण अधिकार अदालतको विवेकमा छोडेको छ।

परिच्छेद - ५

कैद सम्बन्धी व्यवस्था

यो परिच्छेदमा सजायका विभिन्न प्रकारहरू मध्ये कैद सजायको कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्था समेटिएको छ। कैद सजाय अरु विभिन्न सजायका प्रकारहरू मध्ये सबैभन्दा गम्भीर प्रकारको सजाय हो। हाल नेपालमा मृत्युदण्डको सजायको उन्मूलन भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा सबैभन्दा कठोर सजायको रूपमा कैद सजाय रही आएको छ। हाल प्रचलित नेपाल कानूनमा सबैभन्दा लामो कैद सजायको रूपमा वीस वर्षको कैद रही आएकोमा प्रस्तावित अपराध संहिताले कैद सजायको अवधि बढाई कसूरदार जीवित रहेसम्म वा तीस वर्षसम्म कैद हुन सक्ने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा कैद सजायको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा अभूत बढी होसियारी र सतर्कता अवलम्बन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ। साथै कुनै कसूरदारलाई सजाय गर्नु भनेको केवल सजायको लागि मात्र नभएर निजलाई सुधार गर्नु पनि फौजदारी दण्ड प्रणालीको उद्देश्य रहने हुँदा आजको आधुनिक युगमा बन्नु गइरहेको प्रस्तुत ऐनमा सुधारात्मक उपायहरूलाई आत्मसात गर्नु पर्ने टड्कारो आवश्यकता पनि छ। यी विभिन्न मान्यताहरूलाई आत्मसात गर्दै कैदमा रहेको कसूरदारहरूको सुधार, समाजको सुरक्षा र कसूरदारहरूमा सिर्जना गर्नुपर्ने दण्डको भय जस्ता तत्वहरूलाई सन्तुलित स्थान दिई बढी भन्दा बढी वैकल्पिक व्यवस्थाहरू सहित प्रस्तुत परिच्छेदमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको पाइन्छ।

२३. अन्य सजाय पर्याप्त नभए कैद सजाय गर्नु पर्ने : यस ऐनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै कसूरदारलाई सजाय गर्दा जरिवाना र सामुदायिक सेवा पर्याप्त नहुने भएमा मात्र कैदको सजाय गर्नु पर्नेछ।

टिप्पणी

अन्य सजाय नै पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय गर्न नहुने कुरा सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराको रूपमा प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा १४ मा पनि व्यवस्था भएको विषय हो। प्रस्तुत दफाले कुनै कसूरदारलाई सजाय गर्दा जरिवाना र सामुदायिक सेवा पर्याप्त नहुने भएमा मात्र कैदको सजाय गर्नुपर्ने भन्ने उल्लेख गरेर कैदको सजाय अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र गर्नुपर्ने मान्यतालाई अंगिकार गरेको पाइन्छ। व्यक्तिको सबैभन्दा प्रिय र महत्वपूर्ण अधिकार भनेको स्वतन्त्रताको अधिकार हो। अरु सबै अधिकार दिएर पनि यदि कसैलाई स्वतन्त्रताको अधिकारबाट मात्र पनि वञ्चित गरियो भने ती अरु अधिकारहरूको कुनै अर्थ रहदैन। त्यसैले स्वतन्त्रताको अधिकारलाई व्यक्तिको जन्मसिद्ध अधिकार मानिन्छ र ज्यादै सीमित र अपवादात्मक अवस्थामा बाहेक यो अधिकार उपरको नियन्त्रणलाई मान्यता दिइदैन। कसूरदार प्रति गरिने व्यवहार र कानूनी प्रतिक्रियाका सम्बन्धमा पनि नविनतम् मान्यताहरूको विकास भएको छ। मृत्युदण्ड त धेरै मुलुकका दण्ड प्रणालीबाट उन्मूलन नै भइसकेको छ। नेपालमा पनि २०४७ सालको संविधान पछि मृत्युदण्ड संवैधानिक रूपले नै उन्मूलन भइसकेको छ। मृत्युदण्ड पछिको कठोर दण्डको रूपमा लिइने कैद दण्ड प्रणालीका सम्बन्धमा पनि विभिन्न विकल्पहरूको खोजी भइराखेको छ। कैद

दण्ड प्रणालीको उन्मुलन नै नगरिए पनि यथाशक्य कम प्रयोग गर्नु पर्ने तर्फ अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको जोड रहेको छ र सोही बमोजिमका मापदण्डहरूको विकास भएको छ।^{१४} वास्तवमा व्यक्तिका अरु अधिकारको हनन हुन गएको अवस्थामा कुनै न कुनै रूपमा त्यसको परिपूरणको संभावना रहन्छ तर स्वतन्त्रताको हरण हुन गएको अवस्थामा त्यसको प्रतिस्थापन संभव हुंदैन। फेरि दण्डको आधुनिक दृष्टिकोण अपराधीहरूलाई कठोर सजाय मात्र दिने तर्फ भन्दा पनि निजलाई सुधार गरेर समाजमा अनुशासित नागरिकको रूपमा स्थापित गराउने तर्फ बढी केन्द्रीत हुन गएको छ। कैदमा बस्नु परेको कारण कसूरदारले व्यहोर्नु पर्ने स्वतन्त्रताको अपूरणीय क्षति र दण्ड प्रणालीमा विकसित भएको आधुनिक दृष्टिकोणको परिप्रेक्ष्यमा कैद दण्ड प्रणालीलाई अपवादात्मक अवस्थामा मात्र प्रयोग गर्ने मान्यतालाई धेरै कानून प्रणालीहरूले स्वकारिसकेको अवस्था छ।^{१५} अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकसित यही मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै पहिलो पटक प्रस्तुत दफा २३ मा स्पष्ट रूपमा जरिवाना र सामुदायिक सेवा पर्याप्त नहुने भएमा मात्र कैदको सजाय गर्नु पर्ने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ।

२४. कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिने : (१) एक वर्षभन्दा कम कैद निर्धारण भएको कसूरदारले पहिलो पटक कसूर गरेको रहेछ र निजले गरेको कसूर, निजको उमेर, आचरण, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गर्दा अपनाएको तरिकालाई विचार गर्दा निजलाई कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा अदालतले त्यस्तो कसूरदारलाई भएको कैद तत्काल कार्यान्वयन नगरी निलम्बन गर्न सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कैद निलम्बन गर्दा कैद सजाय निर्धारण भएको मितिदेखि तीन वर्षसम्म निलम्बन गर्न सकिनेछ।

(३) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायका कसूरमा कसूरदार ठहरिएका बालबालिका बाहेक अन्य कसूरदारलाई भएको कैद निलम्बन गर्न सकिने छैन :-

(क) कर्तव्य ज्यान,

(ख) जवर्जस्ती करणी,

(ग) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार,

(घ) हातहतियार, खरखजाना तथा विष्फोटक पदार्थ,

(ङ) भ्रष्टाचार,

१४ United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules), 1990, Article 1.5: Member states shall develop non-custodial measures within their legal systems to provide other options, thus reducing the use of imprisonment, and to rationalize criminal justice policies, taking into account the observance of human rights, the requirements of social justice and the rehabilitation needs of the offender. United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, 1990, Article 1.1: ... Imprisonment should be used as a last resort. See also United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice, 1985. Article 17(1): Restrictions on the personal liberty of the juvenile shall be imposed only after careful consideration and shall be limited to the possible minimum.

१५ जस्तो न्यूजिल्याण्डको सजाय निर्धारण ऐन, २००२ को दफा १६ मा कैद बाहेक अन्य सजायबाट सजायको उद्देश्य हासिल हुँदैन भन्ने कुरामा अदालत सन्तुष्ट नभए सम्म कैद सजाय गरिने छैन भन्ने व्यवस्था छ। Australian Capital Territory को फौजदारी कसूर (सजाय) निर्धारण (Crimes (Sentencing) Act) ऐन, २००५ को दफा १०(२) मा अरु सजायहरू उपयुक्त हुँदैन भन्ने अदालतलाई लागेमा मात्र कैद सजाय निर्धारण गरिने व्यवस्था छ। क्वीन्सल्याण्डको सजाय निर्धारण (Penalties and Sentences Act) ऐन, १९९२ को दफा ९(२) को खण्ड (क) मा अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र कैद सजाय तोकिएको व्यवस्था छ। दक्षिण अस्ट्रेलियाको फौजदारी कानून (सजाय निर्धारण) (Criminal Law (Sentencing) Act) ऐन, १९८८ को दफा ११ मा खास परिस्थितिमा बाहेक कैदजन्य सजाय नताकिने भन्ने त्यस्ता परिस्थितिहरूमा कसूर गर्दाको परिस्थिति र कसूरको मात्रालाई ध्यानमा राख्दा अरु कुनै सजाय उपयुक्त नभएमा भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

- (च) शरीर बन्धक लिने वा अपहरण गर्ने,
(छ) डाँका,
(ज) खोटा टक वा खोटा टिकट चलन,
(झ) विदेशी विनिमय,
(ञ) लागू औषधको सेवन बाहेकका सो सम्बन्धी अन्य कसूर,
(ट) प्राचीन समारक सम्बन्धी,
(ठ) वन तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी ।
- (४) उपदफा (१) बमोजिम कैद सजाय निलम्बन गर्ने आदेश गर्दा कसूरदारले देहाय बमोजिमको काम गर्ने गरी आदेश गर्नु पर्नेछ :-
- (क) विना पारिश्रमिक कुनै सार्वजनिक काम गर्ने,
(ख) कसूरबाट पीडित व्यक्तिको कुनै काममा सहयोग गर्ने,
(ग) त्यस्तो आदेशमा उल्लिखित कुनै काम वा व्यवहार नगर्ने,
(घ) आफ्नो निवास वा कुनै खास स्थान विशेष भन्दा अन्यत्र नजाने,
(ङ) सजायको अवधीभर वा सो सजाय भुक्तान भएको तीन वर्ष भित्र कैद वा जरिवाना हुने कुनै कसूर नगर्ने,
(च) अदालतद्वारा तोकिएको कुनै काम कारवाही नगर्ने,
(छ) कसूरदारको आवासमा नै वा अदालतले तोकिएको कुनै स्थानहदमा रहने,
(ज) उपचार तथा पुनर्स्थापना केन्द्रमा बस्ने,
(झ) कुनै खास व्यक्तिलाई नभेट्ने ।
- (५) उपदफा (३) बमोजिमको आदेशमा उल्लिखित कुराहरु कसूरदारले पालना गरेमा निजलाई उपदफा (१) बमोजिम निर्धारण गरिएको कैद भुक्तान गरेको मानिनेछ ।
- (६) कसूरदारले उपदफा (४) बमोजिमको आदेश उल्लंघन गरेमा अदालतले उपदफा (१) बमोजिमको आदेश रद्द गर्नेछ ।
- (७) उपदफा (६) बमोजिम आदेश रद्द भएपछि त्यस्तो कसूरदारले निजलाई भएको पूरा कैद कारागारमा बसी भुक्तान गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

वर्तमान युगमा मानवीय मूल्य र मान्यताहरुमा आएको परिवर्तनसँगै अपराध र अपराधी प्रतिको दृष्टिकोणमा पनि ठूलो परिवर्तन आएको छ । हामीले अपराधीलाई होइन, अपराधलाई घृणा गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताको विकास भइरहेको छ । यसको मतलब अपराधीलाई कठोर दण्ड दिएर मात्र अपराधको रोकथाम हुने होइन, अपराधीलाई सुधार गर्न सकियो, निजमा अपराध खराब कार्य हो भन्ने कुराको अनुभूति गराउन सकियो र समाज प्रति जिम्मेवारीको भावना विकास गराउन सकियो भने मात्र समाजबाट अपराधलाई रोकथाम गर्न सकिन्छ भन्ने नविनतम बिचारहरु अगाडि आइरहेका छन् । त्यसैले आधुनिक दण्ड प्रणालीमा कसूरदारलाई कठोरतम सजाय निर्धारण गर्ने र भोग्न लगाउने भन्दा पनि निजलाई सुधारको मौका दिने र मौका दिँदा पनि सुधारको संभावना नदेखिए मात्र तोकिएको सजाय भुक्तान गर्नुपर्ने किसिमका अभ्यासहरु प्रचलनमा आउन थालेका छन् । जस्तो वेलायती फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १८९ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार ५१ हप्तासम्मको

कैद सजाय तोकिएकोमा तत्काललाई सो सजाय कार्यान्वयन नहुने गरी आदेश गर्न सक्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । अस्ट्रेलियन क्यापिटल टेरिटोरीको फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण) ऐन, २००५ को दफा १२(२) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै कसूरदारलाई कैद सजाय तोकिएकोमा सोको पूरै वा आंशिक अवधि कैदमा बस्न नपर्ने गरी निलम्बन गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ र सोही दफाको उपदफा (३) मा उल्लेख भए अनुसार यसरी कैद सजाय निलम्बन गरिएकोमा कसूरदारलाई राम्रो आचरण पालन गर्ने आदेश पनि गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । क्वीन्सल्याण्डको दण्ड तथा सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा १४४ मा उल्लेख भए अनुसार ५ वर्ष वा कम कैदको सजाय तोकिएका कसूरदारका हकमा निजको कैद सजायको पूरै वा आंशिक अवधि निलम्बन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । पश्चिम अस्ट्रेलियाको सजाय निर्धारण ऐन, १९९५ को दफा ७६(१) मा उल्लेख भए अनुसार ६० महिना वा कम अवधिको कैद सजाय तोकिएकोमा कसूरदारलाई लागेको कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

कैद सजाय निलम्बन गर्ने सम्बन्धमा सर्वप्रथम नेपालमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ५०(२) मा व्यवस्था भएको हो । उक्त ऐनमा उल्लेख भए अनुसार कसूरदार ठहरी कैदको सजाय पाएको बालकलाई निजको शारीरिक अवस्था, उमेर, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गरेको पटक आदिको विचार गर्दा कारागारमा राख्न उपयुक्त नहुने कुरा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई लागेमा त्यसरी तोकिएको सजाय तत्काल भोग्नु नपर्ने गरी स्थगित राख्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर यो व्यवस्था बालबालिकाका हकमा मात्र लागू हुने व्यवस्था हो । यसै गरी मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ११ (क) नं मा कैद सजायको निलम्बन गर्न सकिने भनेर प्रष्ट उल्लेख नभए पनि तीन वर्ष भन्दा कम कैदको सजाय हुने कुनै कसूर गर्ने व्यक्तिलाई कैदको सजाय हुने ठहरेकोमा अदालतको विचारमा निजलाई कैदमा राख्न मनासिव नलागेमा तोकिएको रकम बुझाउने शर्तमा कैदमा नराख्ने गरी फैसला गर्न सक्ने व्यवस्था छ र यसरी कैदमा बस्न नपर्ने गरी फैसला गरेकोमा राम्रो आचरण पालन गर्नेछु भनी कागज गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको यो व्यवस्थाले अदालतको आदेश भएमा कैद सजाय लागेकाहरु पनि कैदमा बस्न नपर्ने अवस्था त बनेको छ तर सोको सट्टा जरिवाना तिर्नुपर्ने स्थिति छ जसले गर्दा यसलाई कैदसजायको निलम्बन भन्न नमिल्ने भएको छ । कैद सजायको निलम्बन गर्न सकिने स्पष्ट व्यवस्था पहिलो पटक प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २४ मा गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत व्यवस्था अनुसार कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिने प्रावधान देहाय बमोजिम कार्यान्वयन हुन सक्ने देखिन्छ :

- ◆ एक वर्षभन्दा कम कैद निर्धारण भएको कसूरदारका हकमा मात्र कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिन्छ
- ◆ जुन कसूरमा कैद सजाय निलम्बन हुन लागेको हो सो कसूर निजको पहिलो पटक गरेको हुनुपर्छ अर्थात् सो भन्दा पहिले पनि कसूर गरेको अवस्था रहेछ भने निजका हकमा कैद सजाय निलम्बन हुन सक्ने देखिदैन
- ◆ कैद सजाय निलम्बन गर्ने या नगर्ने भन्ने कुरा पूर्णतः अदालतको स्वविवेकको विषय हो । अदालतको विचारमा कुनै कसूरदारलाई कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएको अवस्थामा मात्र निजलाई लागेको कैद सजाय निलम्बन हुन सक्दछ । एक वर्ष भन्दा कम कैद निर्धारण भएको

र उक्त कसूर निजको पहिलो पटकको कसूर हुँदा कुनै कसूरदारका हकमा कैद सजाय निलम्बन गरी पाउने विषय अधिकार बन्न सक्दैन

- ◆ अदालतले कुनै कसूरदारका हकमा कैद सजाय निलम्बन गर्ने या नगर्ने भन्ने कुराको विचार गर्दा निजले गरेको कसूर, निजको उमेर, आचरण, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गर्दा अपनाएको तरिका आदि विषयमा ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ
- ◆ उल्लिखित अवस्थाहरूलाई विचार गर्दा कुनै कसूरदारलाई कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा अदालतले त्यस्तो कसूरदारलाई भएको कैद तत्काल कार्यान्वयन नगरी निलम्बन गर्न सक्दछ ।

कैद सजाय निलम्बन गर्दा कति अवधिसम्मका लागि गर्ने भन्ने प्रश्न पनि उठ्ने गर्दछ । विभिन्न मुलुकहरूमा आ-आफ्नै परिस्थिति बमोजिम फरक फरक अभ्यासहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । जस्तो पश्चिम अस्ट्रेलियाको सजाय निर्धारण ऐन, १९९५ को दफा ७६ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कैद सजाय निलम्बन अदालतले तोकेको अवधिसम्मका लागि हुने व्यवस्था छ र सोही दफामा यस्तो अवधि अदालतले २४ महिनाभन्दा बढी तोक्न नहुने व्यवस्था पनि गरिएको छ । प्रस्तुत दफा २४ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए अनुसार नेपालमा कैद निलम्बन गर्दा कैद सजाय निर्धारण भएको मिति देखि तीन वर्षसम्म निलम्बन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत व्यवस्थाबाट कैद सजाय निलम्बन गर्न पाइने अधिकतम अवधि तीन वर्ष रहेको पाइन्छ भने तीन वर्षको हदमा नबहुने गरी कति अवधिसम्म निलम्बन गर्ने भन्ने कुरा पश्चिम अस्ट्रेलियामा जस्तै अदालतको स्वविवेकमा निर्धारण गरिने गरी छोडिएको छ ।

प्रस्तुत दफा २४ को उपदफा (३) मा कैद सजाय निलम्बन गर्न नसकिने केही मुद्दाहरूका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कैद सजायको निलम्बन गर्ने विषय अदालतको स्वविवेकको विषय हो भन्ने कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ । प्रस्तुत उपदफाको व्यवस्थाले कैद सजाय निलम्बन गर्न सक्ने अदालतको स्वविवेकीय अधिकारलाई सीमित गरेको छ । यसको मतलब अदालतको विचारमा कुनै कसूरदारलाई कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा पनि र एक वर्ष भन्दा कम कैद निर्धारण भएको अवस्था भए पनि प्रस्तुत उपदफा (३) मा उल्लेख भएका मुद्दाका कसूरदारलाई भएको कैद निलम्बन गर्न नसकिने हुन्छ । कैद सजाय निलम्बन गर्न नसकिने त्यस्ता मुद्दाहरू देहाय बमोजिम छन् :

- ◆ कर्तव्य ज्यान,
- ◆ जबर्जस्ती करणी,
- ◆ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार,
- ◆ हातहतियार, खरखजाना तथा विष्फोटक पदार्थ,
- ◆ भ्रस्टाचार,
- ◆ शरीर बन्धक लिने वा अपहरण गर्ने,
- ◆ डाँका,
- ◆ खोटा टक वा खोटा टिकट चलन,
- ◆ विदेशी विनिमय,
- ◆ लागू औषधको सेवन बाहेकको सो सम्बन्धी अन्य कसूर,

- ◆ प्राचीन स्मारक सम्बन्धी,
- ◆ वन तथा वन्यजन्तु सम्बन्धी,

तर बालबालिका कसूरदारका हकमा यो व्यवस्था लागू नहुने कुरा पनि यो उपदफामा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ ।

निलम्बन नहुने मुद्दाको सूची दिने यो नयाँ अभ्यास हो । अन्य मुलुकहरूमा पनि कैद सजाय निलम्बन गर्न नहुने व्यवस्था त गरिएको हुन्छ तर त्यो विषय पनि अदालतको स्वविवेकमा छोडिएको पाइन्छ ।^{६६} प्रस्तुत विधेयकमा जस्तो कैद सजाय निलम्बन गर्न नपाइने मुद्दाहरूको सूची क्वीन्सल्याण्ड र पश्चिम अस्ट्रेलियाको कानूनहरूमा दिइएको पाइदैन । नेपालमा यस प्रकारका मुद्दाहरूको सूची नै दिनुको पछाडि यहाँको विशिष्ट परिस्थितिलाई आधार मानिएको हुनु पर्दछ । नेपालमा घटने गरेका अपराधहरूको प्रकृतिलाई हेर्दा उल्लिखित अपराधहरूको संख्या बढ्दो क्रममा देखिएको र नेपाली समाजमा यी अपराधहरूलाई बढी गम्भीरताका साथ लिइने गरेको परिप्रेक्ष्यमा कम्तिमा पनि यी अपराधहरूका कसूरदारहरूलाई लागेको कैद सजाय निलम्बन गर्न नहुने गरी ऐनमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा कैद सजाय निलम्बन गर्दा कसूरदारले गर्नुपर्ने कामका सम्बन्धमा पनि आदेश गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । सामुदायिक सेवाको आदेश गर्दा जस्तै कैद सजाय निलम्बन गर्दा पनि कसूरदारले केही कामहरू गर्नुपर्ने गरी आदेश गरिने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफामा गरिएको छ । सामुदायिक सेवाको आदेश गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा अदालतको स्वविवेकको विषय हो तर कैद सजाय निलम्बन गरिएकोमा यस उपदफामा उल्लेख गरिएका कामहरू गर्न तोक्ने वा नतोक्ने स्वविवेक अदालतलाई छैन । यी कामहरू गर्नुपर्ने गरी आदेश गर्न अदालत वाध्य छ । सामुदायिक सेवाको आदेश गर्दा कसूरदारको मञ्जुरी भएमा मात्र गर्न सकिन्छ तर कैद सजाय निलम्बन भएकोमा यी कामहरू गर्नु कसूरदारको वाध्यात्मक कर्तव्य हुन आउँछ, निजको मञ्जुरी हुनु जरुरी हुदैन । कैद सजाय निलम्बन गर्ने आदेश गर्दा कसूरदारले गर्नु पर्ने गरी तोकिने कार्यहरू देहाय बमोजिम छन् :

- ◆ विना पारिश्रमिक कुनै सार्वजनिक काम गर्ने,
- ◆ कसूरबाट पीडित व्यक्तिको कुनै काममा सहयोग गर्ने,
- ◆ त्यस्तो आदेशमा उल्लिखित कुनै काम वा व्यवहार नगर्ने,
- ◆ आफ्नो निवास वा कुनै खास स्थान विशेष भन्दा अन्यत्र नजाने,
- ◆ सजायको अवधिभर वा सो सजाय भुक्तान भएको तीनवर्ष भित्र कैद वा जरिवाना हुने कुनै कसूर नगर्ने,
- ◆ अदालतद्वारा तोकिएको कुनै काम कारवाही नगर्ने,
- ◆ कसूरदारको आवासमा नै वा अदालतले तोकिएको कुनै स्थानहरूमा रहने,
- ◆ उपचार तथा पुनस्थापना केन्द्रमा बस्ने,
- ◆ कुनै खास व्यक्तिलाई नभेट्ने,

६६ जस्तो हेर्नुहोस क्वीन्सल्याण्डको दण्ड तथा सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा १४४(४) मा यदि अदालतको विचारमा कुनै कसूरदारलाई कैद मै राख्न उपयुक्त देखिएमा निजको कैद सजाय निलम्बन गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ । पश्चिम अस्ट्रेलियाको सजाय निर्धारण ऐन, १९९५ को दफा ७६ मा पनि यस्तै व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

वेलायतमा सामुदायिक सेवाको आदेश अन्तर्गत गरिने कामहरु र निलम्बित सजायको आदेश अन्तर्गत गरिने कामहरुको प्रकृति र संख्या समान रहेको पाइन्छ।^{१७} पश्चिम अस्ट्रेलियाको सजाय निर्धारण ऐन, १९९५ को दफा ८४ मा कैद सजायको निलम्बनको आदेश गर्दा मुख्य तीनवटा शर्तहरु जस्तो कार्यक्रममा सहभागी हुने, सुपरीवेक्षणमा रहने र कफ्यु आदेशको पालना गर्नुपर्ने गरी तोकिने व्यवस्था छ र कार्यक्रम अन्तर्गत पनि नियमित परीक्षणमा रहने, नियमित उपचारमा रहने, शैक्षिक एवं व्यक्तित्व विकासका कार्यक्रममा सहभागी हुनुपर्ने तथा तोकिएको स्थानमा रहनु पर्ने जस्ता शर्तहरु तोकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। नेपालमा प्रस्तुत उपदफामा उल्लिखित कार्यहरुको प्रकृति हेर्दा बिना पारिश्रमिक कुनै सार्वजनिक काम गर्ने विषय सामुदायिक सेवाको आदेश अन्तर्गत गर्नुपर्ने कामसंग मिल्दोजुल्दो भए पनि अन्य कामहरु फरक प्रकृतिका देखिन्छन्। वास्तवमा यी कार्यहरुको सूची हेर्दा सामुदायिक सेवा अन्तर्गत तोकिने कार्यहरुको तुलनामा केही बढी असहज र गाह्रो जस्तो देखिन्छ। सामुदायिक सेवाको आदेश ६ महिना सम्म कैद सजाय निर्धारण भएका कसूरदारका हकमा तोकिने र कैद सजाय निलम्बन १ वर्षभन्दा कम कैद निर्धारण भएका कसूरदारका हकमा तोकिने व्यवस्था रहेको स्थितिमा सामुदायिक सेवा अन्तर्गत गर्नुपर्ने कार्यहरु भन्दा निलम्बित कैद सजाय अन्तर्गत गर्नुपर्ने कार्यहरु केही बढी गाह्रो तोकिनु औचित्यपूर्ण पनि छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) मा कैद सजाय निलम्बनको आदेशमा उल्लिखित कुराहरु कसूरदारले पालना गरेमा निजका हकमा निर्धारण भएको कैद भुक्तान गरेको मानिने व्यवस्था छ। यो व्यवस्था सामुदायिक सेवाका सम्बन्धमा भएको व्यवस्थासँग समान रहेको छ। यसैगरी उपदफा (६) मा अदालतबाट भएको आदेश उलंघन गरेमा कैद सजाय निलम्बनको आदेश रद्द हुने र उपदफा (७) मा यसरी आदेश रद्द भएपछि त्यस्तो कसूरदारले निजलाई भएको पूरा कैद कारागारमा बसी भुक्तान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यी व्यवस्थाहरु पनि सामुदायिक सेवाका सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्थासँग समान रहेका छन्। उपदफा (५), (६) र (७) मा गरिएका यी व्यवस्थाहरुको मुख्य उद्देश्य कैद सजाय निलम्बनको आदेश गर्नुको मतलब कैदबाट मुक्त गर्ने फगत औपचारिकता मात्र नभएर यसको पालनालाई प्रभावकारी बनाउनु रहेको छ। त्यसैले आदेश पालना गर्दा कसूरदारलाई निर्धारण गरिएको कैद भुक्तान भएको मानिने र पालना नगर्दा पूरा कैद कारागारमा बसी भुक्तान गर्नु पर्ने किसिमबाट दोहोरो व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

२५. सुधार गृह पठाउन सकिने : (१) दुई वर्ष वा सो भन्दा कम कैदको सजाय भएको कसूरदारलाई निजले गरेको कसूर, निजको उमेर, आचारण, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गर्दा अपनाएको तरिका विचार गर्दा निजलाई कारागारमा नपठाई सुधार गृहमा राख्न उपयुक्त देखिएमा प्रोवेशन अधिकृतको सिफारिशमा अदालतले सुधार गृहमा पठाउन सक्नेछ।
- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दफा २४ को उपदफा (३) मा उल्लिखित कसूर गर्ने कसूरदारलाई त्यस्तो सुधार गृहमा पठाउन सकिने छैन।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम कसूरदारलाई सुधार गृहमा पठाउँदा निजले पालना गर्नु पर्ने शर्तहरु समेत तोकिदिनु पर्नेछ।

८७ हेनुहोस वेलायती फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १७७(१) सामुदायिक सेवाका सम्बन्धमा र दफा १९०(१) निलम्बित सजाय अन्तर्गत गर्नु पर्ने कामहरुका सम्बन्धमा।

- (४) कसूरदारले उपदफा (३) बमोजिमका शर्तहरू पालना गरी सुधार गृहमा कैद अवधि भुक्तान गरेमा निजले सो अवधि कारागारमा बसी भुक्तान गरेको मानिनेछ ।
- (५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सुधार गृहमा रहेको कसूरदारको चालचलनमा सुधार नआएमा वा निजले उपदफा (३) बमोजिमका शर्त पालना नगरेमा वा सो अवधिमा कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजले यस दफा बमोजिमको पूरा कैद अवधि कारागारमा भुक्तान गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

मानिस कोही पनि जन्मदैं अपराधी भएर जन्मदैन । बरु उसलाई त समाजले नै वा विभिन्न परिस्थितिहरूले अपराधी बनाएको हुन्छ । अपराधी त केवल माध्यम मात्र हो । त्यसैले आधुनिक दण्ड प्रणालीले अपराधीलाई कठोर दण्ड दिएर मात्र समस्याको समाधान हुने कुरामा भन्दा अपराधीलाई सुधार गर्नुपर्ने कुरामा विश्वास गर्दछ । दण्डको यो सुधारवादी दृष्टिकोणले अपराधीलाई एउटा सामाजिक रोगीको रूपमा हेर्दछ । जसरी एउटा रोगीको रोगको कारण पत्ता लगाएर उपचार नगरे सम्म रोग निको हुँदैन त्यसरी नै अपराधीले अपराध गर्नुको कारण पत्ता लगाएर उपचार नगरे सम्म निजबाट पुनः अपराध हुन सक्ने संभावना पनि न्यून हुँदैन । उसलाई सुधार गर्नु भन्नुको मतलव उसको मनोवृत्तिमा परिवर्तन गर्नु हो जुन कुरा निजलाई कारागारमा राखेर मात्र गर्न सकिँदैन । कारागारमा अन्य पेशागत अपराधीहरूसँग एकै ठाउँमा राख्ने कार्यले निजलाई अभ्र व्यावसायिक अपराधी बनाउन मद्दत मात्र गर्दछ, दण्ड दण्डको निमित्त मात्र नभएर सुधारका निमित्त हुनुपर्दछ भन्ने आधुनिक मान्यता, अपराधीहरूलाई कारागारमा सजाय भोग्न पठाई पक्का अपराधी बनाई निकाल्नु भन्दा सुधारगृहमा पठाई सभ्य नागरिक बनाउन उपयुक्त हुन्छ भन्ने आधारमा सुधारात्मक दण्डको सिद्धान्त विकसित भएको हो । कठोर दण्ड दिएर मात्र उसले पुन अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न हुँदैन भन्ने ग्यारेन्टी केही छैन । उसले भोग्नु परेको कठोर सजायको कारण निजमा भ्रन् समाज प्रतिको प्रतिक्रियात्मक दृष्टिकोण बन्न सक्दछ, समज प्रति घृणा, आक्रोश र विद्रोहको भावना सिर्जना हुँदै जान्छ र यसको प्रतिक्रिया उसले गर्ने भ्रन् गम्भीर अपराधमा अभिव्यक्त हुन पुग्दछ, लामो समय कैदमा बस्दा उसको पारिवारिक र घरयासी परिस्थितिहरू भ्रन् विग्रन गई पुन अपराधमा लाग्न वाध्य हुनुपर्ने परिस्थिति बन्न सक्दछ । कैदमा बस्दाको अरु कैदीहरूसँगको संगतले अभ्र बढी खतरनाक अपराधी बन्ने संभावना रहन्छ । अपराधी व्यक्तिले एउटा अपराधका लागि दण्डित भएको प्रतिक्रिया स्वरूप कारागारबाट कैद भुक्तान गरी भोलि बाहिर आउनासाथ समाजसँग वदला लिन पहिलेको भन्दा पनि बढी क्रुर र जघन्य अपराध गर्न सक्छ । यसको विपरीत अपराधीलाई कठोर रूपमा दण्डित गर्नुको साटो उसको मनोविश्लेषण गरी उसलाई सुधारने प्रयास गरिएमा र उसलाई समाजमा फर्कन अर्को मौका दिइएमा निजमा महत्वपूर्ण सुधार भइ उसले भोलि सभ्य र जिम्मेवार नागरिकको जीवन अपनाउन सक्ने हुन्छन् । यसैले दण्डको आधुनिक मान्यतामा दण्ड निर्धारणको आधार अपराधीको वैयक्तिक आवश्यकता हुनु पर्दछ पनि भनिएको छ । यदि हामी अपराधीको सुधारको कुरा गछौं भने कसलाई कुन पक्षमा सुधार गरिनु जरुरी छ भन्ने कुरा अपराधीपिच्छे फरक फरक आवश्यकता हुन सक्दछ । भवितव्यका अपराधी, अभ्यस्त अपराधी, पेशेवार अपराधी र बाल अपराधी सबैलाई एउटै किसिमको दण्ड निर्धारण गरियो भने सुधारको उद्देश्य पूरा नहुन सक्दछ । पेसेवार रूपमा जानी जानी अपराधिक क्रियाकलापमा लागेकाहरू, कुनै खास घटना वा परिस्थितिको भुमरीमा परेर अपराध गर्न

पुगेकाहरु, तत्कालिक आवेग वा उतेजनामा आई अपराध गर्न पुगेकाहरु सबैलाई एउटै टोकरीमा राखेर व्यवहार गरियो भने पक्कै पनि न्यायोचित हुदैन। अपराध सामाजिक, आर्थिक, मानसिक तथा मनोवैज्ञानिक परिस्थितिहरुको उपज हो। अपराधलाई जन्म दिने ती प्रतिकूल परिस्थिति र परिवेशहरुको निवारण वा नियन्त्रण हुन सकेमा मात्र अपराधिक घटनाहरु पनि न्यून हुँदै जान्छन् र समाजमा सम्भावित अपराधीहरुको वृद्धिलाई रोक्न सकिन्छ।

माथि उल्लिखित यिनै सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २५ मा कैदको सजाय पाएको कसूरदारलाई कारागारमा नपठाई सुधार गृहमा पठाउन सकिने गरी पहिलो पटक व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यद्यपि सजाय पाएको कसूरदारलाई सुधार गृहमा पठाउने सम्बन्धमा नेपालमा यो भन्दा पहिले पनि बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ मा व्यवस्था भएको पाइन्छ र तर बालबालिका सम्बन्धी ऐनको यो व्यवस्था १६ वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकाका हकमा मात्र लागू हुने विषय हो। सबै उमेर समूहका कसूरदारका हकमा लागू हुने गरी सुधारगृहमा पठाउन सकिने गरी भएको यो नै पहिलो व्यवस्था हो। प्रस्तुत दफा २५ को व्यवस्थाबाट कैदको सजाय भएको कसूरदारलाई कारागारमा नपठाई सुधारगृहमा पठाउने व्यवस्थाको कार्यान्वयन देहाय बमोजिम हुन सक्ने देखिन्छ :

- ◆ दुई वर्ष वा सो भन्दा कम कैदको सजाय भएको कसूरदारका हकमा मात्र निजलाई कारागारमा नपठाई सुधारगृहमा पठाउन सकिन्छ।
- ◆ सुधारगृहमा पठाउने वा नपठाउने भन्ने कुरा पूर्णतः अदालतको स्वविवेकको विषय हो। अदालतको विचारमा कुनै कसूरदारलाई कारागारमा नपठाई सुधारगृहमा राख्न उपयुक्त देखिएको अवस्थामा मात्र निजलाई सुधारगृहमा पठाउन सक्दछ। दुई वर्ष भन्दा कम कैद निर्धारण भएको अवस्था हुँदा मात्र कुनै कसूरदारका हकमा सुधारगृहमा पठाई पाउने विषय अधिकार बन्न सक्दैन।
- ◆ अदालतले कैदको सजाय भएको कुनै कसूरदारका हकमा निजलाई कारागारमा नपठाई सुधारगृहमा पठाउने वा नपठाउने भन्ने कुराको विचार गर्दा निजले गरेको कसूर, निजको उमेर, आचरण, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गर्दा अपनाएको तरिका आदि विषयमा ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ।
- ◆ उल्लिखित अवस्थाहरुलाई विचार गर्दा कुनै कसूरदारलाई कारागारमा नपठाई सुधारगृहमा राख्न उपयुक्त देखिएमा अदालतले त्यस्तो कसूरदारलाई सुधारगृहमा पठाउने आदेश गर्न सक्दछ।
- ◆ सुधारगृहमा पठाउने आदेश गर्दा अदालतले प्रोवेशन अधिकृतको सिफारिशमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। कैद सजाय निलम्बन गर्दा जस्तो अदालतको विचारमा उपयुक्त देखिएकै भरमा मात्र सुधारगृहमा पठाउन नसकिने व्यवस्था यो दफामा गरिएको छ।

प्रस्तुत दफा २५ को उपदफा (२) मा खास खास कसूरका कसूरदारहरुलाई सुधारगृहमा पठाउन नसकिने व्यवस्था गरिएको छ। सुधारगृहमा पठाउन नसकिने कसूरहरुको सूची प्रस्तुत ऐनको

८८ हेर्नुहोस् बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ५० को उपदफा (२) जसमा कसूरदार ठहरी कैदको सजाय पाएको बालकलाई निजको शारीरिक अवस्था, उमेर, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गरेको पटक आदिको विचार गर्दा कारागारमा राख्न उपयुक्त नहुने कुरा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई लागेमा त्यसरी तोकिएको सजाय.....को अर्थात् कुनै बाल सुधार गृहमा बसी व्यतित गर्नु पर्ने गरी तोक्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था भएको छ।

दफा २४ (३) मा उल्लेख भए जस्तै कैद सजाय निलम्बन गर्न नसकिने कसूरहरुको सूची सरह छ । दफा २५(२) मा उल्लेख गर्दा नै “दफा २४ को उपदफा (३) मा उल्लिखित कसूर गर्ने कसूरदारलाई सुधार गृहमा पठाउन सकिने छैन” भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । दफा २४ को उपदफा (३) मा “बालबालिका बाहेक” भन्ने उल्लेख भएको छ तर दफा २५ को उपदफा (२) मा “बालबालिका बाहेक” भन्ने शब्दावली पनि परेको छैन । त्यसैले दफा २५ को उपदफा (२) को व्यवस्था दफा २४ को उपदफा (३) को व्यवस्था भन्दा पनि नियन्त्रित हो कि भन्ने देखिएको छ । तर बालबालिकाका हकमा पहिले देखि नै सुधारगृहमा पठाउन सकिने व्यवस्था भइरहेको र यो विषय बालबालिका सम्बन्धी विशेष व्यवस्था गर्ने ऐनको रूपमा छुट्टै ऐनद्वारा व्यवस्थित भइरहेको अवस्था हुँदा सोही ऐन नै आकर्षित हुने देखिन्छ ।

प्रस्तुत दफा २५ को उपदफा (३) मा उल्लेख भए अनुसार कसूरदारलाई सुधारगृहमा पठाउँदा निजले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरु समेत तोकिएको पनि व्यवस्था छ । कैद सजाय निलम्बन गर्ने आदेश गर्दा निजले गर्नुपर्ने कामहरुको समेत आदेश गर्नु पर्ने दफा २४ को उपदफा (४) मा भए पनि थप शर्तहरु तोकन सकिने वा पर्ने व्यवस्था छैन । सामुदायिक सेवाको आदेश गर्दा कसूरदारले गर्नुपर्ने कामहरु समेत तोकनु पर्ने व्यवस्थाका अतिरिक्त उपदफा (६) मा निजले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरु समेत तोकिएको पनि व्यवस्था गरिएको छ । दफा २५ को उपदफा (३) मा सुधारगृहमा पठाउँदा कसूरदारले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरु तोकनु पर्ने व्यवस्था भए पनि सुधारगृहमा रहँदा गर्नुपर्ने कार्यहरु केही तोकिएको पाइँदैन । तथापि सुधारगृहमा पठाउनुको मतलब स्वाभाविक रूपमा कसूरदारलाई सुधार गरी समाजमा सभ्य नागरिकको रूपमा बस्न योग्य तुल्याउनु रहने हुँदा निजको आवश्यकतालाई हेरेर उपयुक्त सुधार कार्यक्रमहरु सहितका शर्तहरु तोकनु पर्ने देखिन्छ ।

कुनै कसूरदारले तोकिएका शर्तहरु पालना गरी सुधारगृहमा कैद अवधि भुक्तान गरेमा निजले सो अवधि कारागारमा बसी भुक्तान गरेको मानिने व्यवस्था दफा २५ को उपदफा (४) मा गरिएको पाइन्छ । तर सुधार गृहमा बसेका कुनै कसूरदारको चालचलनमा सुधार नआएमा वा निजले उपदफा (३) बमोजिम तोकिएका शर्तहरु पालना नगरेमा वा सो अवधिमा कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई तोकिएको पूरा कैद अवधि कारागारमा बसी भुक्तान गर्नु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा २५ को उपदफा (५) मा गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्थाबाट सुधारगृहमा पठाउने विषय कैदको पूर्ण विकल्प नभइ तोकिएका शर्तहरुको पालना गरी चालचलनमा सुधार भएको हदसम्म मात्र कैदको विकल्पको सुधारगृहको बसाइलाई लिन सकिने स्थिति देखिन्छ ।

२६. पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने : (१) लागु औषध सेवनको कसूरदार वा शारिरिक वा मानसिक दुर्बलताबाट पिडित कसूरदार वा अन्य यस्तै कसूरदारलाई निजको उमेर, कसूर गर्दाको परिस्थितिलाई विचार गर्दा निजलाई कारागारमा नपठाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन उपयुक्त देखिएमा प्रोवेशन अधिकृतको सिफारिशमा अदालतले त्यस्तो उपचार केन्द्रमा पठाउन सक्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “पुनर्स्थापना केन्द्र” भन्नाले लागु औषध वा अन्य दूर्व्यसनीलाई उपचार तथा पुनर्स्थापना सेवा प्रदान गर्ने संस्था सम्झनु पर्छ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दफा २४ को उपदफा (३) मा

- उल्लिखित कसूर गर्ने कसूरदारलाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने छैन ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम कसूरदारलाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउँदा निजले पालना गर्नु पर्ने शर्तहरू समेत तोकिदिनु पर्नेछ ।
  - (४) कसूरदारले उपदफा (३) बमोजिमका शर्तहरू पालना गरी पुनर्स्थापना केन्द्रमा कैद हुने अवधि भुक्तान गरेमा निजले कैद अवधि भुक्तान गरेको मानिनेछ ।
  - (५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि पुनर्स्थापना केन्द्रमा रहेको कसूरदारको चालचलनमा सुधार नआएमा वा उपदफा (३) बमोजिमको शर्त पालना नगरेमा वा सो अवधिमा निजले कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजले यस दफा बमोजिमको पूरा कैद अवधि कारागारमा भुक्तान गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

दण्ड दण्डको लागि नभएर अपराधीको सुधारका लागि हुनुपर्छ भन्ने मान्यताको विकास भई आएको विषयमा माथि उल्लेख भइसकेको छ । जब हामी अपराधीको सुधारको कुरा गर्छौं भने अपराधीको जीवनशैलीलाई प्रभावित पार्ने कारकतत्वहरूको पहिचान गरी त्यसलाई हटाउने उपायहरूको खोजी गर्नुपर्ने हुन्छ । कतिपय अपराधीहरू अन्य अपराधीहरूसँगको संगतमा परेको कारण अपराध गर्न बाध्य भएका हुन सक्छन् भने कतिपय अपराधीहरू लागू औषधको कुलतमा फस्न पुगेका वा शारीरिक एवं मानसिक दुर्बलताबाट पीडित भई अपराध गर्न पुगेको स्थिति हुन सक्दछ । यी वर्गका व्यक्तिहरूबाट अपराध हुन पुग्दा अरुलाई हानि नोक्सानी पुग्न जाने कुरा छुट्टै, साथसाथै यिनीहरू आफै पनि आफूले गरेको गल्ती थाहा नपाउने अवस्थामा हुन्छन् । लागू औषधको सेवनका अपराधी भन्नुको मतलब यसबाट पीडित हुनेमा अरु कोही नभई यिनीहरू आफै हुन्छन् । यही कारणले गर्दा अन्य अपराधीहरूको तुलनामा लागू औषधको सेवनका कसूरदार तथा शारीरिक वा मानसिक दुर्बलताबाट पीडित कसूरदारका हकमा भिन्दै दृष्टिकोणले हेरिनु पर्ने मान्यता विकसित भई आएको छ र यिनीहरूलाई कारागारको कठोर दण्ड भन्दा पनि लागू औषधको कुलत छुटाउने, आत्मविश्वासको भावना जगाउने र समाजमा घुलमिल गरेर बस्न सक्ने योग्य तुल्याउने जस्ता विषयहरू बढी महत्वपूर्ण हुन सक्दछन् । यही मान्यताको आधारमा प्रस्तावित ऐनको दफा २६ मा लागू औषधको सेवनका कसूरदार तथा शारीरिक वा मानसिक दुर्बलताबाट पीडित कसूरदार वा अन्य यस्तै कसूरदारलाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालमा पुनर्स्थापना केन्द्रको स्थापना र प्रयोग सम्बन्धी व्यवस्था पहिलो पटक मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ मा भएको पाइन्छ । उक्त ऐनको दफा १३ मा नेपाल सरकारले पुनर्स्थापन केन्द्र स्थापना गर्ने व्यवस्था गरिएको छ तर यो व्यवस्था कसूरदारका हकमा नभई मानव बेचबिखन तथा ओसार पसारका पीडितहरूका हकमा भएको पाइन्छ । कारागार ऐन, २०१९ को दफा ११ मा मानसिक वा शारीरिक विरामी परेका थुनुवा वा कैदीहरूलाई सरकारी चिकित्सकद्वारा उपचार गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ तर यो व्यवस्था पनि कारागार भित्रै राखेर उपचार गराउनु पर्ने कुरामा सीमित छ । ज्यादै सिकिस्त परी अस्पतालमा नै राख्नु पर्ने अवस्थामा बाहेक विरामी थुनुवा वा कैदीलाई अन्यत्र लगेर उपचार गराउने संस्थागत व्यवस्था भएको पाइँदैन र यी व्यवस्थाहरू कसूरदारलाई सुधार गरी सभ्य नागरिकको रूपमा तयार गर्ने उद्देश्यले भन्दा पनि

मानवियताको आधारमा गर्नुपर्ने उपचारसंग सम्बन्धित छ ।

प्रस्तावित ऐनको दफा २६ मा गरिएको पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने व्यवस्थाको प्रयोग देहाय बमोजिम हुन सक्ने देखिन्छ :

- ◆ पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउँदा लागू औषधको सेवनका कसूरदार वा शारीरिक वा मानसिक दुर्बलताबाट पीडित कसूरदार वा अन्य यस्तै कसूरदारलाई पठाउन सकिन्छ ।
- ◆ पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउनुको मुख्य उद्देश्य कसूरदारहरूको उपचार गराउनु हो र यस्तो उपचार प्रक्रिया र विधि के हुने भन्ने कुरा अमुक अपराधीको आवश्यकताको आधारमा निर्धारण हुने विषय हो ।
- ◆ कुनै कसूरदारलाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउने वा नपठाउने भन्ने विषय अदालतको स्वविवेकको विषय हो । कुनै अपराधीले अधिकारको रूपमा पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाई पाउन माग गर्न सक्दैन ।
- ◆ कुनै अपराधीलाई कारागारमा नपठाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन उपयुक्त देखेको अवस्थामा पनि अदालतले प्रोवेशन अधिकृतको सिफारिश लिनु पर्ने हुन्छ ।
- ◆ कारागारमा नपठाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउने वा नपठाउने भनी विचार गर्दा अदालतले कसूरदारको उमेर र कसूर गर्दाको परिस्थितिलाई विचार गर्नु पर्ने हुन्छ ।

यस दफाको प्रयोजनका लागि पुनर्स्थापना केन्द्र भन्नाले लागू औषध वा अन्य दुर्व्यसनीलाई उपचार तथा पुनर्स्थापना सेवा प्रदान गर्ने संस्थालाई सम्झनु पर्ने व्यवस्था पनि स्पष्टिकरणमा उल्लेख गरिएको छ ।

प्रस्तावित ऐनको दफा २४ र २५ मा क्रमशः कैद सजायको निलम्बन र सुधार गृहमा पठाउने सम्बन्धमा भए जस्तै प्रस्तुत दफा २६ को उपदफा (२) मा पनि खास निश्चित केही कसूरका कसूरदारहरूलाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन नसकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा २६ को उपदफा (२) अनुसार दफा २४ को उपदफा (३) मा उल्लिखित कसूर गर्ने कसूरदारलाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिदैन । यसको अर्थ शारीरिक वा मानसिक दुर्बलताबाट पीडित कसूरदार भए पनि दफा २४ को उपदफा (३) मा उल्लिखित कसूरका कसूरदारका हकमा यो दफा बमोजिम पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन नसकिने देखिन्छ । यसै गरी प्रस्तुत दफा २६ को उपदफा (३), (४) र (५) का व्यवस्थाहरू दफा २५ को उपदफा (३), (४) र (५) मा भएका व्यवस्था समान छन् । जस अनुसार उपदफा (३) मा कसूरदारलाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउँदा निजले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू समेत तोकिएको पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उपदफा (४) मा तोकिएका शर्तहरू पालना गरी पुनर्स्थापना केन्द्रमा कैद हुने अवधि भुक्तान गरेमा निजले कैद अवधि भुक्तान गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उपदफा (५) मा पुनर्स्थापना केन्द्रमा रहेको कसूरदारको चालचलनमा सुधार नआएमा वा तोकिएका शर्तहरू पालना नगरेमा वा सो अवधिमा निजले कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई तोकिएको पूरा कैद अवधि कारागारमा भुक्तान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

२७. सप्ताहान्त वा रात्रीकालिन रूपमा कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्न सकिने : (१) एक वर्षसम्म कैद निर्धारण भएको कसूरदारलाई निजले गरेको कसूर, निजको उमेर, कसूरको गंभीरता, कसूर गरेको तरिका र निजको आचरण समेतलाई विचार गर्दा नियमित रूपमा कैदमा राखन

- उपयुक्त नदेखिएमा सो को कारण खोली अदालतले निजलाई सप्ताहको अन्तिम दिन मात्र वा दैनिक रुपमा रात्रिकालीन समयमा मात्र कारागारमा बस्न पर्ने गरी कैद निर्धारण गर्न सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दफा २४ को उपदफा (३) मा उल्लिखित कसूर गर्ने कसूरदारलाई यस दफा बमोजिमको सजाय तोकिने छैन ।
- (३) अदालतले उपदफा (१) बमोजिमको सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदारले पालना गर्नु पर्ने शर्तहरु तोकिदिन सक्नेछ ।
- (४) उपदफा (१) बमोजिम कारागारमा राखिएको कसूरदारले उपदफा (३) बमोजिमका शर्तहरु पालना गरी त्यस्तो अवधी भुक्तान गरेमा निजले कारागारमा रही सो कैद भुक्तान गरेको मानिनेछ ।
- (५) उपदफा (१) बमोजिम कारागारमा राखिएको कसूरदारले उपदफा (३) को शर्त पालना नगरेमा वा सो अवधीमा कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई भएको कैदको पूरा अवधि कारागारमा बसी भुक्तान गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २७ मा पहिलो पटक सप्ताहान्त वा रात्रीकालीन रुपमा कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्न सकिने नयाँ व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कसूरदारहरुलाई सुधार गर्ने विभिन्न उपायहरु अपनाउने सिलसिलामा यसलाई पनि एउटा उपायको रुपमा प्रस्तुत ऐनमा व्यवस्था गर्न लागिएको पाइन्छ । खास गरेर कसूरदारहरुलाई समाजसँगको निजको अन्तरक्रिया हुने वातावरणलाई कायमै राखी समाज प्रति जिम्मेवारीको भावना वृद्धि गर्न तथा अपराधिक कार्य गरे वापत शिक्षा कै रुपमा पनि केही कष्ट व्यहोर्न लगाई निजमा पश्चातापको भावना जागृत गर्न आजभोली सानातिना कसूरका कसूरदारहरुलाई सप्ताहान्त वा रात्रीकालीन रुपमा मात्र कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्न सकिने प्रणालीको प्रयोग गर्ने प्रचलन बढेको छ । नेपालले पनि यो पद्धतिलाई अनुसरण गर्दै प्रस्तुत दफा २७ मा कैद निर्धारण भएका केही कसूरदारलाई सप्ताहान्त वा रात्रीकालीन रुपमा मात्र कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्नुपर्ने गरी कैद निर्धारण गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा २७ मा उल्लेख भए बमोजिम यो व्यवस्थाको प्रयोग देहाय बमोजिम हुन सक्ने देखिन्छ :

- ◆ एक वर्ष सम्म कैद सजाय निर्धारण भएका कसूरदारका हकमा मात्र यो व्यवस्था आकर्षित हुन सक्ने देखिन्छ ।
- ◆ नियमित रुपमा कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएको अवस्था हुनु पर्दछ ।
- ◆ सप्ताहको अन्तिम दिन मात्र वा दैनिक रुपमा रात्रीकालीन समयमा मात्र कारागारमा बस्नु पर्ने गरी निर्धारण गर्न सकिन्छ ।
- ◆ नियमित रुपमा कैदमा राख्न उपयुक्त देखिने वा नदेखिने कुराको निर्धारण गर्दा कसूरदारले गरेको कसूर, निजको उमेर, कसूरको गंभीरता, कसूर गरेको तरिका र निजको आचरण समेतलाई विचार गर्नु पर्ने हुन्छ ।
- ◆ यो अदालतको स्वविवेकीय अधिकारको विषय हो, कसूरदारले अधिकारको रुपमा यो सुविधाको दावी गर्न पाउदैन ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२), (३), (४) र (५) मा गरिएका व्यवस्थाहरु करिब अन्य दफाहरु

जस्तो दफा २५ र २६ का उपदफाहरूमा भए सरह छन् । यी उपदफाहरूमा पनि दफा २४ को उपदफा (३) मा उल्लिखित कसूरका कसूरदारहरूलाई यो सुविधा प्राप्त नहुने, यस प्रकारको सजाय तोकिंदा कसूरदारले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू पनि तोक्न सकिने, तोकिएका शर्तहरू पालना गरी कैद हुने अवधि भुक्तान गरेमा कारागारमा रही सो कैद भुक्तान गरेको मानिने तथा शर्त पालना नगरेमा वा सो अवधिमा कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई भएको कैदको पूरा अवधि कारागारमा बसी भुक्तान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

२८. खुल्ला कारागारमा राख्न सकिने : (१) कैद अवधिको दुई तिहाई अवधि भुक्तान गरिसकेको र राम्रो आचरण भएको कैदीलाई कारागार प्रमुखको सिफारीशमा न्यायाधीशले खुल्ला कारागारमा राख्ने आदेश दिन सक्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनका लागि “खुल्ला कारागार” भन्नाले कैदीले तोकिएको समयमा आफूलाई राखिएको ठाउँ भन्दा बाहिर समेत गई कुनै काम गर्न पाउने गरी नेपाल सरकारले तोकेको कुनै ठाउँ सम्भन्नु पर्छ ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम खुल्ला कारागारमा पठाउँदा निजले पालना गर्नुपर्ने शर्त तोक्नु पर्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम खुल्ला कारागारमा पठाइएको कैदीले उपदफा (२) बमोजिमको शर्त पालना नगरेमा वा सो अवधिमा कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजले निजलाई तोकिएको कैद सजाय कारागारमा बसी भुक्तान गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

खुल्ला कारागारमा राख्न सकिने व्यवस्था पनि आधुनिक दण्ड प्रणालीको सुधारवादी सिद्धान्तमा आधारित भएर विकसित भई आएको प्रणाली हो । निश्चित अवधि कारागारमा बसी सकेका कसूरदारहरूलाई यो सुविधा प्राप्त हुने हुनाले यसलाई कतिपयले प्यारोल कै विस्तारित रूप पनि मान्ने गर्दछन् । खुल्ला कारागार प्रणालीले अपराध गरेका अपराधीले सजाय पाउनु पर्छ भन्ने समाजको तात्कालिक प्रतिक्रिया र सजाय भोगीरहेका कैदीहरू एकै पटक कैद भुक्तान गरेर समाजमा जाँदा अनुभव गर्नुपर्ने अनिश्चितताका बीच सन्तुलन कायम गर्ने उद्देश्य राख्दछ । किनभने निलम्बित कैद प्रणालीमा जस्तो यो प्रणालीमा कुनै कसूरदारलाई शुरु देखि नै कैदमा बस्न नपर्ने सुविधा प्राप्त हुँदैन । यो प्रणालीमा कसूरदारले कम्तिमा पनि केही अवधि कारागारमा बस्नै पर्ने हुन्छ । यसले गर्दा एकातिर कसूरदार प्रति समाजले राख्ने स्वाभाविक र तात्कालिक आक्रोश शान्त हुने मौका मिल्छ, कसूरदारबाट समाजलाई हुन सक्ने सुरक्षा जोखिमको स्थिति पनि न्यून हुन जान्छ भने अर्कोतिर कारागारमा बस्दाको निजको आचरण र व्यवहारलाई हेरेर निजले निजलाई तोकिएको कैद अवधिको निश्चित अंश भुक्तान गरिसके पछि खुल्ला कारागारमा राखिएमा एकैपल्ट कैद भुक्तान गरेर फर्कदा के गरौंला भन्ने प्रकारको अनिश्चितताबाट कसूरदारले पनि गुञ्जन नपर्ने स्थिति सिर्जना भई समाजमा पुनस्थापन हुन सहज हुने हुन्छ । कतिपय ठाउँमा यसलाई उत्तर संरक्षण कार्यक्रमको रूपमा पनि प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । वास्तवमा कैदीहरूलाई कारागार भित्र कुंज्याएर राख्नुको सट्टा खुल्ला कारागारमा राखिएमा निजले अन्य कामहरू गर्ने अवसर पाउने, त्यसै खेर गइरहेको स्रोतलाई सार्वजनिक उपयोगमा लगाउन पाइने, कसूरदारलाई पनि समाजमा घुलमिल हुने अवसर प्राप्त भई सामान्य जीवनमा फर्कने अभ्यासको

अवसर प्राप्त हुने, समाज भित्र पनि निज प्रतिको स्वीकारोक्ति बढ्न गई निजको पुनस्थापनमा सहयोग मिल्न जाने तथा कारागारहरूलाई पनि यसरी छोट्टिएका कैदीहरूले आर्जन गरेको आयको केही अंश कारागारमा दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेर आत्मनिर्भर बनाउन सहयोग पुग्ने स्थितिले गर्दा खुल्ला कारागार प्रणालीको प्रयोग बढी लोकप्रिय बन्दै आएको पाइन्छ। खुल्ला कारागार प्रणालीको यही सैद्धान्तिक मान्यता, उद्देश्य र लाभबाट प्रेरित भएर प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २८ मा खुल्ला कारागारमा राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। खुल्ला कारागार प्रणाली सम्बन्धी यो व्यवस्था नेपालका सन्दर्भमा पहिलो पटक गर्न लागिएको भने होइन। कारागार ऐन, २०१९ मा २०६४ सालमा गरिएको दोस्रो संशोधनबाट पहिलो पटक खुल्ला कारागारको अवधारणालाई नेपालको दण्ड प्रणालीमा प्रवेश गराइएको हो। यद्यपि यसको प्रयोगका हिसाबले भने अझ पनि यो व्यवस्था नयाँ नै रहेको छ। कारागार ऐनको दफा १० (ख) मा उल्लेख भए अनुसार तीन वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय भई कम्तिमा एकतिहाई कैदको अवधि भुक्तान गरिसकेको कैदीलाई खुल्ला कारागारमा बस्ने अनुमति दिन सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत विधेयकको दफा २८ मा उल्लिखित व्यवस्थालाई आधार मान्दा खुल्ला कारागार सम्बन्धी व्यवस्थाको प्रयोग देहाय बमोजिम गर्न सकिने देखिन्छ :

- ◆ कुनै कसूरदारलाई तोकिएको कैद अवधिको दुईतिहाई अवधि भुक्तान गरिसकेका कैदीहरू मात्र खुल्ला कारागारको सुविधा पाउन योग्य हुन्छन्,
- ◆ दुईतिहाई कैद अवधि भुक्तान गरेर मात्र पनि हुँदैन, त्यसको साथसाथै निजको आचरण राम्रो भएको हुनुपर्छ,
- ◆ खुल्ला कारागारमा राख्न मनासिव भएको कुरामा कारागार प्रमुखले सिफारिश गरेको हुनु पर्छ,
- ◆ खुल्ला कारागारमा राख्ने वा नराख्ने अन्तिम आदेश दिने अधिकार न्यायाधीशमा रहेको हुन्छ,

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) को स्पष्टिकरणमा खुल्ला कारागार भन्नाले कैदीले तोकिएको समयमा आफूलाई राखिएको ठाउँ भन्दा बाहिर समेत गई कुनै काम गर्न पाउने गरी नेपाल सरकारले तोकेको कुनै ठाउँ सम्भन्तु पर्ने उल्लेख छ। यस अनुसार नेपाल सरकारले खुल्ला कारागारको प्रयोजनका लागि आवश्यकता अनुसार कुनै भवन वा स्थानलाई खुल्ला कारागारको रूपमा तोक्न सक्दछ।

वर्तमान कारागार ऐनमा तीन वर्षभन्दा बढी कैद सजाय भई कम्तिमा एकतिहाई कैदको अवधि भुक्तान गरिसकेका कैदीलाई खुल्ला कारागारमा राख्न अनुमति दिन सकिने व्यवस्था भएकोमा प्रस्तुत ऐनले कैदको अवधि दुई तिहाई भुक्तान गरिसकेका कैदीलाई मात्र खुल्ला कारागारमा राख्ने आदेश दिन सकिने व्यवस्था भएको पाइन्छ। यस हिसाबले प्रस्तुत व्यवस्था हालको कारागार ऐनमा भएको व्यवस्था भन्दा पनि केही संकुचित देखिन्छ। यसो हुनुको मतलब कारागार ऐनमा २०६४ साल देखि व्यवस्था भएर पनि यसको प्रयोगमा हिचकिचाहट रहेको पाइएको हुँदा प्रस्तुत ऐनमा यो व्यवस्थालाई बढी व्यावहारिक बनाउने प्रयास भएको पाइन्छ। साथै हालका दिनहरूमा आएर अपराधिक क्रियाकलापहरूमा वृद्धि भइरहेको र दण्डहिन्ता मौलाउँदै गइरहेको आम जनधारणा बनी रहेको सन्दर्भमा यस सम्बन्धी व्यवस्थालाई पनि केही संकुचित बनाउनु परेको अवस्था देखिन्छ।

तथापि हाल प्रचलनमा रहेको कारागार ऐनको दफा १० (ग) मा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार लगायतका केही मुद्दामा कसूरदार ठहरिएका कैदीहरूका हकमा खुल्ला कारागारमा पठाउन नसकिने व्यवस्था भएकोमा प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा २८ मा यस किसिमको नकारात्मक सूचीको व्यवस्था गरिएको पाइदैन ।

प्रस्तुत दफा २८ को उपदफा (२) मा खुल्ला कारागारमा पठाउँदा कैदीले पालना गर्नुपर्ने शर्त तोक्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्ता शर्तहरू कुनै प्रशिक्षणमा सहभागी हुनुपर्ने, कुनै तोकिएको काम गर्ने, खुल्ला कारागार क्षेत्रबाट निर्धारित समयमा मात्र बाहिर जाने, तोकिएका स्थान र क्षेत्र बाहेकका अन्य स्थान वा क्षेत्रमा जान नपाइने आदि हुन सक्दछन् । खुल्ला कारागारमा पठाइएका कैदीले तोकिएका शर्तहरू पालना नगरेमा वा खुल्ला कारागारमा बसेको अवधिमा कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई तोकिएको कैद सजाय पुनः कारागारमा बसी भुक्तान गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा २८ को उपदफा (३) मा गरिएको पाइन्छ ।

२९. प्यारोलमा राख्न सकिने : (१) एक वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय पाई कैद सजायको दुइ तिहाई अवधि भुक्तान गरिसकेको र राम्रो आचरण भएको कसूरदारलाई प्यारोलमा राख्न सकिनेछ ।

तर देहायका कसूरदारलाई प्यारोलमा राख्न सकिने छैन :

- (क) जन्मकैदको सजाय पाएको,
  - (ख) भ्रष्टाचारको कसूरमा सजाय पाएको,
  - (ग) जबर्जस्ती करणीको कसूरमा सजाय पाएको
  - (घ) मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम प्यारोलमा रहेको अवधिमा पालना गर्नु, पर्ने शर्त प्यारोल बोर्डले तोक्न सक्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम प्यारोलमा रहेको कसूरदारले उपदफा (२) बमोजिमको शर्त पालना गरेमा निजलाई तोकिएको कैद सजाय भुक्तान भएको मानिनेछ ।
- (४) उपदफा (१) बमोजिम प्यारोलमा रहेको कसूरदारले उपदफा (२) को शर्त पालना नगरेमा वा सो अवधिमा कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजले निजलाई तोकिएको कैद सजाय कारागारमा बसी भुक्तान गर्नु पर्नेछ ।
- (५) प्यारोल सम्बन्धी अन्य व्यवस्था यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

टिप्पणी

अपराधीको उपचार र पुनः सामाजिकीकरणको सन्दर्भमा प्यारोलको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । तोकिएको कैद सजायको केही अवधि कारागारमा भुक्तान गरी सकेपछि भविष्यमा राम्रो आचरण गर्ने शर्तमा अपराधीलाई कारागारबाट रिहा गर्ने प्रणालीलाई प्यारोल भनिन्छ । अपराधीको सुधार र सामाजिक पुनर्वासको सन्दर्भमा प्यारोललाई एउटा महत्वपूर्ण माध्यमको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । प्यारोलको मुख्य उद्देश्य अपराधीको सामाजिक, आर्थिक र पारिवारिक जीवनमा सुधार ल्याई उसलाई समाजमा पुनर्स्थापित हुन सहयोग गर्नु हो । वास्तवमा जबसम्म अपराधीलाई

समाजमा पुनर्स्थापित हुने अवसर उपलब्ध गराइदैन तथा जबसम्म अपराधी प्रति सम्पूर्ण समाजको सहयोग र सदाशयता प्राप्त हुने स्थितिको सुनिश्चितता गरिदैन, तबसम्म अपराधीबाट सत्व्यवहार र सत्आचरणको अपेक्षा गर्न पनि नसकिने हुन्छ । तसर्थ समाजमा फर्कन लागेको अपराधी व्यक्तिको जीविकोपार्जनका लागि समुचित व्यवस्था मिलाउन र निजका लागि सम्मानपूर्ण वातावरणको निर्माण गर्नु सर्वाधिक महत्वपूर्ण कार्य हो ।

व्यक्तिगत स्वतन्त्रता पनि गुमाउन नपर्ने, कारागारसँग जोडिएको सामाजिक अपमानको सामना पनि गर्न नपर्ने, केही समय कारागारमा विताइसकेपछि मात्र प्यारोलमा मुक्त गरिने र सद्आचरणको आधारमा मात्र यो छुट प्राप्त हुने हुँदा यसले अपराधीलाई केही मात्रामा भए पनि सन्तोष र सम्मानको अनुभूति गर्ने अवसर प्रदान गर्ने, ती संस्थाहरुमा संरक्षण पाउने अपराधीहरुको दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन भई उनीहरुमा समाजप्रति जिम्मेवारी, आदर र सम्मानको भावना पैदा हुन्छ जसले गर्दा पुनः सामाजिकीकरणमा सघाउ पुर्याउदछ । त्यसैले धेरै देशहरुमा प्यारोल प्रणालीको प्रयोग बढीरहेको पाइन्छ । खास गरेर प्यारोल प्रणालीको प्रयोगका पछाडी देहायका मान्यताहरु रहेको पाइन्छ :

- ◆ केही समय कारागारमा बसेर आफूले गरेको कार्यको शिक्षा पाइसके पछि पुनः कारागारमा राखिरहनुको औचित्य रहँदैन ।
- ◆ कुनै कसूरदार यदि सुधारको अन्तिम बिन्दुमा पुगेर पनि मुक्त गर्न सकिएन भने कारागारको निजको थप बसाइ प्रत्युत्पादक हुन सक्दछ ।
- ◆ केही समय पछि अनिवार्य रूपमा छोड्नु नै पर्नेछ भने अलिकता अगाडि सुपरीवेक्षणमा छोड्दा निजको आचरण र व्यवहार हेर्ने मौका मिल्दछ ।
- ◆ खुला समाजमा बस्न योग्य भयो कि भएन भनेर हेर्ने र त्यस्तो नभएको वा आचरणमा सुधार नभएको भए पुन कैदमा बस्न फिर्ता बोलाउन सकिने हुन्छ ।
- ◆ एक पटक तोकिएको सजाय सधैंका लागि उपयुक्त भई नै रहन्छ भन्ने पनि छैन । नयाँ सूचना र जानकारीको आधारमा निजको सजाय पुनरावलोकन हुनु जरुरी पनि हुन्छ ।
- ◆ कसूरदारलाई समाजमा पुनर्स्थापन हुने अवसर प्रदान गर्दछ ।

प्यारोलको यही मान्यतामा आधारित भएर नेपालमा पहिलो पटक प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा २९ मा प्यारोलमा राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उक्त व्यवस्था अनुसार प्यारोल राख्न सकिने अवस्था देहाय अनुसार रहेको देखिन्छ :

- ◆ एक वर्षभन्दा बढी कैद सजाय पाएकाका हकमा आकर्षित हुने,
- ◆ कैद सजायको दुईतिहाई अवधि भुक्तान गरिसकेको हुनु पर्ने,
- ◆ कारागारमा बस्दा राम्रो आचरण देखाएको हुनु पर्ने,
- ◆ देहायको कसूरदार हुन नहुने,
  - जन्मकैदको सजाय पाएको
  - भ्रष्टाचारको कसूरमा सजाय पाएको
  - जबरजस्ती करणीको कसूरमा सजाय पाएको
  - मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको

प्यारोलमा राख्दा कसैको सिफारिश आवश्यक पर्ने वा नपर्ने र प्यारोलमा राख्ने निर्णय कसले गर्ने भन्ने कुरामा ऐनका व्यवस्थाहरु मौन छन् । वेलायतमा प्यारोल बोर्डको सिफारिशमा गृह सचिबले राख्न पाउने व्यवस्था छ ५९ प्रस्तुत ऐनको दफा ३८ मा नेपालमा पनि प्यारोल बोर्ड रहने व्यवस्था त गरिएको छ तर प्यारोलमा राख्न सिफारिश गर्ने अधिकार स्पष्ट उल्लेख गरिएको छैन ।

प्रस्तुत दफा २९ को उपदफा (२) मा प्यारोलमा रहेको अवधिमा कसूरदारले पालना गर्नुपर्ने शर्त प्यारोल बोर्डले तोक्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी प्यारोल बोर्डले तोकेको शर्त पालना गरी प्यारोलमा रहेको कसूरदारका हकमा निजलाई तोकिएको कैद सजाय भुक्तान भएको मानिने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको पाइन्छ । तर तोकिएको शर्त पालना नगरेमा वा सो अवधिमा कैद सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई तोकिएको कैद सजाय कारागारमा बसी भुक्तान गर्नुपर्ने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको छ । उपदफा (५) ले प्यारोल सम्बन्धी अन्य व्यवस्था यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ ।

३०. सामाजिकीकरण गराउनु पर्ने : (१) यस ऐन तथा कानूनमा जुनसुकै कुरा उल्लेख भए तापनि एक वर्ष भन्दा बढी अवधिको कैद सजाय पाई कैद भुक्तान गरी रहेको र राम्रो आचरण भएको कसूरदारलाई निजलाई तोकिएको कैद अवधि भुक्तान हुनु भन्दा छ महिना अगाडि देहायको कामको लागि कारागारले मासिक वा दैनिक रुपमा कारागारबाट छोड्न सक्नेछ :-

- (क) परिवारिक पुनर्मिलन,
- (ख) सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध स्थापना,
- (ग) सामाजिक एकीकरण तथा पुनर्स्थापना,
- (घ) व्यवसाय वा रोजगारी गर्न,
- (ङ) सीपमूलक वा रोजगारमूलक तालीम लिन ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम कारागारबाट छोड्दा त्यस्तो कसूरदारले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरु समेत तोकिदिनु पर्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम छोड्दा कति अवधि र कति समय निजले त्यस्तो काममा बिताउनु पर्ने हो सो समेत खुलाउनु पर्नेछ ।
- (४) उपदफा (१) बमोजिम प्यारोलमा छोडिएको व्यक्तिले आफूले गरेको कार्यको सम्बन्धमा साप्ताहिक रुपमा सम्बन्धीत कारागारमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्नेछ ।
- (५) उपदफा (१) बमोजिम प्यारोलमा छोडिएको व्यक्तिले उपदफा (२) मा उल्लिखित शर्त पूरा नगरेमा वा कैद सजाय हुने अर्को कसूर गरेमा निजले पुनः कारागारमा नै बसी कैद अवधि भुक्तान गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराधी पनि समाज कै एउटा अङ्ग हो । हुनसक्छ, कुनै परिवन्ध वा परिस्थितिमा परेर अपराधिक कार्यमा फसेको होला तर एक पटक जानी नजानी गल्तीले अपराधिक कार्यमा संलग्न

भएकै कारणले उसले पछि पनि अपराध गरिरहन्छ भन्ने सोचाई वा धारणा राख्नु सत्य नहुन सक्दछ । एकपटक अपराध गरेर दण्ड पाएको अपराधीले आफ्नो सजाय अवधि भित्रै आफूले गरेको अपराधिक कार्य प्रति पश्चाताप गर्न सक्दछ, भविष्यमा पुनः त्यस्तो गल्ती नदोहोर्‍याउने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्न सक्दछ वा तदोपान्त समाजमा उत्तरदायित्वपूर्ण जीवन विताउने चाहना राख्न सक्दछ । यस प्रकारको अपराधी प्रति समाजले सहानुभूति र सहनशीलता देखाएन र त्यसको उल्टो हेला र तिरस्कार गर्दछ भने त्यो अनुचित मात्र होइन, प्रत्युत्पादक पनि हुन सक्दछ । उस प्रतिको समाजको यस प्रकारको व्यवहारले निजमा समाज प्रति रिस, घृणा र प्रतिकारको भावना जगाउन सक्दछ । साथै समाजबाट त्यसरी अपहेलित र उपेक्षित भइरहेको अवस्थामा अन्य अपराधीहरुबाट भने निजले सहानुभूति, सद्भाव र सहायता पाइरहेको हुन सक्दछ । यो स्थितिमा स्वाभाविक रूपमा त्यस्तो व्यक्ति आफू प्रति सद्भाव र सहानुभूति देखाउने समुदाय तर्फ नै आकृष्ट हुन जान्छ र विस्तारै पुनः अपराधिक क्रियाकलाप मै संलग्न हुन जाने हुन्छ । तसर्थ अपराधीलाई समाजबाट टाढा राखेर होइन, समाज मै राखेर निजको सामाजिकीकरण गर्न सकिएमा अपराधीलाई सुधार गर्ने दण्डको उद्देश्य पूरा हुन सक्दछ । वास्तवमा कैद सजाय भुक्तान गरी समाजमा फर्कन लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो भविष्य प्रति गम्भीर चिन्ता हुन्छ । किनभने लामो समयसम्म कैदमा बस्दा उसको पारिवारिक स्थिति छिन्नभिन्न भैसकेको हुन सक्दछ, समाजले आफूलाई स्वीकार गर्ला कि नगर्ला भन्ने सन्त्रास रही रहन्छ र सबैभन्दा बढी उसमा आत्मविश्वासको कमी हुन्छ । त्यसैले कसूरदारलाई एकैपटक कैद अवधिको भुक्तान गरेपछि कैदबाट मुक्त गरेर समाजमा पठाउनु भन्दा तोकिएको कैद अवधि सकिने बेलातिर विस्तारै निजलाई समाजमा फर्कने तयारी गराउनु पर्ने धारणा विकसित भई आएको छ ।

अपराधीका सन्दर्भमा सामाजिकीकरणको यही महत्त्वलाई दृष्टिगत गरेर नेपालमा पहिलो पटक प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३० मा सामाजिकीकरण गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा ३० को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार सामाजिकीकरण गराउनु पर्ने व्यवस्थाको प्रयोग देहाय बमोजिम गर्नु पर्ने देखिन्छ :

- ◆ सामाजिकीकरण गराउनु पर्ने प्रस्तुत व्यवस्था एक वर्ष भन्दा बढी अवधिको कैद सजाय पाई कैद भुक्तान गरी रहेको कसूरदारका हकमा मात्र आकर्षित हुन्छ । यस अनुसार फरार रहेको कसूरदारका हकमा यो व्यवस्था आकर्षित हुने देखिदैन,
- ◆ कैद भुक्तान गरी रहेकै कसूरदार भए पनि यो व्यवस्था आकर्षित हुन निजको राम्रो आचरण भएको देखिनु पर्दछ,
- ◆ सामाजिकीकरण गर्ने भन्नुको मतलब कैदमा बसीरहेको कसूरदारलाई कारागारबाट छोड्ने कार्यलाई बुझ्नु पर्ने हुन्छ,
- ◆ यसरी कारागारबाट छोड्ने कार्य गर्दा कैद अवधि भुक्तान हुनु भन्दा ६ महिना अगाडि मात्र गर्न सकिन्छ,
- ◆ कारागारबाट छोड्दा मासिक वा दैनिक रूपमा पनि छोड्न सकिन्छ
- ◆ मासिक वा दैनिक जुन रूपमा छोडिए पनि यसको प्रयोजन देहाय बमोजिम हुने देखिन्छ :
  - पारिवारिक पुनर्मिलन,
  - सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध स्थापना,
  - सामाजिक एकीकरण तथा पुनर्स्थापना

- व्यवसाय वा रोजगारी गर्न,
- सीपमूलक वा रोजगारमूलक तालीम लिन ।

प्रस्तुत दफा ३० को उपदफा (२) मा सामाजिकीकरण गराउने हिसाबले कुनै कसूरदारलाई कारागारबाट छोड्दा त्यस्तो कसूरदारले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू समेत तोकिएको पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्ता शर्तहरू के के हुनसक्ने भन्ने सम्बन्धमा ऐनमा स्पष्ट व्यवस्था भएको पाइदैन तर मासिक वा दैनिक कति दिन वा घण्टा छोडिने हो, कारागारबाट छोडिएको अवस्थामा के के गर्न हुने हो वा के के गर्न नहुने हो, आचरण कस्तो राख्नु पर्ने हो आदि जस्ता शर्तहरू आवश्यकता अनुसार तोक्न सक्ने देखिन्छ । सोही दफाको उपदफा (३) मा माथि उल्लेख भए मध्येको कुन प्रयोजन वा कामको लागि छोडिने हो त्यसरी छोड्दा कति अवधि र कति समय निजले त्यस्तो काममा विताउनु पर्ने हो सो समेत खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्यारोलमा छोडिएको व्यक्ति हो भने आफूले गरेको कार्यको सम्बन्धमा साप्ताहिक रूपमा सम्बन्धित कारागारमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको छ । प्यारोलमा छोडिएको व्यक्तिले निजलाई तोकिएको शर्त पूरा नगरेमा वा कैद सजाय हुने अर्को कसूर गरेमा निजले पुनः कारागारमा नै बसी कैद अवधि भुक्तान गर्नु पर्ने व्यवस्था उपदफा (५) मा गरिएको पाइन्छ ।

३१. कैदवापत श्रममा लगाउन सकिने : (१) तीन वर्ष वा सो भन्दा बढी सजाय पाएको अठार वर्ष भन्दा बढी उमेरको र शारीरिक रूपमा स्वस्थ रहेको कसूरदारले चाहेमा निजलाई सार्वजनिक कामको श्रममा लगाउन सकिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम सार्वजनिक कामको श्रममा लगाइएको कसूरदारले प्रति तीन दिन श्रम गरे वापत थप एक दिनको दरले निजको कैद कट्टा हुनेछ ।

टिप्पणी

कारागारमा रहेका कैदीहरूलाई उत्पादनशील काममा लगाउने कुरालाई कसूरदारहरूको पुनस्थापनको एउटा महत्वपूर्ण उपायको रूपमा स्वीकार्ने गरिएको छ । दण्ड सम्बन्धी सन् १९५० मा हेगमा सम्पन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले पनि कैदीहरूमा निहित क्षमताको उपयोग गर्ने एउटा सर्वोत्तम विकल्पको रूपमा श्रमलाई अंगिकार गर्न सुझाव गरेको थियो ।^{९०} कैदीहरूलाई श्रममा लगाउनाले तिनीहरूको शारीरिक तथा मानसिक तन्दुरुस्तीका लागि मात्र उपयोगी नभएर तिनीहरूमा आत्मविश्वासको भावना जगाउन र कानून पालना गर्ने नागरिकको रूपमा समाजमा फर्कन सक्ने तुल्याउन पनि मद्दत गर्दछ । यतिमात्र होइन, श्रम गरे वापत पारिश्रमिक पनि पाउने हो भने आफ्नो परिवारको जीवनयापनका लागि सहयोग समेत गर्न सक्ने अवस्था हुन्छ । यद्यपि कसूरदार ठहरिएका कैदीहरूलाई श्रममा लगाए वापत पारिश्रमिक दिनु पर्ने वाध्यता हुन्छ या हुँदैन भन्ने प्रश्न बिचारणीय छ । भारतमा यस्तै प्रश्न उठेको एउटा मुद्दामा त्यहाँको सर्वोच्च अदालतले न्यूनतम ज्याला पाउनु निजको अधिकार मात्र होइन, सामाजिक र नैतिक वाध्यता पनि हो भनी फैसला गरेको पाइन्छ ।^{९१}

^{९०} Prof. N. V. Paranjape; Criminology and Penology, 12th ed., p 367, Central Law Publications (2005)

^{९१} State of Gujarat and another v. High Court of Gujarat, AIR 1998 SC 3164

यसैले कैदीहरूलाई श्रममा लगाउने कार्यले राष्ट्रलाई, कैदी स्वयंलाई र निजको परिवार तथा आश्रितहरू सबैलाई फाइदा पुग्ने हुन्छ । कैदीहरूलाई श्रममा लगाउने कार्यको पछ्याडि रहेको यही मान्यता र फाइदा समेतलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३१ मा पनि यस सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

कैदीहरूलाई काममा लगाउने सम्बन्धमा यो भन्दा पहिले पनि व्यवस्था हुँदै नभएको होइन । कारागार ऐन, २०१९ को दफा १० मा नेपाल सरकारले कैदीहरूको स्वास्थ्य, आर्थिक उन्नति वा सुधारको निमित्त आवश्यक ठानेमा कुनै थुनुवा वा कैदीलाई कुनै काममा लगाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । कारागार नियमावली, २०२० को नियम ३५ मा मुद्दाका कैदीहरूलाई कारागार कारखानामा काममा लगाउन सकिने व्यवस्था छ तर राजकाज सम्बन्धी मुद्दाका कैदीहरूलाई भने निजले चाहेमा मात्र यस्तो काममा लगाउन सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । तर कारागार ऐन र नियमावलीमा भएका यी व्यवस्थाहरूमा कैदीलाई काममा लगाए पनि यसरी काममा लगाइएको दिनलाई कैदमा कट्टी गर्न पाइने उल्लेख छैन । प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३१ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए बमोजिम कैद वापत श्रममा लगाउन सकिने व्यवस्थाको प्रयोग देहाय अनुसार हुने देखिन्छ :

- ◆ तीन वर्ष वा सो भन्दा बढी कैदको सजाय पाएका कसूरदारका हकमा यो व्यवस्था आकर्षित हुन्छ,
- ◆ कसूरदारको उमेर अठार वर्ष भन्दा बढी भएको हुनुपर्छ,
- ◆ कसूरदार शारीरिक रूपमा स्वस्थ रहेको हुनुपर्छ,
- ◆ कसूरदारले चाहेको अवस्थामा मात्र यस्तो श्रममा लगाउन सकिन्छ,
- ◆ श्रममा लगाउँदा सार्वजनिक कामको श्रममा लगाउनु पर्ने हुन्छ ।

प्रस्तुत दफा ३१ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए अनुसार सार्वजनिक कामको श्रममा लगाइएको कसूरदारले प्रति तीन दिन श्रम गरे वापत एक दिनको दरले कैद कट्टा हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

३२. कारागार बाहिर जान दिन सकिने : कैदको सजाय पाई कारागार भित्र कैद भुक्तान गरिरहेको कैदीलाई देहायको अवस्थामा कारागारबाट आवश्यक सुरक्षाका साथ बाहिर जान दिन सकिनेछ,

(क) नजीकको नातेदार विरामी भएमा सोही दिन फर्केर आउने गरी त्यस्तो विरामीलाई भेट्न,

(ख) आफैले सदगत वा क्रिया गर्नु पर्ने नातेदारको मृत्यु भएमा तोकिएको दिन फर्कने गरी सदगत वा काज क्रिया गर्न ।

टिप्पणी

प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३२ मा केही निश्चित कार्यका लागि कैदमा बसीरहेका कैदीलाई कारागार बाहिर जान दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफा ३२ मा उल्लेख भए अनुसार देहायको दुईवटा अवस्थामा कैदमा बसीरहेका कैदीलाई कारागारबाट बाहिर जान दिन सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ :

- ◆ नजिकको नातेदार विरामी परेको स्थितिमा त्यस्तो विरामीलाई भेट्न, र

- ◆ आफैले सदगत वा क्रिया गर्नुपर्ने नातेदारको मृत्यु भएमा त्यस्तो नातेदारको सदगत वा काजक्रिया गर्न ।

विरामीलाई भेट्ने प्रयोजनका लागि कारागार बाहिर जान दिइएको हो भने त्यस्तो कैदी सोही दिन फर्केर आउनु पर्ने हुन्छ । सदगत वा काजक्रियाका लागि हो भने सोही दिन वा यति दिनभित्र फर्केर आउनु पर्ने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छैन । यस्तो स्थितिमा फर्केर आउने दिन आदेशमा तोक्न सकिने हुन्छ । सामान्यतया विभिन्न जातजातिका व्यक्तिहरूको कुलधर्म अनुसार काजक्रिया गर्नुपर्ने दिन फरक फरक हुने गरेको सन्दर्भमा यति दिन भनेर ऐनमा तोक्न मनासिव नदेखिएकोले आदेशमा तोक्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । विरामीलाई भेट्न होस् वा सदगत वा काजक्रिया गर्न होस् कुनै कैदीलाई कारागार बाहिर जान दिँदा कारागारबाट आवश्यक सुरक्षाका साथ पठाउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा गरिएको छ ।

हाल प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम ५० मा पनि कारागारमा रहेका कैदी मध्ये राजकाज, गाथगादी सम्बन्धी मुद्दामा परेको बाहेक अरु कैदी आफूले काजक्रिया गर्नु पर्ने आमा, बाबु, स्वास्नी, छोराछोरी कोही मरेमा मुर्दा उठाउन र क्रिया गर्न कारागार नजिकैको घाट सत्तलमा राखी १३ दिनसम्मलाई क्रिया गर्न दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । विरामीलाई भेट्न कारागार बाहिर जान दिन सकिने प्रस्तुत दफा ३२ को खण्ड (क) को व्यवस्था नेपालका सन्दर्भमा नयाँ हो । कैदमा बसीरहेका कसूरदारहरूका हकमा विरामी भेट्न र सदगत तथा काजक्रिया गर्न कारागार बाहिर जान दिन सकिने प्रस्तावित व्यवस्था निजहरूको धार्मिक आस्थाको सम्मान गर्ने र मानवियताको कदर गर्ने दृष्टिकोणबाट गरिएको पाइन्छ ।

३३. सुधारात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ने : (१) कैद सजाय भोगीरहेको कैदीको आचरण सुधार गर्नलाई कारागारले सीप, शिक्षा तथा रोजगारमूलक, नैतिक, अनुशासनात्मक, आध्यात्मिक लगायतका सुधारात्मक कार्यक्रम तथा उपायहरू सञ्चालन गर्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम सञ्चालन गरिएको कार्यक्रम तथा उपायबाट कैदीको आचरणमा सारभूत सुधार आए नआएको सम्बन्धमा कारागारले प्रत्येक छ महिनामा प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डमा प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्नेछ ।

(३) सुधारात्मक कार्यक्रम सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

टिप्पणी

हाल प्रचलनमा रहेको कारागार नियमावली, २०२० को नियम ३१ मा कारागारमा थुनिएका केटाकेटीहरू र प्रौढ व्यक्तिहरूलाई आवश्यकता अनुसार स्कूलको व्यवस्था र सो स्कूललाई चाहिने आवश्यकिय सहायताको प्रवन्ध गरिने छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसैगरी सोही नियमावलीको नियम ३४ (क) मा बन्दीको निमित्त उपयोगी हुने देखिएमा कारागार भित्र सीप विकास तथा स्वास्थ्य र शिक्षा सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्न कुनै संघसंस्थालाई अनुमति दिन सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यी व्यवस्थाहरू कारागारमा बसेका कैदीहरूको सुधारका लागि भन्दा पनि सम्बन्धित विषयमा ज्ञान हासिल गराउने र स्वावलम्बी गराउने उद्देश्यबाट प्रेरित रहेको पाइन्छ । साथै यी कार्यक्रमहरूको व्यवस्था गर्नु कारागार प्रशासनको कर्तव्य नभएर कुनै संघसंस्थाले त्यस्तो कार्यक्रम संचालन गर्न चाहेमा अनुमति दिन सकिने सम्मको व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

दण्ड केवल दण्डको लागि मात्र नभएर अपराधीको सुधारका निमित्त हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा माथि विभिन्न पृष्ठहरूमा प्रकाश पारिसकिएको छ । अपराधीलाई निजको बानीव्यहोरामा सुधार गरेर सभ्य नागरिकको रूपमा सामान्य जीवन विताउन सक्ने योग्य तुल्याउन कारागार बाहिर सञ्चालन गरिने विभिन्न सुधार कार्यक्रमका अतिरिक्त कारागार भित्रै पनि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अभ्यासहरू विकसित भएका छन् । कारागारलाई यातनागृहका रूपमा नहेरी सुधारगृहका रूपमा स्थापना गर्नुपर्ने मान्यताहरू अगाडि आएका छन् । कुनै व्यक्तिले अपराध गर्नु भन्नुको अर्थ निजले समाज प्रति देखाएको असामान्य प्रतिक्रिया हो भनेर बुझ्नु पर्ने हुन्छ । समाज प्रति यस्तो असामान्य प्रतिक्रिया देखाउनुको पछाडि या त निजभित्रै विद्यमान असामान्य समझ र मानसिकताले काम गरेको हुन्छ या त समाज प्रतिको रिस, घृणा वा प्रतिकारको भावनाले काम गरेको हुन्छ । त्यसैले अपराधीलाई कठोर यातना दिएर होइन, निजमा रहेको यस प्रकारको असमझदारी, कमजोर मानसिकता र दुर्बलतालाई हटाउन सकिनेमा मात्र भविष्यमा निजबाट पुनः अपराधिक कार्य नदोहोरिने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । जसरी रुघाखोकीको बिरामीलाई जति हफ्काए पनि निजको खोक्ने बानीलाई नियन्त्रण गर्न सकिदैन त्यसरी नै अपराधीलाई पनि सुधार नगरी कठोर यातना दिएर मात्र निजको अपराधिक मनोवृत्तिमा परिवर्तन ल्याउन सकिदैन । अपराधीको सुधार गर्नुपर्ने यही मान्यतालाई आत्मसात गर्दै नेपालमा पहिलो पटक प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३३ मा कारागारले कैद सजाय भोगिरहेका कैदीहरूका निमित्त सुधारात्मक कार्यक्रम तथा उपायहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा ३३ मा उल्लेख भए अनुसार सुधारात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्थाको प्रयोग देहाय बमोजिम हुने देखिन्छ :

- ◆ सुधारात्मक कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य कैद सजाय भोगिरहेका कैदीको आचरण सुधार गर्नु हुनेछ,
- ◆ यस्तो कार्यक्रम कारागार भित्रै कारागारले सञ्चालन गर्नु पर्ने विषय हो,
- ◆ सुधारात्मक कार्यक्रम अन्तर्गत सीप, शिक्षा तथा रोजगारमूलक, नैतिक, अनुशासनात्मक, आध्यात्मिक कार्यक्रमहरू पर्ने देखिन्छ,
- ◆ सुधारात्मक कार्यक्रम संचालन गर्ने मात्र पनि होइन, त्यस्तो कार्यक्रमबाट कैदीको आचरणमा सारभूत सुधार आए नआएको सम्बन्धमा कारागारले प्रत्येक ६ महिनामा प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डमा प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्नेछ,
- ◆ सुधारात्मक कार्यक्रमको संचालन सम्बन्धी अन्य थप व्यवस्था नियमावली बनाएर नियममा व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

कैदीको आचरणमा सुधार भए नभएको विषयले निजलाई सामुदायिक सेवामा पठाउने वा नपठाउने, निजलाई लागेको कैद सजाय निलम्बन गर्ने वा नगर्ने, सुधारगृहमा पठाउने वा नपठाउने, सप्ताहान्त वा रात्रीकालीन समयमा मात्र कारागारमा बस्नुपर्ने सुविधा दिने वा नदिने, खुल्ला कारागारमा राख्ने वा नराख्ने, प्यारोलमा राख्ने वा नराख्ने जस्ता कुराहरूको निर्धारण गर्नमा मद्दत गर्ने हुन्छ । यस हिसाबले पनि सुधारात्मक कार्यक्रमको संचालन र त्यसबाट आचरणमा सुधार भए नभएको विषयको प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था महत्वपूर्ण रहेको छ ।

३४. अस्पताल वा यस्तै अन्य स्थानमा राख्नु पर्ने : (१) यस ऐन बमोजिम कैदको सजाय पाएको कुनै कसूरदारको होस ठेगानमा नरहेमा त्यस्तो कसूरदारलाई अस्पताल वा यस्तै अन्य चिकित्सा केन्द्रमा राख्नु पर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम अस्पताल वा चिकित्सा केन्द्रमा राखिएको अवधिभरलाई निजले कैद भुक्तानी गरेका अवधि मानिनेछ ।

टिप्पणी

हाल प्रचलित कारागार ऐन, २०१९ को दफा ११ मा मानसिक वा शारीरिक विरामी परेका कैदीलाई सरकारी चिकित्सकद्वारा उपचार गराउनु पर्ने, असाध्यै परी उपचारका लागि निजलाई अस्पतालमा राख्नु पर्ने भएमा तोकिए बमोजिम अस्पतालमा नै राखी औषधि गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसरी अस्पतालमा लगिएको कैदी कारागार भित्रै रहेको मानिने र सो अवधि निजलाई हुने कैदको अवधिमा कट्टी हुने व्यवस्था गरिएको छ । विरामी परेका व्यक्तिको उपचार गर्ने कुरा र उपचारका क्रममा आवश्यकता अनुसार अस्पतालमा नै राखिने कुरा नितान्त मानवीय कुरा हो । त्यसैले यस प्रकारको उपचारको सुविधा पाउनु कैदको सजाय लागि कैदमा बसीरहेका कैदीको पनि उत्तिकै अधिकारको विषय हो । सोही बमोजिम प्रस्तावित **फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७** को दफा ३४ मा पनि विरामी परेका कसूरदारलाई अस्पताल वा अन्य चिकित्सा केन्द्रमा राख्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर दफा ३४ को यो व्यवस्था कैदको सजाय पाएको होस ठेगानमा नरहेको कसूरदारका हकमा मात्र लागू हुने देखिएको छ । लागू औषधको सेवनको कसूरदार वा शारीरिक वा मानसिक दुर्बलताबाट पीडित कसूरदारका हकमा निजलाई कारागारमा नपठाई पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था दफा २६ मा भैसकेको स्थिति हुँदा प्रस्तुत दफा ३४ मा होस ठेगानमा नरहेका कसूरदारका हकमा मात्र लागू हुने गरी अस्पताल वा चिकित्सा केन्द्रमा राख्नु पर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । यसरी अस्पताल वा चिकित्सा केन्द्रमा राखिएको अवधिभरलाई निजले कैद भुक्तान गरेको अवधि मानिने व्यवस्था प्रस्तुत दफा ३४ को उपदफा (२) मा गरिएको छ ।

३५. खण्डे सजायको हिसाब : यस ऐन बमोजिम खण्डे सजाय गर्दा जन्म कैदको सजायलाई तीस वर्ष कैद सजाय कायम गरी त्यसको कानून बमोजिम खण्डे सजाय गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा ३५ मा खण्डे सजाय गर्नु पर्दा जन्म कैदको सजायलाई कति मानेर खण्ड गर्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । कानूनले कुनै अपराधका सम्बन्धमा कसैका हकमा पूरा सजाय नगरी सो अपराध वापत हुनसक्ने सजायको आधा वा दुईतिहाई हुने गरी व्यवस्था गरेको हुनसक्दछ । जस्तो प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४४ को उपदफा (३) मा चौध वर्ष वा सो भन्दा माथि र सोह्रवर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कैदको सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम हुने सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था छ । यसैगरी सोही दफा ४४ को उपदफा (४) मा सोह्र वर्ष वा सो भन्दा माथि र अठार वर्षभन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कैदको सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम हुने सजायको दुई तिहाई सजाय हुने व्यवस्था छ । यस्तो स्थितिमा कानूनमा खण्डे सजायको व्यवस्थाका वारेमा

स्पष्ट व्यवस्था गरिनु जरुरी हुन आउँछ । अवधि तोकिएका अन्य कैदका हकमा खण्ड छुट्टयाउन खासै अप्ठ्यारो पर्ने देखिदैन । जस्तो १२ वर्ष कैद हुने कुनै अपराध वापत कसैका हकमा आधा सजाय हुने व्यवस्था रहेछ भने ६ वर्ष कैद गर्न सकिने हुन्छ तर जन्मकैदको सजाय हुने कुनै अपराधमा कसैलाई आधा सजाय हुने स्थितिमा कति वर्ष कैद गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्छ । जन्मकैद कै सम्बन्धमा पनि प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४० मा उल्लिखित कसूरका हकमा कसूरदार जीवित रहेसम्म कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था भइरहेको र दफा ४१ मा जन्मकैदको सजाय गणना गर्दा तीसवर्ष कैद सजाय हुने गरी गणना गर्नुपर्ने गरी दुई प्रकारको व्यवस्था भइरहेको कारणले पनि खण्डे सजायको प्रयोजनका लागि जन्मकैदको सजाय भन्नाले कति वर्ष बुझिने हो सोका सम्बन्धमा कानून मै स्पष्ट व्यवस्था हुनु जरुरी हुन्थ्यो । सोही बमोजिम प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३५ मा खण्डे सजायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ र यसरी खण्डे सजाय गर्दा जन्मकैदको सजायलाई तीस वर्ष कैद सजाय कायम गरी त्यसको कानून बमोजिम खण्डे सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

३६. विभिन्न कसूर वापत भएको कैद सजायको कार्यान्वयन : (१) कैदको सजाय पाई कैद सजाय भोगी रहेको व्यक्तिलाई एक भन्दा बढी कसूर वापत कैद सजाय गर्नुपर्दा देहाय बमोजिम कैद सजाय गरी फैसला कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ :-

- (क) पहिले भएको फैसला बमोजिमको कैदको सजायको अवधि पछिल्लो फैसला बमोजिमको कैदको सजायको अवधि भन्दा बढी वा बराबर भएमा पहिले भएको फैसलाको कैदको सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ,
- (ख) पछि भएको कैदको सजायको अवधि पहिलेको कैदको सजायको अवधि भन्दा बढी भएमा पछिल्लो कैदको सजायको अवधि जति बढी हुन्छ सोही अवधिसम्म कैद थप गर्नु पर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कसूरमा कैदको सजाय पाएको व्यक्तिले सो सजाय भुक्तान नहुँदै निजलाई अर्को कसूर वापत कैदको सजाय भएमा पहिले भएको कैदको अवधि भुक्तान भएपछि गणना हुने गरी पछि भएको कैदको सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।
- (३) एउटै मुद्दामा एउटै व्यक्तिलाई प्रचलित कानून बमोजिम विभिन्न कसूर वापत विभिन्न कैदको सजाय भएकोमा सो मध्ये सबै भन्दा बढी कसूरको कैदको सजाय मात्र कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम तोकिएको कैदको सजाय बराबर भएमा सो मध्ये कुनै एउटा मात्र सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।
- (५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि पटक कसूरदारका सम्बन्धमा वा एकिकृत कसूरका सम्बन्धमा कानूनमा छुट्टै सजाय ताकिएको रहेछ भने सोही सजाय कार्यान्वयन हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३६ एउटै व्यक्तिलाई एक भन्दा बढी कसूर वापत कैद सजाय गर्नु पर्दा निजले गरेको प्रत्येक कसूर वापत छुट्टा छुट्टै कैद सजाय गर्ने वा के गर्ने भन्ने कुरासंग सम्बन्धित छ। प्रस्तुत दफा ३६ को व्यवस्थाले सामान्यतया एउटै व्यक्तिलाई विभिन्न कसूर वापत कैद सजाय गर्नु पर्दा ती प्रत्येक कसूर वापतको सबै कैद सजाय जोडेर हुन आउने पूरा कैद सजाय गर्ने भन्दा पनि एक भन्दा बढी कसूर मध्ये सबैभन्दा बढी कैद हुने एउटा सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्ने सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरेको पाइन्छ। यद्यपि प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ११ मा एक भन्दा बढी कसूर गर्ने कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा प्रत्येक कसूर अलग अलग भएको मानी सो वापत छुट्टा छुट्टै सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। तर सोही दफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्दा जुन कसूरमा सबभन्दा बढी सजाय हुन्छ सोही कसूरको सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्छ भनेर भनिएको छ। यी दुई दफाका व्यवस्थाहरुबाट सजाय निर्धारण गर्दासम्म छुट्टा छुट्टै निर्धारण गर्नुपर्ने तर कार्यान्वयन गर्दा सबैभन्दा ठूलो एउटा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। दफा ११ मा कैद भन्ने शब्दावली नपरी सजाय भन्ने शब्दावली परेको हिसाबले यो व्यवस्था कैद र जरिवाना दुवै सजायका हकमा लागू हुने देखिन्छ तर दफा ३६ को व्यवस्थामा कैद सजाय भनेर किटानी उल्लेख भएको हुँदा जरिवाना सजायका हकमा यो दफा आकर्षित नहुने देखिन्छ। तथापि दफा ११ कै व्यवस्था (दफा ११ को उपदफा (३) र यसको स्पष्टीकरण) बाट कैद र जरिवानालाई भने छुट्टा छुट्टै सजाय भएको मानिने र छुट्टा छुट्टै कार्यान्वयन पनि गरिने स्पष्ट व्यवस्था भएको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफा ३६ को विभिन्न उपदफाहरुमा भएका व्यवस्थाहरुलाई आधार मान्दा कैदको सजाय पाई कैद सजाय भोगीरहेको व्यक्तिलाई एक भन्दा बढी कसूर वापत कैद सजाय गर्नुपर्दा देहाय बमोजिम कैद सजाय गरी फैसला कार्यान्वयन गर्नु पर्ने उल्लेख छ :

- ◆ कुनै कसूरदारका हकमा कुनै कसूरमा पहिले फैसला भई कैद सजाय भएको रहेछ र निजै कसूरदारका हकमा पुनः अर्को कसूरमा पछि अर्को फैसला भई कैद सजाय हुने ठहरेको स्थितिमा पहिले भएको फैसलाद्वारा तोकिएको कैद अवधि बढी वा बराबर भएमा सोही फैसला बमोजिमको कैद सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ,
- ◆ कुनै कसूरदारका हकमा पहिले भएको फैसलाले निर्धारण गरेको कैद सजायको अवधि भन्दा पछि भएको फैसलाले निर्धारण गरेको कैद अवधि बढी भएमा पछिल्लो फैसलाले लागेको कैद सजायको अवधि जति बढी हुन्छ सो अवधि पहिले भएको फैसलाले तोकेको कैद अवधिमा थपी कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ,
- ◆ कुनै कसूरदारका हकमा पहिलो फैसलाले लागेको कैद सजाय भुक्तान नहुँदै निजलाई अर्को कसूर वापत कैद सजाय भएमा पहिले भएको कैदको अवधि भुक्तान भएपछि गणना हुने गरी पछि भएको कैदको सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ। क्वीन्सल्याण्डको दण्ड तथा सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा १५६(क) मा पनि यस्तै व्यवस्था रहेको पाइन्छ।
- ◆ एउटै मुद्दामा एउटै व्यक्तिलाई विभिन्न कसूर वापत विभिन्न कैदको सजाय भएकोमा सो मध्ये सबैभन्दा बढी कैद भएको कसूरको कैद सजाय मात्र कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ
- ◆ विभिन्न कसूर वापत तोकिएका कैद सजायको मात्रा बराबर भएकोमा सो मध्ये कुनै एउटा मात्र सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ।

तर यी माथि उल्लिखित विभिन्न व्यवस्थाहरु पटक पटक कसूरदारका हकमा र एकिकृत कसूरका सम्बन्धमा भने लागू नहुने स्थिति छ । कुनै कसूरदारले पटक पटक अपराध गर्दछ र आफूलाई सभ्य नागरिकको रूपमा परिचय गराउन सक्दैन भने समाजका नजरमा यिनीहरु खतरनाक हुन्छन् । त्यसैले यस्ता अपराधीहरुका हकमा दण्ड प्रणालीले कुनै मोलाहिजा देखाउनु पर्ने आवश्यकता ठानिदैन । एकीकृत कसूरका हकमा प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४२ को उपदफा (२) मा अधिकतम सजाय हुने कसूर वापतको सजाय र त्यस्तो सजायको आधा सजाय थप गरी डेढी सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा ३६ को उपदफा (५) मा एकिकृत कसूरका सम्बन्धमा कानूनमा छुट्टै सजाय तोकिएको रहेछ भने सोही सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४२ मा एकिकृत कसूरका हकमा सजाय हुने छुट्टै व्यवस्था गरिएको पाइदा सोही बमोजिम सजाय हुने व्यवस्था भएको बुझ्नु पर्ने स्थिति छ ।

एउटै व्यक्तिबाट भएका विभिन्न कसूरहरु वापत ठूलो सजाय गर्ने सम्बन्धमा हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको दण्ड सजायको महलको ८ नं मा पनि व्यवस्था भइरहेको विषय हो । तर प्रस्तुत दफा ३६ को व्यवस्थाले यस सम्बन्धी व्यवस्थालाई अझ बढी सरल र स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेको छ ।

३७. कैद कट्टा हुन सक्ने : देहायका कसूरदार बाहेकका कसूरदारको कैदमा रहँदा चालचलनमा सुधार आएमा र निजले तीन चौथाई कैद सजाय भुक्तान गरेमा निजलाई भएको कैद सजाय तोकिए बमोजिम कट्टा हुन सक्नेछ :-

- (क) जन्म कैदको सजाय पाएको,
- (ख) जबर्जस्ती करणी सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- (ग) भ्रष्टाचार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- (घ) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- (ङ) अपहरण तथा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- (च) सेवन बाहेकको लागू औषधको कसूरमा सजाय पाएको ।

टिप्पणी

कैदमा रहेका कसूरदारहरुले निजको आफ्नो चालचलन र आचरणमा सुधार गरेमा तोकिएको कैद सजाय कट्टा हुनसक्ने व्यवस्था सबैजसो मुलुकहरुमा अपनाइ आएको अभ्यास हो । हाल प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम २७ को उपनियम (२) मा पनि असल चालचलन भएका कैदीहरुको लगत किताब खडा गरी राख्ने र नियम २९ मा असल चालचलन भएका कैदीलाई बढीमा ५० प्रतिशत सम्म कैदको सजाय छोट्टयाउन सकिने व्यवस्था विद्यमान रहेको पाइन्छ । हाल विद्यमान रहेको व्यवस्थालाई नै निरन्तरता दिदै प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३७ मा पनि कैद कट्टा हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा ३७ को व्यवस्थालाई आधार मान्दा कैद कट्टा हुन सक्ने व्यवस्थाको प्रयोग देहाय बमोजिम हुन सक्ने देखिन्छ :

- ◆ यो दफामा कैदमा बसिरहेका कसूरदारहरुका हकमा केही खास अवस्थामा निजहरुलाई तोकिएको कैद सजाय कट्टा हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
- ◆ कसूरदारहरुका हकमा लागू हुने यो व्यवस्था सुविधाको कुरा मात्र हो, कुनै पनि कसूरदारले यो विषयलाई अधिकारको रूपमा दावी गर्न पाउदैन ।

- ◆ यो दफामा उल्लिखित सुविधा प्राप्त हुनको लागि प्यारोलको सुविधा वा सुधार गृहमा पठाउन सुविधा प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने जस्तो निश्चित कैदको सीमा तोकिएको छैन । यस हिसाबले जतिसुकै कैदको अवधि तोकिएका कसूरदारले पनि यो सुविधा प्राप्त गर्न सक्दछन्
- ◆ यो दफामा उल्लिखित सुविधा प्राप्त हुनको लागि देहायको तीनवटा शर्त पूरा गरेको हुनुपर्ने अनिवार्यता रहन्छ:
  - कैदमा रहँदा कसूरदारको चालचलनमा सुधार आएको,
  - कसूरदारलाई तोकिएको जम्मा कैद अवधिको तीन चौथाइ कैद सजाय भुक्तान गरिसकेको,
  - देहायका कसूरका कसूरदार नभएको,
    - जन्मकैदको सजाय पाएको
    - जबरजस्ती करणी सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको
    - भ्रष्टाचार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको
    - मानव बेचिबिखन तथा ओसार पसार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको
    - अपहरण तथा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको
    - सेवन बाहेकको लागू औषधको कसूरमा सजाय पाएको

अपराधीको सुधार महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा माथि धेरै ठाउँमा उल्लेख गरिसकिएको छ । प्रस्तुत दफा ३७ को व्यवस्थाले चालचलनमा सुधार गर्ने कसूरदारलाई कैद सजायमा कट्टा हुने व्यवस्था गरेर निजहरुलाई सुधारको मार्गमा हिंडन प्रोत्साहित गरेको छ । हाल प्रचलित कारागार नियमावलीमा ५० प्रतिशत सम्म कैद अवधि छोट्टयाउन सकिने व्यवस्था भइरहेकोमा प्रस्तुत दफामा केवल एक चौथाई कैद सजाय मात्र कट्टा हुन सक्ने व्यवस्था गरिएकोबाट यो व्यवस्था केही संकुचित देखापर्ने सक्दछ । सिद्धान्ततः चालचलनमा सुधार गर्ने कैदीहरुलाई प्रोत्साहन स्वरूप पनि यो व्यवस्था राख्नु औचित्यपूर्ण रहेको तर व्यवहारमा यो व्यवस्थाको केही मात्रामा दुरुपयोग पनि हुन गएको गुनासो सुन्नमा आइरहेको सन्दर्भमा छुट हुनसक्ने कैद अवधिको सीमा घटाइएको देखिन्छ । साथै वर्तमान अवस्थामा बढीरहेको दण्डहिन्तताको स्थितिको कारणले पनि सजाय छुटको सीमालाई घटाइएको देखिन आउँछ ।

३८. प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड रहने : (१) कैद सजाय पाएका कसूरदारको सामाजिक पुनर्स्थापना तथा एकीकरण गर्ने कार्यमा सहयोग समेत पुऱ्याउनको लागि देहाय बमोजिमको एक केन्द्रिय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड रहनेछ :-

(क) महान्यायाधिवक्ता	-अध्यक्ष
(ख) सचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय	-सदस्य
(ग) सचिव, गृह मन्त्रालय	-सदस्य
(घ) नेपाल सरकारले तोकेको मनोचिकित्सक	-सदस्य
(ङ) महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी	-सदस्य
(च) महानिर्देशक, कारागार व्यवस्थापन विभाग	-सदस्य-सचिव

(२) केन्द्रीय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको प्रत्यक्ष निर्देशन, नियन्त्रण र सुपरीवेक्षणमा रहने

गरी प्रत्येक जिल्लामा देहाय बमोजिमको जिल्ला प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड रहनेछ :-

(क) जिल्ला न्यायाधिवक्ता, जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय	-सदस्य
(ख) अधिकृत प्रतिनिधि, जिल्ला प्रशासन कार्यालय	-सदस्य
(ग) प्रमुख, जिल्ला अस्पताल	-सदस्य
(घ) नेपाल सरकारले तोकेको मनोचिकित्सक	-सदस्य
(ङ) कसूरदारलाई पुनस्थापना गर्ने काममा संलग्न व्यक्ति वा संस्थाहरु मध्येबाट जिल्ला प्यारोल बोर्डले तोकेको सामाजिक कार्यकर्ता	-सदस्य
(च) कारागार प्रमुख, जिल्ला कारागार	-सदस्य-सचिव

टिप्पणी

प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३८ मा प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा प्रोवेशन तथा प्यारोलबोर्ड सम्बन्धी यो व्यवस्था पहिलो पटक गर्न लागिएको हो । प्रस्तुत दफा ३८ मा उल्लेख भए बमोजिम प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड दुई तहमा रहने व्यवस्था गरिएको छ - केन्द्रीय तहमा र जिल्ला तहमा । केन्द्रीय तहको प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा गठन हुने व्यवस्था छ भने जिल्ला तहको प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको गठन सम्बन्धित जिल्लाका जिल्ला न्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा हुने व्यवस्था रहेको छ । यस्तो प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको गठन गर्नुको मुख्य उद्देश्य कैद सजाय पाएका कसूरदारको सामाजिक पुनस्थापना तथा एकीकरण गर्ने कार्यमा सहयोग पुर्याउनु रहेको छ । जस्तो प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनलाई आधार मान्ने हो भने दफा १२ मा सजाय पूर्वको प्रतिवेदन प्रोवेशन अधिकृतबाट तयार हुनुपर्ने व्यवस्था छ, दफा २२ मा सामुदायिक सेवामा राखिएका कसूरदारले प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डले तोकिदिएको प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताको सुपरीवेक्षणमा रहनु पर्ने व्यवस्था छ, दफा २५ मा कुनै कसूरदारलाई सुधार गृहमा पठाउनु पर्दा प्रोवेशन अधिकृतको सिफारिशमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ, दफा २६ बमोजिम कुनै कसूरदारलाई पुनस्थापना केन्द्रमा पठाउनु पर्दा पनि प्रोवेशन अधिकृतको सिफारिशमा पठाइने व्यवस्था छ, दफा २९ मा कुनै कसूरदारले प्यारोलमा रहदा पालन गर्नुपर्ने शर्तहरु प्यारोल बोर्डले तोक्न सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । ऐनका विभिन्न दफाहरुमा उल्लिखित यिनै कार्यमा सहजताका लागि केन्द्र र जिल्ला तहमा प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उक्त बोर्डमा कारागार प्रशासनसँग सम्बन्धित विभिन्न सरोकारवाला निकायहरुको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था समेत गरिएको पाइन्छ ।

३९. प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) यस ऐनमा अन्यत्र उल्लेख भएको अतिरिक्त केन्द्रीय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

- (क) प्रोवेशन तथा प्यारोल सम्बन्धी नीति निर्माण गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,

- (ख) कैदीलाई प्रोवेशन तथा प्यारोलमा राख्ने मापदण्ड विकसित गर्ने,
  - (ग) प्रोवेशन तथा प्यारोलमा छुट्टी कसूरदारले पालना गर्नु पर्ने शर्तहरू निर्धारण गर्ने,
  - (घ) जिल्ला बोर्डको काम कारवाहीको सुपरीवेक्षण, नियन्त्रण गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार निर्देशन गर्ने
  - (ङ) प्रोवेशन तथा प्यारोल सम्बन्धी अन्य आवश्यक कुराहरू गर्ने ।
- (२) प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डले आफ्नो काम कारवाही सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने कार्यविधि आफै निर्धारण गर्नेछ ।
  - (३) प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डले आफ्नो काम कारवाहीमा सहयोग पुऱ्याउनको लागि आवश्यकता अनुसार उपसमिति गठन गर्न सक्नेछ ।
  - (४) प्रोवेशन तथा प्यारोलमा उपदफा (३) बमोजिम गठन गरिएको उपसमितिको कार्यक्षेत्रगत शर्त, कार्यविधि र अन्य आवश्यक कुराहरू बोर्डले तोकिएका बमोजिम हुनेछ ।
  - (५) जिल्ला प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम कर्तव्य र अधिकार तोकिएका बमोजिम हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ३९ मा दफा ३८ बमोजिम गठन हुने प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था भएको पाइन्छ । प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम कर्तव्य र अधिकारका विषयमा यस ऐनमा अन्यत्र केही उल्लेख भएको रहेछ भने ती काम कर्तव्य र अधिकारहरू पनि समेटिने गरी प्रस्तुत दफा ३९ मा व्यवस्था भएको छ । यो ऐनको अन्य दफाहरूको अध्ययन गर्दा दफा २२ को उपदफा (८) मा कसूरदारले सामुदायिक सेवा गर्दा प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डले तोकिएका प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताको सुपरीवेक्षणमा रही सेवा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसको मतलब सामुदायिक सेवामा रहने कसूरदारको सेवाको सुपरीवेक्षणका लागि प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता तोकिएका प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम कर्तव्य हुन आउँछ । यसैगरी दफा २९ को उपदफा (२) मा प्यारोलमा रहेको अवधिमा कसूरदारले पालना गर्नुपर्ने शर्त प्यारोल बोर्डले तोक्न सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसरी प्रस्तुत ऐनको अन्यत्र उल्लेख भए अतिरिक्त प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ :

परामर्शदायी काम कर्तव्य र अधिकार

प्रस्तुत ऐनको दफा ३९ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए बमोजिम प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको एउटा महत्वपूर्ण काम प्रोवेशन तथा प्यारोल सम्बन्धी नीति निर्माण गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिश गर्ने रहेको छ । यो व्यवस्था अनुसार प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डलाई प्रोवेशन तथा प्यारोल सम्बन्धी नीति निर्माणको काममा अन्तिम अधिकार प्राप्त नभई नेपाल सरकार समक्ष परामर्शदायी रूपमा सिफारिशसम्म गर्ने अधिकार रहेको देखिन्छ ।

मापदण्ड विकास गर्ने

प्रस्तुत ऐनको दफा २९ मा उल्लेख भए अनुसार एक वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय पाई दुई तिहाई अवधि भुक्तान गरिसकेको र राम्रो आचरण भएको कसूरदारलाई प्यारोलमा राख्न सकिने व्यवस्था छ ।

प्रस्तुत दफा ३९ को उपदफा (१) को खण्ड (ख) मा कैदीलाई प्रोवेशन तथा प्यारोलमा राख्ने मापदण्ड विकसित गर्ने काम कर्तव्य र अधिकार प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको हुने उल्लेख छ । यस अनुसार राम्रो आचरण भएको भन्नाले कस्तो आचरणलाई मान्ने र सोको मूल्याङ्कनको आधार के हुने जस्ता विषयमा निश्चित मापदण्ड प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डले विकास गर्नु पर्ने हुन्छ ।

शर्तहरू निर्धारण गर्ने

प्रस्तुत ऐनको दफा ३९ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा प्रोवेशन तथा प्यारोलमा छुट्टने कसूरदारले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू निर्धारण गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको हुने उल्लेख छ । प्रस्तुत ऐनको दफा २९ को उपदफा (२) मा प्यारोलमा रहने कसूरदारले प्यारोलमा रहेको अवधिमा पालना गर्नुपर्ने शर्त प्यारोल बोर्डले तोक्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा प्रस्तुत दफा ३९ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा यस किसिमको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस्ता शर्तहरूमा प्यारोलमा रहँदा कसूरदारले कुनै स्थान वा पदाधिकारी समक्ष उपस्थित हुनुपर्ने वा नपर्ने, आफ्नो निवासमा मात्र बस्न पाउने वा अन्यत्र कतै पनि जान पाउने, कुन कुन ठाउँमा जान पाउने र कुन कुन ठाउँमा जान नपाउने, कहाँ प्रतिवेदन गर्नुपर्ने वा नपर्ने आदि हुन सक्दछन् ।

सुपरीवेक्षण गर्ने

प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड केन्द्र र जिल्लामा गरी दुई तहमा गठन हुने व्यवस्था भएको सम्बन्धमा माथि दफा ३८ मा उल्लेख भइसकेको छ । जिल्ला तहका प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डहरू केन्द्रीय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको प्रत्यक्ष निर्देशन, नियन्त्रण र सुपरीवेक्षणमा रहने व्यवस्था दफा ३८ मै उल्लेख छ । प्रस्तुत दफा ३९ को उपदफा (१) को खण्ड (घ) मा जिल्ला प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम कारवाहीको सुपरीवेक्षण, नियन्त्रण गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार निर्देशन गर्ने काम कर्तव्य र अधिकार केन्द्रीय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

अन्य आवश्यक प्रबन्ध गर्ने

माथि उल्लेख भए अतिरिक्त प्रोवेशन तथा प्यारोल सम्बन्धी अन्य केही कुराहरू गर्नुपर्ने भए आवश्यकता अनुसारको कुराहरू गर्ने काम कर्तव्य र अधिकार पनि प्रस्तुत दफा ३९ को उपदफा (१) को खण्ड (ङ) मा केन्द्रीय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डलाई रहेको उल्लेख छ ।

केन्द्रीय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको माथि उल्लिखित काम कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त यसलाई आफ्नो काम कारवाही सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने कार्यविधि आफै निर्धारण गर्ने अधिकार प्राप्त छ । आफ्नो काम कारवाहीमा सहयोग पुरयाउनको लागि आवश्यकता अनुसार उपसमिति गठन गर्न सक्ने अधिकार छ । यसले गर्दा दैनिक प्रकृतिका काम कारवाहीका लागि बोर्डको पूर्ण बैठक बसी रहन आवश्यक नपरी काम कारवाहीमा चुस्तता आउने हुन्छ । तर यसरी उपसमिति गठन गरिएमा त्यसको कार्यक्षेत्रगत शर्त, कार्यविधि र अन्य आवश्यक कुराहरू बोर्डले नै तोकिदिए बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

जिल्ला प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड केन्द्रीय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको प्रत्यक्ष निर्देशन, नियन्त्रण र सुपरीवेक्षणमा रही काम गर्ने निकायको रूपमा स्थापना गरिएको छ । त्यसैले जिल्ला

प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको विस्तृत काम कर्तव्य र अधिकार प्रस्तुत ऐनमा उल्लेख गरिएको छैन । प्रस्तुत ऐनको दफा ३९ को उपदफा (५) मा उल्लेख भए अनुसार जिल्ला प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम कर्तव्य र अधिकार तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था छ । तोकिए बमोजिम भन्नाले यो ऐन बमोजिम बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिए बमोजिम सम्भन्नु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत ऐनको दफा २ को खण्ड (ग) मा गरिएको छ ।

४०. कैद अवधिको गणना : (१) कैद अवधिको गणना गर्दा कसूरदार हिरासतमा वा थुनामा रहेकोमा सो मितिदेखि र हिरासतमा नरहेकोमा कारागारमा बसेको मितिदेखि गणना गर्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको अवधिमा हिरासत वा कैदबाट छुटेको दिनलाई कैद अवधिमा गणना गरिने छैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४० को व्यवस्था कुनै कसूरदारलाई कैद सजाय निर्धारण भएकोमा निजको कैद अवधि कहिले देखि गणना गर्ने भन्ने विषयसँग सम्बन्धित छ । सामान्यतया कुनै व्यक्ति उपर कुनै कसूरको अभियोग लागे पछि देहायका कारवाहीहरू हुन सक्ने देखिन्छ :

- ◆ तत्कालै पक्राउ परी हिरासतमा रहेको र उक्त मुद्दा फैसला नभएसम्म निरन्तर थुनामा रही रहेकोमा फैसला हुँदा पनि कैद सजाय निर्धारण भएको,
- ◆ तत्कालै पक्राउ परी हिरासतमा रहेकोमा अभियोगपत्र अदालतमा दायर भएपछि मुद्दाको पुर्पक्षको सिलसिलामा धरौट वा तारेखमा छुटेकोमा पछि फैसला हुँदा कैद सजाय हुने गरी फैसला भएको,
- ◆ तत्कालै पक्राउ नपरी फरार रहेकोमा पछि फैसला हुँदा कैद सजाय हुने गरी फैसला भएको,
- ◆ मुद्दाको अनुसन्धानका क्रममा तत्काल पक्राउ नपरी हिरासतमा नरहेकोमा अभियोगपत्र अदालतमा दायर भएपछि हाजिर भएकोमा मुद्दाको पुर्पक्षको सिलसिलामा थुनामा राख्ने आदेश भइ थुनामा रहेकोमा फैसला हुँदा कैद सजाय हुने गरी फैसला भएको,

यी माथि उल्लिखित विभिन्न अवस्थाहरूमा फैसला बमोजिम कुनै कसूरदार कैदमा बस्दा निजको कैद अवधि कसरी गणना गर्ने भन्ने प्रश्न उत्पन्न सक्दछ । खास गरेर अनुसन्धानका क्रममा हिरासतमा बसेको अवधि कैदको अवधिमा गणना हुने वा नहुने, मुद्दाको पुर्पक्षको सिलसिलामा थुनामा रहेको अवधि कैद अवधिमा गणना हुने वा नहुने भन्ने प्रश्न उठिरहन सक्दछ । यस सम्बन्धमा अन्यत्रको अभ्यासमा एकरूपता पाइँदैन । यो विषय मुलुक विशेषको आफ्नो मान्यता र नीति बमोजिम निर्धारण गर्न सकिने विषय पनि हो । जस्तो अष्ट्रेलियाको एउटा राज्यमा कैद अवधिको गणना थुनामा रहीरहेका कसूरदारका हकमा कैद सजाय निर्धारण भएको दिन देखि र थुनामा नरहेका कसूरदारका हकमा निज कानूनी थुनामा रहेको दिन देखि गणना हुने व्यवस्था छ ।^{१२} क्वीन्सल्याण्डको दण्ड तथा

१२ Australian Capital Territory s[1] Crimes (Sentencing) Act, 2005 को दफा ६२ । तर सोही ऐनको दफा ६३ मा हिरासतमा रहेको दिन देखि नै कैद अवधि गणना गर्ने गरी अदालतले आदेश दिनसक्ने व्यवस्था पनि छ ।

सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा १५४ मा संक्षिप्त ठहर (summary conviction) को विषयमा थुनामा रहेकै मिति देखि र अन्य (conviction on indictment) मा अदालतले निर्धारण गरेको मितिबाट कैद अवधि गणना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

नेपालमा पहिलो पटक कैद अवधि गणना सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गर्न लागिएको छ । पुर्पक्षको निमित्त थुनामा रहेको व्यक्तिलाई मुद्दा फैसला हुँदा लाग्ने ठहरिएको कैदको सजायको अङ्कमा निज थुनिएको दिन मिनाहा दिई बाँकीमात्र कैद गरिने व्यवस्था हाल पनि मुलुकी ऐन, अदालती वन्दोवस्तको महलको १२० नं मा व्यवस्था भइरहेकै छ ।^{१३} प्रस्तुत दफा ४० को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कैद अवधिको गणना गर्दा कसूरदार हिरासतमा वा थुनामा रहेकोमा सो मिति देखि र हिरासतमा नरहेकोमा कारागारमा बसेको मिति देखि गणना गर्नुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै कसूरदार पहिले हिरासत वा कैदमा रही पछि छुटेकोमा पुनः फैसला बमोजिम कैदमा राख्नुपर्ने भएमा हिरासत वा कैदबाट छुटेको दिनलाई कैद अवधिमा गणना नगरिने स्पष्ट व्यवस्था पनि गरिएको पाइन्छ ।

१३ प्रहरी हिरासतमा रहेको अवधि पनि पुर्पक्ष मै रहेको हुनाले थुनिएको दिन मिनाहा दिनु पर्छ (नेकाप २०२९ पृष्ठ ३८४)

क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को प्रस्तुत परिच्छेदमा क्षतिपूर्तिको सजाय कार्यान्वयनका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। पीडितले क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका हिसाबले धेरै पहिले देखि स्वीकार गरिएको अवधारणा भए पनि नेपालमा यस सम्बन्धी विषयले अझै पनि पूरा मान्यता पाएको अवस्था छैन। यद्यपि केही पछिल्ला समयमा बनेका केही विषयगत ऐनहरूमा र मुलुकी ऐनका केही महलहरूमा क्षतिपूर्तिको सीमित व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ तर आम रूपमा सबै फौजदारी अपराधहरूका सम्बन्धमा लागू हुने गरी क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्न खोजिएको यो पहिलो पटक हो। क्षतिपूर्ति पाउनु पीडितको प्राथमिक अधिकारको रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूमा समेत मान्यता प्रदान गरिसकिएको र प्रस्तावित अपराध संहिताले पहिलो पटक क्षतिपूर्तिलाई पनि सजायको एउटा प्रकारको रूपमा उल्लेख गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत परिच्छेदमा क्षतिपूर्ति पीडितलाई भराउने कार्यविधि, क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू, क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने अवधि र क्षतिपूर्ति नितरे सोको परिणाम जस्ता विषयहरूमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत परिच्छेदमा भएका व्यवस्थाहरूको दफावार टिप्पणी देहाय अनुसार उल्लेख गरिएको छ :

४१. क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने : (१) कुनै कसूरको परिणाम स्वरूप पीडितको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति वा इज्जतमा कुनै क्षति पुगेमा त्यस्तो क्षति वापत अदालतले कसूरदारबाट पीडितलाई मनासिब क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ।

तर कानूनमा कुनै कसूर वापत छुट्टै क्षतिपूर्तिको व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम हुनेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा देहायका कुराहरूलाई विचार गर्नु पर्नेछ :-

- (क) पीडितलाई पुगेको भौतिक, शारीरिक, मानसिक र भावनात्मक क्षति,
- (ख) पीडितको मृत्यु भइसकेको भए निजको हकवालालाई पर्न गएको क्षति,
- (ग) कसूरदारको आर्थिक श्रोत र अवस्था,
- (घ) पीडित तथा निजमा आश्रित व्यक्तिको,
- (ङ) अदालतले उपयुक्त ठहर्‍याएका अन्य कुरा।

(३) उपदफा (१) बमोजिम क्षतिपूर्ति भराउँदा कसूरको परिणाम स्वरूप पीडितलाई चोटपटक लागेको वा अङ्ग भङ्ग भएको भए उपचार खर्च तथा पीडितको मृत्यु भएकोमा सद्गत खर्च एवं क्रिया खर्च समेत भराई दिनु पर्नेछ।

(४) कसूरदारले पीडितको सम्पत्ति क्षति गरेकोमा सो वापत क्षतिपूर्ति भराउँदा त्यस्तो वस्तु यथास्थितिमा नै फिर्ता गराईदिनु पर्नेछ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम यथास्थितिमा वस्तु फिर्ता गर्न नसक्ने अवस्था भएमा त्यस्तो वस्तुको मूल्य खुल्नेमा सो मूल्य, मूल्य नखुलेमा क्षति हुँदा वा सजाय तोक्दाका वखत सो

वस्तुको कायम हुन सक्ने मूल्यका आधारमा क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

(६) क्षतिपूर्ति भराउँदा नगद वा जिन्सी वा दुवै भराउन सकिनेछ ।

(७) कसूरबाट पीडित व्यक्तिको उपदफा (१) बमोजिम क्षतिपूर्ति भराउनु अघि नै मृत्यु भई सकेको रहेछ भने उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति निजको आश्रित हकवालालाई भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ मा पहिलो पटक सजाय केवल सजायका निमित्त हुने नभई खास उद्देश्यका लागि हुनु पर्ने मान्यतालाई आत्मसात गरेको छ र दफा १३ मा स्पष्टतः अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा सोही दफामा उल्लिखित कुनै वा सबै उद्देश्यलाई विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त दफामा सजायका विभिन्न उद्देश्यहरू मध्ये पीडितलाई क्षतिपूर्ति सहित न्याय प्रदान गर्ने विषयलाई पनि एउटा उद्देश्यको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी दफा १९ मा जरिवाना गर्दा कसूरदारले कसूरबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति समेत तिर्नुपर्ने गरी जरिवाना गरिने भए निजले त्यस्तो क्षतिपूर्ति तिर्न नसक्ने गरी जरिवाना गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था पनि भएको पाइन्छ । यी व्यवस्थाहरूबाट प्रस्तावित ऐनले क्षतिपूर्तिको विषयलाई सजायको एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्यको रूपमा मात्र लिएको नभई जरिवाना असूल गर्ने र क्षतिपूर्ति तिर्न सक्ने कसूरदारको क्षमता बीच असन्तुलन भई एउटा मात्र तिर्न सक्ने स्थितिमा क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने कुरालाई प्राथमिकतामा राखेको छ । प्रस्तावित ऐनको परिच्छेद-६ मा क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने आधार, क्षतिपूर्ति भराउने कार्यविधि, क्षतिपूर्ति तिर्न नसकेको स्थितिमा व्यहोर्नु पर्ने दायित्व आदिका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसै परिच्छेद अन्तर्गत दफा ४१ मा क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने र भराउने कार्यविधि सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । दफा ४१ मा भएका व्यवस्थाहरूलाई देहाय अनुसार स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ :

क्षतिपूर्तिको निर्धारण

प्रस्तुत ऐनको दफा ४१ को उपदफा (१) मा कुनै कसूरको परिणाम स्वरूप पीडितलाई क्षति पुगेमा त्यस्तो क्षति वापत अदालतले कसूरदारबाट पीडितलाई मनासिव क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो उपदफाले दुईवटा कुरालाई व्यवस्थिति गर्न खोजेको छ - (१) के के कुरामा क्षति पुगेमा क्षतिपूर्ति पाउने भन्ने विषय, र (२) कति क्षतिपूर्ति भराउने भन्ने विषय ।

पहिलो प्रश्नका हकमा प्रस्तुत दफा ४१ को उपदफा (१) मा मुख्य तीनवटा कुरामा क्षति पुगेको अवस्थामा क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ, जस्तो जीउज्यानमा क्षति पुगेमा, सम्पत्तिमा क्षति पुगेमा र इज्जतमा क्षति पुगेमा । दोस्रो प्रश्नका हकमा प्रस्तुत दफा ४१ को उपदफा (१) मा क्षतिपूर्तिको निश्चित अङ्क नतोकेर मनासिव क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने भन्ने मात्र उल्लेख गरेको छ । यस अनुसार कुनै पीडितका हकमा कति क्षतिपूर्ति मनासिव हुन्छ भनेर निर्धारण गर्ने विषय अदालतको विवेकमा छोडिएको पाइन्छ । वास्तवमा क्षतिको प्रकृति र अवस्थाका सम्बन्धमा पहिले नै पूर्वानुमान गरेर सबै प्रकृतिका क्षतिको लागि क्षतिपूर्तिको अङ्क तोक्न सकिने विषय पनि होइन । यसका अतिरिक्त कतिपय अवस्थामा कसूरदारको आर्थिक अवस्था समेतलाई पनि विचार गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्दछ । त्यसैले क्षतिपूर्तिको अङ्क न्यायिक विवेकमा निर्धारण हुन सक्ने गरी गरिएको व्यवस्थाले बढी व्यावहारिक दृष्टिकोण अपनाएको देखिन्छ ।

तर यसै दफामा प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश राखी न्यायिक विवेकमा निर्धारण हुने क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्थामा केही सीमा पनि राखिएको पाइन्छ। प्रस्तुत प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश अनुसार कानूनमा कुनै कसूर वापत छुट्टै क्षतिपूर्तिको व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ। जस्तो गाली र बेइज्जती ऐन, २०१६ को दफा १२ मा मुद्दा खर्च समेत क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था भएकोले त्यस्ता मुद्दामा सोही बमोजिमको क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने हुन्छ। मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ मा कसूरदारलाई भएको जरिवानाको पचास प्रतिशत बराबरको रकममा नघट्ने गरी निजबाट पीडितलाई मनासिव माफिकको क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था छ। यसैगरी सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६३ मा ज्यान मरेको वा अङ्गभङ्ग भएकोमा क्षतिपूर्ति वापत तेस्रो पक्षको विमा नगराएको भए तेस्रो पक्षले पाउने दुर्घटना विमाको रकम भराई दिनुपर्ने व्यवस्था छ। यसरी अन्य कानूनमा नै स्पष्ट व्यवस्था भएकोमा सोही कानून बमोजिमको क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा ४१ को उपदफा (१) को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशमा गरिएको छ।

क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा बिचार गर्नुपर्ने कुराहरु

प्रस्तुत दफा ४१ को उपदफा (२) मा क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा बिचार गर्नुपर्ने कुराहरुका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यस अनुसार उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा देहायका कुराहरुलाई बिचार गर्नु पर्नेछ :

- ◆ पीडितलाई पुगेको भौतिक, शारीरिक, मानसिक र भावनात्मक क्षति,
- ◆ पीडितको मृत्यु भइसकेको भए निजको हकवालालाई पर्न गएको क्षति,
- ◆ कसूरदारको आर्थिक स्रोत र अवस्था,
- ◆ पीडित तथा निजमा आश्रित व्यक्तिलाई पुगेको क्षति,
- ◆ अदालतले उपयुक्त ठहराएको अन्य कुरा,

क्षतिपूर्तिमा समावेश गर्नुपर्ने खर्च वा वस्तु

प्रस्तुत दफा ४१ को उपदफा (३) र (४) मा क्षतिपूर्ति भराउँदा के कस्तो खर्च र वस्तु भराउने भन्ने कुराको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ जस अनुसार मुख्यतः उपचार खर्च र सद्गत खर्च एवं क्रिया खर्च भराइदिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उपदफा (३) मा उल्लेख भए अनुसार क्षतिपूर्ति भराउँदा कसूरको परिणाम स्वरूप पीडितलाई चोटपटक लागेको वा अङ्गभङ्ग भएको भए उपचार खर्च तथा पीडितको मृत्यु भएकोमा सद्गत खर्च एवं क्रिया खर्च समेत भराई दिनु पर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। यसैगरी सम्पत्ति क्षति भएको अवस्थामा क्षतिपूर्ति भराउनु पर्दा त्यस्तो वस्तुको यथास्थितिमा नै फिर्ता गराई दिनुपर्ने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको पाइन्छ।

यथास्थितिमा वस्तु फिर्ता गर्न नसकिने भएमा

माथि उपदफा (४) मा क्षति भएको सम्पत्तिका हकमा क्षतिपूर्ति भराउँदा त्यस्तो वस्तु नै यथास्थितिमा फिर्ता गराई दिनुपर्ने उल्लेख भए पनि कतिपय अवस्थामा क्षति भएको सम्पत्ति यथास्थितिमा फिर्ता गर्न नसकिने अवस्था पर्न सक्दछ। जस्तो कुनै हिसाबले क्षति भएको सम्पत्ति हराए नासिएको हुन सक्दछ, चोरी भएको हुन सक्दछ, स्वरूप विग्रिइ काम नलाग्ने अवस्थामा पुगेको

हुन सक्दछ । यस्तो स्थितिमा सम्पत्ति जस्ताको तस्तै यथास्थितिमा फिर्ता गर्न असम्भव हुन्छ । पीडितको सम्पत्ति यथास्थितिमा फिर्ता गर्न नसक्ने अवस्था भएमा क्षतिपूर्ति कसरी भराउने भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (५) मा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ जस अनुसार यथास्थितिमा वस्तु फिर्ता गर्न नसक्ने अवस्था भएमा त्यस्तो वस्तुको कायम हुन सक्ने मूल्यका आधारमा क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

क्षतिपूर्ति भराउने तरिका

प्रस्तुत दफा ४१ को उपदफा (६) मा क्षतिपूर्ति भराउने तरिकाका वारेमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस उपदफामा उल्लेख भए अनुसार क्षतिपूर्ति भराउँदा नगद वा जिन्सी दुवै रूपमा भराउन सकिने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने पीडितको मृत्यु भएमा

कुनै पीडितका हकमा अदालतबाट क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने ठहर भइसकेको तर क्षतिपूर्ति भराउनु अघि निजको मृत्यु भइसकेको अवस्थामा क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने वा नपर्ने वा भराउनु पर्ने भए कसलाई भराउने जस्ता प्रश्नहरु उठ्न सक्दछन् । प्रस्तुत दफा ४१ को उपदफा (७) मा यसै विषयमा व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (७) मा उल्लेख भए अनुसार कसूरबाट पीडित व्यक्तिको क्षतिपूर्ति भराउनु अघि नै मृत्यु भई सकेको रहेछ भने उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति निजको आश्रित हकवालालाई भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस अनुसार क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने पीडितको मृत्यु भएकै कारणले मात्र कसूरदारले क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने स्थिति देखिएको छ ।

४२. क्षतिपूर्ति तत्काल बुझाउनु पर्ने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम भएको क्षतिपूर्ति कसूरदारले तत्काल बुझाउनु पर्नेछ ।

- (२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो व्यक्तिले क्षतिपूर्ति तत्काल बुझाउन नसकी सो वापत कुनै सम्पत्ति जमानत दिएमा अदालतले एक वर्ष भित्र सो रकम चुक्ता हुने गरी बढीमा तीन किस्तामा क्षतिपूर्ति बुझाउने आदेश दिन सक्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम क्षतिपूर्ति नबुझाएमा त्यस्तो कसूरदारको सम्पत्ति जायजात गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत ऐनको दफा ४२ मा क्षतिपूर्ति भराउने समयावधिको वारेमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । तोकिएको क्षतिपूर्ति कति समयावधि भित्र तिर्नुपर्ने हो भन्ने कुरा मुलुक विशेषको आफ्नो कानूनद्वारा निर्धारित हुने विषय हो । अष्ट्रेलियन क्यापिटल टेरिटोरीको अपराध सजाय निर्धारण ऐन, २००५ को दफा १०९ मा क्षतिपूर्ति अदालतले तोकेको समयावधि भित्र तिर्नुपर्ने व्यवस्था छ । क्वीन्सल्याण्डको दण्ड र सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा ३६(१) मा पनि क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने समयावधि अदालतको आदेशमा तोकिए बमोजिम हुने उल्लेख छ । प्रस्तुत दफा ४२ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कसूरदारले तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्तिको रकम तत्काल बुझाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो

उपदफामा परेको तत्काल भन्ने शब्दावलीको प्रयोगबाट क्षतिपूर्तिको रकम फैसला अन्तिम हुनासाथ तुरुन्त बुझाउनु पर्ने देखिन्छ तर यो व्यवस्थालाई प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १६५ का सन्दर्भमा समेत हेर्नुपर्ने हुन्छ। प्रस्तावित संहिताको दफा १६५ मा उल्लेख भए अनुसार अदालतको फैसला बमोजिम कुनै व्यक्तिले तिर्नुपर्ने ठहरेको क्षतिपूर्ति रकम फैसला भएको ६ महिना भित्र बुझाउनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। उक्त अवधि भित्र नबुझाएमा जरिवाना हुने, सम्पत्ति लिलाम गरी भराइदिनु पर्ने लगायतका व्यवस्थाहरु गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४ मा उल्लेख भए अनुसार यो ऐन फौजदारी कार्यविधि संहिताको अधीनमा रही कार्यान्वयन गर्नुपर्ने स्थिति हुँदा यो ऐनका दफाहरु फौजदारी कार्यविधि संहिताका व्यवस्थाहरुसँग बाभिएको अवस्थामा कार्यविधि संहिता कै व्यवस्थाहरु लागू हुने देखिन्छ। त्यसैले प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४२ को उपदफा (१) मा “क्षतिपूर्ति तत्काल बुझाउनु पर्ने” भनी भएको व्यवस्थालाई फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १६५ अनुकूल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ।

प्रस्तुत दफा ४२ को उपदफा (२) मा क्षतिपूर्ति तत्काल बुझाउन नसक्ने कसूरदारले थप समयवाधि पाउने व्यवस्था गरिएको छ जस अनुसार क्षतिपूर्ति तत्काल बुझाउन नसकेमा एक वर्षको म्याद पाउने र तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्तिको रकम बढीमा तीन किस्तामा बुझाउन सक्ने गरी आदेश दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। क्षतिपूर्तिको रकम किस्तामा बुझाउन सकिने व्यवस्था नेपालमा पहिलो पटक गर्न लागिएको हो। यो व्यवस्थाबाट क्षतिपूर्तिको रकम कसूरदारले पछि आर्जन गरेर पनि तिर्न पाउने व्यवस्था भएको छ र तत्कालै बुझाउन नसकेमा सो वापत व्यहोर्नु पर्ने अन्य थप कारवाहीबाट मुक्त गरेको छ। तर यसरी किस्तामा बुझाउने सुविधा पाउनको लागि कसूरदारले कुनै सम्पत्ति जमानत दिनु पर्ने व्यवस्था छ। दिइएको समयवाधि भित्र पनि क्षतिपूर्ति नबुझाएमा भने त्यस्तो कसूरदारको सम्पत्ति जायजात गरी भराई दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा ४२ को उपदफा (३) मा गरिएको छ।

४३. प्रत्येक कसूरदारले क्षतिपूर्ति व्यहोर्नु पर्ने : कुनै कसूरमा एकभन्दा बढी कसूरदार भए क्षतिपूर्ति भराउन आदेश दिँदा प्रत्येक कसूरदारले कसूरको मात्रा अनुसार व्यहोर्ने गरी आदेश दिनु पर्नेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा ४३ को व्यवस्था क्षतिपूर्ति भराउन आदेश गर्दा प्रत्येक कसूरदारले व्यहोर्नु पर्ने गरी आदेश गर्नुपर्ने विषयसँग सम्बन्धित छ। प्रस्तुत दफाको यो व्यवस्था कुनै कसूर गर्नमा एक भन्दा बढी व्यक्तिहरुको संलग्नता रहन्छ भने त्यसबाट सिर्जित दायित्व पनि प्रत्येक कसूरदारले व्यहोर्नु पर्छ भन्ने मान्यतामा आधारित छ। तर यसरी धेरै जना कसूरदार संलग्न रहेको अवस्थामा कसूरदारहरु उपर क्षतिपूर्तिको अङ्क निर्धारण गर्दा भने ती प्रत्येक कसूरदारले गरेको कसूरको मात्रा अनुसार निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था यो दफामा गरिएको छ। यो व्यवस्थाबाट आफूले खाएको विषमात्र लाग्छ भने भैं आफूले गरेको कसूरको मात्रा अनुसार मात्र क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिएका पाइन्छ।

४४. सहमति बमोजिम हुने : (१) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कसूरका सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति लिने दिने सम्बन्धमा पीडित र कसूरदारले कुनै सहमति गर्न सक्नेछन् ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको सहमति मनासिव देखिए अदालतले त्यस्तो सहमति बमोजिमको क्षतिपूर्तिको आदेश गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा ४४ को व्यवस्थाले क्षतिपूर्तिको रकम लिने दिने सम्बन्धमा पीडित र कसूरदार आफैले सहमति गर्न सक्ने अवस्था खोलिएको छ । वास्तवमा क्षतिपूर्तिको रकमका सम्बन्धमा पीडित र कसूरदारले सहमति गर्न सक्ने यो व्यवस्था नेपालमा पहिलो पटक गर्न लागिएको हो । अष्ट्रेलियन क्यापिटल टेरीटोरीको अपराध सजाय निर्धारण ऐन, २००५ को दफा १०८(१) मा सहमति नभएमा मात्र क्षतिपूर्तिको रकम अदालतले तोकिदिने व्यवस्था छ । यस अनुसार क्षतिपूर्तिको रकम निर्धारण गर्ने पहिलो अधिकार पीडित र कसूरदार स्वयं हुन् भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गरिएको पाइन्छ । नेपालमा प्रस्तुत दफा ४४ मा गरिएको यो व्यवस्थाबाट पीडित र कसूरदार बीच सहमति नभएमा मात्र अदालतले तोकिदिने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था त भएको पाँइदैन तर दफा ४४ को उपदफा (२) मा सहमति मनासिव देखिए अदालतले त्यस्तो सहमति बमोजिमको क्षतिपूर्तिको आदेश गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएबाट सहमति भएको अवस्थामा सामान्यतया सहमति बमोजिम कै क्षतिपूर्ति तोकिने मान्यतालाई अंगिकार गरिएको पाइन्छ तर सहमति भए पनि सहमतिका शर्तलाई अदालत मान्न भने अनिवार्यता देखिँदैन । सहमति मनासिव भए नभएको विषयमा अदालतले विचार गर्न सक्दछ र सहमति अदालतलाई मनासिव लागेमा मात्र सोही बमोजिमको क्षतिपूर्तिको आदेश गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालमा गरिएको यो व्यवस्थाबाट अनुचित दबाव र प्रभावमा पारी क्षतिपूर्तिको अझ कम गराउन सक्ने वा थोरै रकममा नै सहमति गराउन सक्ने अवस्थालाई ध्यानमा राखेर क्षतिपूर्तिको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार अदालतमा निहित राखेको पाइन्छ । तथापि कतिपय अवस्थामा क्षतिपूर्तिको अझ घटी वा बढी भन्ने कुराले मात्र न्यायको अनुभूति दिलाउने नभई पीडित र कसूरदार बीचको सम्बन्ध, सौहार्द्रता र सुभबुभ पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । प्रस्तुत दफा ४४ मा क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा पीडित र कसूरदारले आपसमा सहमति गर्न सक्ने गरी भएको व्यवस्थाबाट तिनीहरु बीच समझदारी र सौहार्द्रता बढाउने अवसरलाई प्रशस्त गरेको छ ।

४५. क्षतिपूर्ति नतिरे कैद हुने : (१) क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने कसूरदारले क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने अवधिभित्र क्षतिपूर्तिको रकम नबुझाएमा त्यस्तो कसूरदारको सम्पत्ति जायजात गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम जायजात गर्दा क्षतिपूर्ति रकम असूल नभएमा वा क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने कसूरदारले क्षतिपूर्ति नतिरेमा निजलाई एक दिनको तीनसय रुपैयाँको दरले क्षतिपूर्ति रकमलाई कैदमा परिणत गरी कैद गर्नु पर्नेछ ।
- (३) कानूनमा जुनसुकै लेखिएको भए तापनि उपदफा (२) बमोजिम कैद गर्दा चार वर्ष भन्दा बढी कैद गर्नु हुँदैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित अपराध संहिताले क्षतिपूर्तिलाई पनि एक प्रकारको सजाय कै रूपमा मानेको देखिन्छ। प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा १३ मा क्षतिपूर्तिलाई सजायको एउटा उद्देश्यका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। त्यसैले प्रस्तुत ऐन अन्तर्गत क्षतिपूर्तिलाई पीडितको राहतका लागि गरिएको व्यवस्थाका रूपमा मात्र नभएर एक प्रकारको सजाय कै रूपमा व्यवस्था गरिएको देखिएको छ। प्रस्तुत दफा ४५ मा अदालतबाट निर्धारित क्षतिपूर्ति नतिरेमा उत्पन्न हुन सक्ने परिणामका वारेमा उल्लेख गरिएको छ जस अनुसार क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने कसूरदारले तोकिएको अवधि भित्र क्षतिपूर्तिको रकम नबुझाएमा पहिलो कदमका रूपमा निजको सम्पत्ति जायजात गरी पीडितलाई भराई दिने र त्यसरी जायजात गर्दा पनि असूल हुन सकेन वा कसूरदारले तिरेन भने कैद गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। क्वीन्सल्याण्डको दण्ड तथा सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा ३६(२) मा पनि क्षतिपूर्तिको आदेश बमोजिम क्षतिपूर्ति नतिरेमा कैद हुने व्यवस्था छ तर यस्तो कैद हुने कुरा क्षतिपूर्तिको आदेश गर्दाका बखत नै उल्लेख गरिने व्यवस्था छ। प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४५ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए अनुसार क्षतिपूर्ति असूल हुन नसके वापत वा नतिरे वापत कैद गर्नु पर्दा तीनसय रुपियाँ क्षतिपूर्तिको रकमका लागि एक दिन कैदको हिसाब गरी हुन आउने दिन वा अवधि कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी कैद गर्दा अधिकतम चार वर्ष भन्दा बढी कैद गर्न नहुने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ। क्वीन्सल्याण्डको दण्ड तथा सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा ३७ मा उल्लेख भए अनुसार त्यहाँ भने क्षतिपूर्ति नतिरे वापत कैद गर्दा अधिकतम १ वर्ष भन्दा बढी गर्न नहुने उल्लेख छ।

परिच्छेद - ७

विविध

प्रस्तुत परिच्छेद यो ऐनको अन्तिम परिच्छेदको रूपमा रहेको छ। अन्य ऐनहरूमा जस्तै यो ऐनमा पनि अन्य परिच्छेदमा समावेश नभएका तर यो ऐनको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने सहायक संयन्त्रहरूको व्यवस्था यो परिच्छेदमा गरिएको छ। यो परिच्छेदमा पहिलो पटक सजाय सुभाब समितिको व्यवस्था, सजाय सुभाब समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार, पीडित राहत कोषको व्यवस्था, प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता तोक्ने व्यवस्था आदि समावेश गरिएका छन्। प्रस्तुत परिच्छेदमा गरिएका व्यवस्थाहरूको दफावार टिप्पणी देहाय अनुसार उल्लेख गरिएको छ :

४६. सजाय सुभाब समिति रहने : सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति निर्माण कार्य समेतको लागि देहाय बमोजिमको एक सजाय सुभाब समिति रहनेछ :-

(क) प्रधान न्यायाधीशले तोकेको सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश	-अध्यक्ष
(ख) महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको नायब महान्यायाधिवक्ता,	-सदस्य
(ग) सचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय	-सदस्य
(घ) अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा कम्तीमा पन्ध्र वर्षको अनुभव हासिल गरेका व्यक्तिहरू वा दण्डविदहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति	-सदस्य
(ङ) कसूरदारलाई पुर्नस्थापना गर्ने काममा संलग्न व्यक्तिहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको कम्तीमा दश वर्षको अनुभव प्राप्त गरेको व्यक्ति	-सदस्य

टिप्पणी

प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४६ मा सजाय सुभाब समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ। नेपालमा यस प्रकारको समितिको व्यवस्था हुन लागेको यो पहिलो पटक हो। अन्य मुलुकहरूमा पनि सजाय सुभाब समितिको व्यवस्था गर्ने गरिएको पाइन्छ।^{१४} खास गरेर सजाय निर्धारणमा एकरूपता कायम गर्ने, सजायको प्रभावकारिता वृद्धि गर्ने, फौजदारी न्याय प्रणाली प्रति जनसाधारणको आस्था बढाउने समेतका उद्देश्यले सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति निर्माण गर्नका लागि यस्ता समितिहरू गठन गरिएको पाइन्छ। नेपालमा पनि प्रस्तुत ऐनको दफा ४६ मा सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति निर्माण कार्य समेतको लागि प्रधानन्यायाधीशले तोकेका सर्वोच्च अदालतका एकजना न्यायाधीशको अध्यक्षतामा सजाय सुभाब समिति रहने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यो समिति जम्मा पाँच सदसीय हुने व्यवस्था छ। यसमा अपराध अनुसन्धान, अभियोजन एवं नागरिक समाजका तर्फबाट समेत प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था छ। कार्यपालिकाका तर्फबाट कानून तथा न्याय मन्त्रालयका सचिव सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

१४ जस्तो बेलायतमा त्यहाँको फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १६७ मा सजाय निर्देशिका परिषद (Sentencing Guidelines Council) र दफा १६९ मा सजाय सुभाब समिति (Sentencing Advisory Panel) रहने व्यवस्था गरिएको छ। क्वीन्सल्याण्डको दण्ड तथा सजाय निर्धारण ऐन, १९९२ को दफा १९८, १९९, २०० मा सजाय सुभाब परिषदको व्यवस्था भएको पाइन्छ।

४७. सजाय सुभावा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

- (क) कसूरको गम्भीरता अनुसार कसूरदारलाई हुने सजायको उपयुक्त हद निर्धारण गर्न मापदण्ड विकसित गर्ने,
  - (ख) प्रचलित दण्ड नीतिको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने तथा सुधारका लागि नेपाल सरकार समक्ष सुभावा दिने,
  - (ग) कुनै खास प्रकृतिका कसूरका सम्बन्धमा गर्नु पर्ने सजायका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई राय, सल्लाह र परामर्श दिने,
  - (घ) कसूरदारको विवरण संकलन गर्ने र अद्यावधिक गरी राख्ने, विश्लेषण गर्ने र दण्डसजायका सम्बन्धमा सुभावा दिने
  - (ङ) दण्ड सजायका सम्बन्धमा प्रचलित कानूनमा कुनै सुधार गर्नु पर्ने देखेमा नेपाल सरकारलाई सुभावा दिने ।
- (२) समितिले आफ्नो काम कारवाही सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने कार्यविधि आफै निर्धारण गर्नेछ ।
  - (३) समितिले आफ्नो काम कारवाहीमा सहयोग पुऱ्याउनको लागि आवश्यकता अनुसार उपसमिति गठन गर्न सक्नेछ ।
  - (४) उपदफा (३) बमोजिम गठन गरिएको उपसमितिको कार्यक्षेत्रगत शर्त, कार्यविधि र अन्य आवश्यक कुराहरु समितिले तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४७ मा सजाय सुभावा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । उक्त दफा ४७ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार समितिलाई दुई प्रकारका काम, कर्तव्य र अधिकारहरु प्राप्त भएको देखिन्छ- आफैले निर्णय गर्ने अधिकार र परामर्शदायी अधिकार । उपदफा (१) को खण्ड (क) मा उल्लेख भए अनुसार सजाय सुभावा समितिलाई कसूरको गम्भीरता अनुसार कसूरदारलाई हुने सजायको उपयुक्त हद निर्धारण गर्न मापदण्ड निर्माण गर्ने सम्बन्धमा आफैले निर्णय लिने अधिकार प्राप्त भएको देखिन्छ । यस्तो मापदण्डका सम्बन्धमा अन्य कोही निकाय वा सरकार समक्ष सुभावा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था उल्लेख भएको पाइदैन । खण्ड (क) देखि बाहेक खण्ड (ख), (ग), (घ) र (ङ) मा उल्लेख भएका विषयमा भने समितिलाई परामर्शदायी अधिकार मात्र प्राप्त भएको देखिन्छ । यी परामर्शदायी काम, कर्तव्य र अधिकार भित्र देहायका विषयहरु पर्दछन् :

- ◆ प्रचलित दण्ड नीतिको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने तथा सुधारका लागि नेपाल सरकार समक्ष सुभावा दिने,
- ◆ कुनै खास प्रकृतिका कसूरका सम्बन्धमा गर्नुपर्ने सजायका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई राय, सल्लाह र परामर्श दिने,
- ◆ कसूरदारको विवरण संकलन गर्ने र अद्यावधिक गरी राख्ने, विश्लेषण गर्ने र दण्डसजायका सम्बन्धमा सुभावा दिने,

- ◆ दण्डसजायको सम्बन्धमा प्रचलित कानूनमा कुनै सुधार गर्नुपर्ने देखिएमा नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने,

यी सुझावहरू सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति निर्माणका लागि नेपाल सरकारका लागि महत्वपूर्ण पृष्ठपोषण हुन सक्दछन् तर जतिसुकै महत्वपूर्ण भए पनि यी सुझावहरू सुझाव नै हुन् । सुझाव बमोजिमको नीति निर्माण गर्न नेपाल सरकार बाध्य छैन । वेलायतको फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १७२ मा भए जस्तो त्यहाँको सजाय सुझाव परिषद्ले जारी गरेको निर्देशिका अदालतहरूले पालन गर्नु कर्तव्य हुने व्यवस्था प्रस्तुत ऐनमा छैन ।

सजाय सुझाव समितिसँग सम्बन्धित अन्य व्यवस्थाहरूमा आफ्नो काम कारवाही सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने कार्यविधि समितिले आफै निर्धारण गर्ने व्यवस्था छ । समितिको आफ्नो काम कारवाहीमा सहयोग पुर्याउनको लागि आवश्यक परेमा उपसमिति गठन गर्नसक्ने र त्यस्तो उपसमिति गठन गरिएमा उपसमितिको कार्यक्षेत्रगत शर्त, कार्यविधि र अन्य आवश्यक कुराहरू समितिले नै तोकिएका बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

४८. पीडित राहत/क्षतिपूर्ति कोष खडा गर्नुपर्ने : (१) कसूरबाट पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउन पीडित राहत/क्षतिपूर्ति कोष नामक एक कोष खडा गरिनेछ ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिम खडा भएको कोषमा अदालतको फैसला बमोजिम जरिवाना वापत असूल उपर भएको वा अपराध संहिता बमोजिम कैद बस्नु पर्ने कसूरदार कैद नवसी कैद वापत जरिवाना तिरेको रकम मध्ये पचास प्रतिशत रकम नेपाल सरकारले जम्मा गर्नु पर्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिमको कोषमा उपदफा (२) मा उल्लेखित रकम बाहेक कानून बमोजिम व्यवस्था भएको रकम वा नेपाल सरकारबाट वा अन्य कुनै श्रोतबाट प्राप्त भएको रकम समेत जम्मा हुनेछ ।
- (४) उपदफा (१) बमोजिमको कोषको संचालन, पीडितको बर्गिकरण, कोषबाट पीडितलाई दिइने राहत रकमको आधार, सो रकमको हद तथा वितरण प्रक्रिया सम्बन्धी अन्य कार्यविधि नेपाल सरकारले बनाएको नियममा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ४८ मा पीडित राहत/क्षतिपूर्ति कोष खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस किसिमको यो व्यवस्था नेपालमा नयाँ नभएर यस भन्दा अगाडि पनि विभिन्न ऐनहरूमा भइरहेको पाइन्छ । जस्तो मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १४ मा पुनर्स्थापन कोषको व्यवस्था छ । उक्त कोषमा नेपाल सरकारबाट प्राप्त रकम, कुनै स्वदेशी वा विदेशी संघ संस्था वा व्यक्तिबाट प्राप्त रकम र जरिवाना वापत प्राप्त हुने रकमको आधा रकम जम्मा हुने व्यवस्था छ । उक्त कोष सोही ऐन अन्तर्गतको कसूरबाट पीडितलाई शारीरिक वा मानसिक उपचार गराउन, सामाजिक रूपमा पुनर्स्थापना गर्न र पारिवारिक पुनर्मिलन गराउनको लागि स्थापना हुने व्यवस्था छ । घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६७ को दफा १२ मा पनि घरेलु हिंसाबाट पीडितलाई तत्काल सुरक्षा प्रदान गर्ने लगायतका कार्यका लागि सेवा कोष रहने व्यवस्था गरिएको छ । मानव बेचबिखन तथा

आसार पसार (नियन्त्रण) ऐन र घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐनमा भएका यी व्यवस्थाहरू सोही ऐन अन्तर्गतका कसूरबाट पीडितहरूका सम्बन्धमा राहत प्रदान गर्ने उद्देश्यले स्थापना गरिने केन्द्रहरू हुन् । तर कुनै पनि अपराधबाट पीडितहरूको राहतका लागि गरिने व्यवस्थाका हिसाबले प्रस्तुत दफा ४८ मा गर्न लागिएको व्यवस्था नेपालमा नयाँ हो ।

अक्सर पीडितहरू फौजदारी न्याय प्रणालीमा विर्सिएको अवस्थामा रहेका छन् । प्रायः हामीले फौजदारी कानून र न्याय प्रणालीका सन्दर्भमा बुझी आएको विषय भनेको कुनै व्यक्ति उपर अपराधको अभियोग लाग्दाँमा दोषी मान्न नहुने, अपराधी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोषताको अनुमान गर्नुपर्ने, बरु दशजना अपराधी छुट्टुन एकजना निर्दोषले पनि सजाय पाउने अवस्था हुन नहुने, अभियोग शंकारहित तवरबाट पुष्टि भएको हुनपर्ने, शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउनुपर्ने, कसुरदार प्रमाणित भएकै अवस्थामा पनि सुधारको मौका पाउनुपर्ने, निजहरू उपर मानवीय व्यवहार गरिनु पर्ने आदि हुन् । अभियुक्तहरूको अधिकार संरक्षणका हकमा धेरै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू पारित भएका छन् र अधिकांश देशका संविधानहरूमा फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकका रूपमा यी विषयहरूले कुनै न कुनै रूपमा मान्यता पाएको स्थिति पनि छ । तथापि पीडित र साक्षी संरक्षणको विषय भने अझै पनि ओभ्रेलमा नै परेको अवस्था छ ।

खुशीले कोही पनि पीडित हुन चाँहदैनन् । पीडित हुनु कसैको पनि रहरको विषय हुन सक्दैन । किनभने पीडा आफैँमा सुखद विषय होइन । यसका तात्कालिक र दुरगामी धेरै असरहरू हुन्छन् । एक पटक अपराधिक कार्यबाट पीडित हुन पुगेकाहरू पुनः पीडित हुनुपर्ने बढी जोखिमयुक्त अवस्थामा रहेका हुन्छन् । पीडितहरू प्रतिको यस्तो असर र जोखिमलाई ध्यानमा राखेर आजभोली पीडितहरू प्रति पनि न्याय प्रणालीले गम्भीर चासो र सरोकार राख्नुपर्ने धारणा विकास हुदै आएको छ । भनिन्छ- *A fair, effective and humane criminal justice system is one that respects the fundamental rights of suspects and offenders as well as those of victims.* पीडितहरू प्रति कुनै सहानुभूति नराखी अभियुक्तहरूका पक्षमा मात्र निजहरूको फौजदारी हक र अधिकारको कुरा गर्ने न्याय प्रणाली एकाङ्गी र एकपक्षीय न्याय प्रणाली हो । पीडितहरू प्रति न्याय प्रणालीले उचित सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकताका सन्दर्भमा पीडितहरूका लागि क्षतिपूर्ति पाउने विषयलाई प्रस्तुत फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ ले सजायको उद्देश्यका रूपमा र एउटा प्रकारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । प्रस्तुत दफा ४८ मा यही ऐनमा भएका विभिन्न व्यवस्थाहरू बमोजिम पीडितलाई राहत र क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि संस्थागत प्रबन्धका रूपमा एउटा कोष खडा गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफा ४८ मा गरिएको व्यवस्थाबाट यो कोष खडा गर्नुको मुख्य उद्देश्य कसूरबाट पीडितलाई राहत र क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु रहेको छ । कसूरबाट पीडितले पाउन सक्ने राहत र क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्थाहरू यसै ऐनको दफा ४९ मा व्यवस्था भएको पाइन्छ । उक्त दफामा उल्लेख भए अनुसार कतिपय अवस्थामा पीडितको तत्काल उपचार गराउनु पर्ने हुन सक्दछ, मृत्यु भएकोमा सदगत र क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो स्थितिमा पीडितले पाउनुपर्ने राहत र क्षतिपूर्तिको लागि मुद्दा फैसला नहुञ्जेलसम्म पर्खिनु पर्ने अवस्था व्यावहारिक हुँदैन । कसूरदारबाट भराइने क्षतिपूर्तिको रकम सामान्यतया मुद्दा अन्तिम भएपछि मात्र भराउन सकिने अवस्था हुन्छ । त्यसैले तत्कालै राहत र क्षतिपूर्ति आवश्यक पर्ने अवस्थामा कसबाट कसरी भराउने भन्ने प्रश्न विचारणीय हुन्छ । प्रस्तावित दफा ४८ को उपदफा (१) मा गरिएको कोषको व्यवस्थाबाट यस्तो स्थितिलाई तत्काल सम्बोधन गरी

पछि कसूरदारबाट प्राप्त हुने रकमलाई सोही कोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । समग्रमा यस्तो कोषको व्यवस्थाबाट देहायको उद्देश्य हासिल गर्न खोजिएको देखिन्छ :

- ◆ पीडितलाई प्राप्त हुनुपर्ने राहत र क्षतिपूर्तिका लागि स्थायी प्रबन्ध गर्ने,
- ◆ पीडितलाई आकस्मिक रूपमा प्राप्त हुनुपर्ने राहतका लागि जुनसुकै अवस्थामा पनि उपलब्ध गराउन सकिने गरी तयारी व्यवस्था गर्ने,
- ◆ मुद्दै पिच्छे पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउनु पर्दा एकैपटक पर्न सक्ने ठूलो व्ययभारलाई कम गर्ने,
- ◆ कसूरदारहरूबाट जरिवाना उठाउने तर त्यसबाट पीडितलाई कुनै पनि राहत उपलब्ध गराउने व्यवस्था नहुँदा राज्य प्रणाली प्रति बढीरहेको नकारात्मक सन्देशलाई न्यून गरी फौजदारी न्याय प्रणाली र राज्य प्रणाली प्रति सकारात्मक भावनाको विकास गराउने,
- ◆ कसूरदारले कसूर गरेको परिणाम स्वरूप राज्य प्रति मात्र होइन, पीडित प्रति पनि उत्तरदायित्व वहन गरेको अवस्थाको अनुभूति गराउने,

प्रस्तुत दफा ४८ को उपदफा (२) र (३) मा कोषमा जम्मा हुने रकमको व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (२) मा उल्लेख भए बमोजिम कोषमा जम्मा हुने रकमको एउटा स्रोतको रूपमा अदालतको फैसला बमोजिम कसूरदारले तिरेको जरिवाना रकमको पचास प्रतिशत रकम जम्मा हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित अपराध संहितामा उल्लेख भए बमोजिम विभिन्न कसूरहरूमा कसूरदारलाई जरिवाना मात्र वा कैद सहितको जरिवाना हुने व्यवस्था छ । कुनै कसूरदारका हकमा जरिवाना हुने गरी फैसला भयो र कसूरदारबाट जरिवाना असूल भयो भने निजबाट असूल भएको जरिवानाको पचास प्रतिशत रकम यो कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था प्रस्तुत दफा ४८ को उपदफा (२) मा गरिएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त कानूनमा तोकिए बमोजिम कुनै कसूरका कसूरदारलाई लागेको कैद वापत जरिवाना तिर्न पाइने अवस्थामा त्यसरी तिरेको जरिवानाको पनि पचास प्रतिशत रकम यही कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था सोही उपदफामा गरिएको पाइन्छ । जस्तो प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १५५ मा उल्लेख भए अनुसार एक वर्ष वा सो भन्दा कम कैदको सजाय हुने कुनै कसूरमा पहिलो पटक कसूरदार ठहरिएको कसूरदारलाई कैदमा राख्नुको सट्टा सो वापत रकम लिई कैदबाट मुक्त गरिदिन सकिने व्यवस्था भएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफा ४८ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए अतिरिक्त अन्य रकमहरू पनि यस्तो कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था यसै दफा ४८ को उपदफा (३) मा गरिएको पाइन्छ । उपदफा (३) मा उल्लेख भए बमोजिम देहायका रकमहरू पनि कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- ◆ कानून बमोजिम व्यवस्था भएको रकम वा
- ◆ नेपाल सरकारबाट प्राप्त भएको रकम वा
- ◆ अन्य कुनै स्रोतबाट प्राप्त भएको रकम ।

प्रस्तुत उपदफामा व्यवस्था भए बमोजिम यो कोषमा कानून बनाएर कुनै प्रकारको रकम जम्मा हुने व्यवस्था गर्न सकिने देखिन्छ । जसरी जरिवाना रकमको पचास प्रतिशत रकम जम्मा हुने व्यवस्था यसै दफाको उपदफा (२) मा गरिएको छ, त्यसै गरी भोलि मुद्दा दायर गर्दाका खत नै कोर्ट फि जस्तै पीडित राहत दस्तुर लगाउने गरी कानून बनाउने र त्यस्तो रकम यो कोषमा जम्मा हुने

व्यवस्था गर्न सकिन्छ वा अहिले जरिवाना रकमको पचास प्रतिशत जम्मा हुने व्यवस्था भएकोमा कैद मात्र हुनेमा पनि भोलि केही रकम यो कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था गर्न सकिने हुन सक्दछ। यसैगरी नेपाल सरकारले वार्षिक रूपमा अनुदानको रूपमा बजेटको केही अंश यो कोषमा जम्मा हुने गरी छुट्टयाउन सक्दछ। यस अतिरिक्त अन्य कुनै स्रोत जस्तो विदेशी दातृ निकायबाट प्राप्त हुने रकम, कुनै संघसंस्था वा व्यक्तिबाट प्राप्त हुने रकमहरु पनि यो कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था गर्न सकिन्छ। यसरी यो कोषमा सरकारका तर्फबाट मात्र जम्मा हुन सक्ने व्यवस्थाका अतिरिक्त अन्य स्रोतबाट पनि जम्मा हुने व्यवस्था गरेर यसलाई दिगो र स्थायी गराउने उद्देश्य राखिएको पाइन्छ।

४९. प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता तोक्ने : (१) नेपाल सरकारले सामुदायिक सेवा वा पुनर्स्थापना कार्यमा काम गरेका व्यक्तिलाई प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक अधिकृत नियुक्त गर्न वा तोक्न सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको प्रोवेशन अधिकृतको सेवा सुविधा तोकिए बमोजिम हुनेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा ४९ मा प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता तोक्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रोवेशन तथा प्यारोल प्रणाली स्वयंमा यो ऐनले ल्याएको नयाँ व्यवस्था हो। यो ऐनका विभिन्न दफाहरुमा अदालतबाट विभिन्न आदेश गर्दा वा अन्य कारबाहीहरु गर्दा प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताको सिफारिशमा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ जस्तो दफा १२ मा सजाय पूर्वको प्रतिवेदनका लागि प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्तालाई आदेश गर्न सकिने व्यवस्था छ, दफा २२ मा सामुदायिक सेवामा पठाइएका कसूरदारहरुको सुपरीवेक्षण गर्ने काम प्रोवेशन अधिकृतको हुने व्यवस्था गरिएको छ, दफा २५ मा कैदीलाई सुधारगृहमा पठाउँदा प्रोवेशन अधिकृतको सिफारिशमा गरिनु पर्ने व्यवस्था छ, दफा २६ मा पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउँदा प्रोवेशन अधिकृतको सिफारिशमा गरिनु पर्ने व्यवस्था छ। यी व्यवस्थाहरुको सन्दर्भमा पनि प्रोवेशन अधिकृत र सामाजिक कार्यकर्ताको नियुक्ति हुनु अनिवार्य देखिएको छ र सोही आवश्यकताका सन्दर्भमा प्रस्तुत दफा ४९ मा प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता नियुक्त गर्ने वा तोक्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ता नियुक्त गर्ने वा तोक्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई रहेको छ र प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताको रूपमा नियुक्त गर्दा सामुदायिक सेवा वा पुनर्स्थापना कार्यमा काम गरेका व्यक्तिहरु मध्येबाट नियुक्त हुने व्यवस्था छ। यो ऐनका विभिन्न दफाहरुमा उल्लेख भए बमोजिम प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताले सामुदायिक तहमा काम गर्नुपर्ने गरी तोकिएको र पुनर्स्थापनाको कार्यमा सहयोग गर्नुपर्ने गरी तोकिएको हुँदा यी पदहरुमा नियुक्त हुन सोही क्षेत्रमा अनुभव भएको हुनुपर्ने गरी तोकिएको पाइन्छ।

यसरी नियुक्त भएका वा तोकिएका प्रोवेशन अधिकृत वा सामाजिक कार्यकर्ताले पारिश्रमिक पाउने वा नपाउने, पाउने भए मासिक रूपमा पाउने वा काम विशेषको आधारमा पाउने भन्ने कुरा तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था प्रस्तुत दफा ४९ को उपदफा (२) मा गरिएको छ। यो उपदफामा तोकिएको भन्ने शब्दावली परेकोमा नियमावली बनाएर नियमावलीमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने भनेर बुझ्नु पर्ने देखिएको छ।

५०. नियम बनाउने अधिकार : यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने नियम अदालती कारवाहीको हकमा सर्वोच्च अदालत र अन्य विषयका हकमा नेपाल सरकारले बनाउन सक्नेछ ।

टिप्पणी

सामान्यतया ऐनमा कुनै पनि विषयका सारवान व्यवस्थाहरु समावेश गरिएका हुन्छन् । अझ भन्ने हो भने ऐनमा सामान्य सैद्धान्तिक र नीतिगत विषयहरुको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । ऐनमा भएका सारवान व्यवस्थाहरु तथा सैद्धान्तिक एवं नीतिगत विषयलाई व्यावहारिक हिसाबले कार्यान्वयनमा ल्याउन कतिपय अवस्थाहरुमा विस्तृत कार्यविधिहरुको थप आवश्यकता पर्ने हुन्छ । त्यसैले ऐनमा मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरु गरी अन्य बाँकी विषयहरुमा व्यवस्था गर्ने अधिकार कार्यपालिकालाई दिने कुरा सबैजसो मुलुकमा चली आएको स्थापित परम्परा नै हो । कानून निर्माणको यस प्रकारको प्रक्रियालाई प्रत्यायोजित विधायन वा अधिनस्थ विधायन पनि भन्ने गरेको पाइन्छ ।^{१५} वास्तवमा ऐन व्यवस्थापिकाबाट बन्ने भएको र व्यवस्थापिकाको अधिवेशन सबै समयमा बसीरहन सम्भव नहुने कारणले गर्दा मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरु ऐनमा गरी यसको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने अन्य कार्यविधिगत व्यवस्थाहरु आवश्यकता अनुसार बनाउने अधिकार कार्यपालिकालाई दिनु व्यावहारिक दृष्टिले पनि उपयुक्त देखिन्छ । फेरि कार्यविधिगत विषयमा कस्तो व्यवस्था गर्नुपर्छ भन्ने कुरा ऐनलाई कार्यान्वयन गर्दै जाँदा थाहा हुने विषय पनि हो । त्यसैले आवश्यकता अनुसार कार्यविधिगत नियम निर्माण गर्ने र संशोधन गर्ने अधिकार कार्यपालिकालाई दिँदा आवश्यक परेको बखत तत्कालै निर्माण हुन सकी कार्यान्वयनमा सहजता आउने स्थिति हुन्छ । यसका साथै कार्यविधिगत विषयको विशेषज्ञताको हिसाबले पनि व्यवस्थापिका भन्दा कार्यपालिका बढी अनुभवी हुने अनुमान गरिन्छ । यही सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पृष्ठभूमिका सन्दर्भमा नेपालमा पनि सबैजसो ऐनहरु अन्तर्गत ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयनका लागि नियमावली बनाउने अधिकार नेपाल सरकारलाई प्रदान गरिएको छ । यसै परम्पराको निरन्तरताको रूपमा प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को दफा ५० मा पनि यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने नियम बनाउने अधिकार नेपाल सरकारलाई प्रदान गरिएको पाइन्छ । दफा ५० मा नै उल्लेख भए अनुसार यस ऐन अन्तर्गत नियम बनाउने अधिकार नेपाल सरकारलाई मात्र प्रदान गरिएको नभई अदालती कारवाहीको हकमा सर्वोच्च अदालतलाई पनि प्रदान गरिएको छ । यस्तो व्यवस्था गर्नुको पछाडि अदालती कारवाहीका सम्बन्धमा सरकार भन्दा पनि सर्वोच्च अदालत नै बढी जानकारी र अनुभवी हुने मान्यतालाई आत्मसात् गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत ऐनका विभिन्न दफाहरुमा विभिन्न विषयमा ऐनले पूरा व्यवस्था नगरी नियम बनाएर व्यवस्था हुने गरी छोडिएको पाइन्छ । जस्तो दफा २९(५) मा प्यारोल सम्बन्धी अन्य व्यवस्था नियममा तोकिए बमोजिम हुने स्पष्ट व्यवस्था भएको पाइन्छ । दफा ३३(३) मा सुधारात्मक कार्यक्रम सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था भएको पाइन्छ । दफा ३७ मा कैद सजाय तोकिए

१५. This technique of delegated legislation is so extensively resorted to in modern times as a process of government that there is no statute passed by the legislature to-day which does not delegate some power of legislation to the executive - M P Jain and S N Jain, Principles of Administrative Law, 4th ed, p. 26, Wadhwa & Company, Nagpur (1997)

बमोजिम कट्टा हुने व्यवस्था भएको पाइन्छ । दफा ३९(५) मा जिल्ला प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था छ । दफा ४९(२) मा प्रोवेशन अधिकृतको सेवा सुविधा तोकिए बमोजिम हुने व्यवस्था छ । यसरी केही व्यवस्थाहरु ऐनमा गरी अन्य थप व्यवस्थाहरु तोकिए बमोजिम हुने गरी व्यवस्था गरिएको सन्दर्भमा ऐनमा भएका यी व्यवस्थाहरुको कार्यान्वयनका लागि नियमावली बनाउनु अत्यावश्यक देखिन्छ । त्यसैले ऐनको दफा ५० मा यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने नियम अदालती कारवाहीको हकमा सर्वोच्च अदालत र अन्य विषयका हकमा नेपाल सरकारले बनाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

५१. निर्देशिका बनाउन सक्ने : यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमको प्रतिकूल नहुने गरी नेपाल सरकारले आवश्यक निर्देशिका बनाई लागू गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न नियमावली बनाउनु परे जस्तै कतिपय विषयमा नियमावली मात्र पनि पर्याप्त नभई नियमावलीका व्यवस्थाहरुलाई थप स्पष्ट पार्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । खास गरेर नियमावलीका व्यवस्थाहरुलाई व्यवहारमा लागू गर्ने सिलसिलामा सबै निकाय, पदाधिकारीहरु बीचको व्यवहारमा एकरूपता कायम गर्ने, ऐन र नियमावलीका व्यवस्थाहरुलाई थप प्रभावकारी बनाउने र समग्रमा ऐन र नियमावलीको उद्देश्य हासिल गर्ने कार्यलाई बढी सुनिश्चितता प्रदान गर्न निर्देशिका बनाउने प्रचलन बढ्दो छ । निर्देशिकाको निर्माणबाट कुनै पदाधिकारीलाई प्राप्त स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोगलाई बढी वस्तुनिष्ठ बनाउँछ, कार्यविधिको प्रयोगलाई बढी पारदर्शी बनाउँछ र यसका लक्षित समूहहरुलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिमको सेवा प्राप्तमा सहजता पनि ल्याउँछ । निर्देशिकाको यही महत्वलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत ऐनको दफा ५१ मा आवश्यक निर्देशिका बनाई लागू गर्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई प्रदान गरेको पाइन्छ । तर यसरी निर्देशिका जारी गर्दा उक्त निर्देशिका यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमको प्रतिकूल भने हुन नहुने कुरा पनि सोही दफा ५१ मा उल्लेख गरिएको छ ।

परिशिष्ट-१

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६७ को
व्याख्यात्मक टिप्पणीका सम्बन्धमा मिति २०७०।१।७ मा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानद्वारा
आयोजित परामर्श बैठकबाट प्राप्त सुझाव अनुसार परिमार्जन हुनु पर्ने विधेयकका विषयहरु

१. विधेयकको दफा ९ मा प्रस्तावित कसूरदार ठहर भइसकेपछि कसूरको सम्बन्धमा सजाय निर्धारणका लागि छुट्टै सुनुवाई गर्ने व्यवस्था व्यावहारिक छैन ।
२. विधेयकको दफा १७ राख्नु पर्दैन कि ? यदि राख्ने नै हो भने हाल प्रस्तावित लिखित रुपमा सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने भन्ने वाक्यांशको सट्टा सजाय निर्धारण आदेशमा खुलाउनु पर्ने कुराहरु भनेर राख्ने ।
३. विधेयकको दफा २० मा उल्लिखित "... जरिवाना कसूरदारले तत्काल बुझाउनु पर्नेछ" भन्ने व्यवस्थाले शुरु फैसला हुनासाथ बुझाउनु पर्ने वा फैसला अन्तिम भए पछि बुझाउनु पर्ने हो सो स्पष्ट पारिनु पर्दछ । यसै गरी दफा ४२ मा उल्लिखित क्षतिपूर्ति रकम तत्काल बुझाउनु पर्ने व्यवस्थालाई पनि स्पष्ट गरिनु जरुरी छ ।
४. विधेयकको दफा २७ मा प्रस्तावित नियमित रुपमा कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा सो को कारण खोली अदालतले कसूरदारलाई सप्ताहको अन्तिम दिन मात्र वा दैनिक रुपमा रात्रीकालीन समयमा मात्र कारागारमा बस्न पर्ने गरी कैद निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था राम्रो हो तर यसका लागि प्रभावकारी अनुगमन संयन्त्रको व्यवस्था हुनु जरुरी छ ।
५. विधेयकको दफा ३२ मा केही अवस्थामा कैदीहरुलाई कारागारबाट बाहिर जान दिन सकिने व्यवस्था सबै अपराधका कैदीहरुलाई लागू नगर्ने कि ?
६. विधेयकको दफा ३८(१) मा प्रस्तावित केन्द्रीय प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डमा नेपाल प्रहरीका महानिरीक्षक सदस्य रहने व्यवस्था भएको स्वागतयोग्य छ । सोही दफा ३८ को उपदफा (२) मा प्रस्तावित जिल्ला प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डमा पनि जिल्लाका प्रहरी प्रमुख रहने व्यवस्था हुनु आवश्यक छ ।
७. विधेयकको दफा ४१ मा प्रस्तावित क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्थामा घटना प्रमाणित भएको अवस्थामा क्षतिपूर्ति सरकारले उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था थप गरिनु पर्दछ ।
८. विधेयकको दफा ४६ मा सजाय सुझाव समिति रहने व्यवस्था प्रस्तावित गरिएको तर उक्त समितिमा नेपाल प्रहरीको प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था नभएबाट फौजदारी न्याय प्रशासनको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग छुट्न गएको छ । उक्त समितिमा नेपाल प्रहरीको महानिरीक्षकबाट प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
९. विधेयकको दफा ४८ मा प्रस्तावित पीडित राहत कोषमा सरकारको योगदानलाई बढाइनु पर्दछ ।
१०. विधेयकको समग्र व्यवस्थामा कहीं पनि वारको प्रतिनिधित्व गराइएको छैन । यो विषयलाई उचित स्थानमा महत्व दिइनु पर्दछ ।
११. विधेयकको परिभाषा खण्डमा थोरै शब्दहरुको मात्र परिभाषा समावेश गरिएको छ सो अपर्याप्त छ । थप केही शब्दहरुको पनि परिभाषा गरिनु पर्ने ।

परिशिष्ट - २

फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण तथा कार्यन्वयन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकमा नेपाल प्रहरीबाट संस्थागत रुपमा तयार गरी प्रस्तुत गरिएको सुझाव

दफा नं.	प्रस्तावित मस्यौदामा भएका विद्यमान कानूनी व्यवस्था	संसोधन, थप वा खारेजी पश्चात हुनुपर्ने प्रस्तावित कानूनी व्यवस्था	संसोधन वा थप गर्नु औचित्य
२७	<u>सप्तहाहान्त वा रात्रीकालिन रुपमा कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्न सकिने:</u>	<u>थप गर्नुपर्ने दफा ६</u> (६): सप्तहाहान्त वा रात्रीकालिन रुपमा कारागारमा बस्ने अनुमति पाएको कैदीको हकमा त्यस्तो कैदीको व्यवहार, क्रियाकलाप अनुगमन गर्नका लागि अदालतले कुनै निकाय वा अधिकारी तोक्ने सम्मन्छ ।	वैकल्पिक सजाय भोग्ने अवसर पाएका कैदीको क्रियाकलाप तथा व्यवहारको निरन्तर अनुगमन गरी निजबाट कुनै अपराधिक क्रियाकलाप हुन नदिनका लागि ।

<p>३८(२)</p>	<p>प्रवेशन तथा प्यारोल बोर्ड रहने:</p>	<p>संशोधन गर्नु पर्ने दफा ३८ (२)</p>	<p>केन्द्रीय</p>
<p>(२) केन्द्रीय प्रवेशन तथा प्यारोल बोर्डको प्रत्यक्ष निर्वेशन, नियन्त्रण र सुपरीवेक्षणमा रहने गरी प्रत्येक जिल्लामा देहाय बमोजिमको जिल्ला प्रत्येक जिल्ला प्रवेशन तथा प्यारोल बोर्ड रहनेछः-</p> <p>(क) जिल्ला न्यायाधिवक्ता, जिल्ला सरकारी बकिल कार्यालय -अध्यक्ष</p> <p>(ख) अधिकृत प्रतिनिधि, जिल्ला प्रशासन कार्यालय -सदस्य</p> <p>(ग) प्रमुख, जिल्ला अस्पताल -सदस्य</p> <p>(घ) नेपाल सरकारले तोकेको मनोचिकित्सक -सदस्य</p> <p>(ङ) कसूरदारलाई पुनस्थापना गर्ने काममा संलग्न व्यक्ति वा संस्थाहरू मध्येबाट जिल्ला प्यारोल बोर्डले तोकेको सामाजिक कार्यकर्ता -सदस्य</p> <p>(च) कारागार प्रमुख, जिल्ला कारागार -सदस्य सचिव</p>	<p>(२) केन्द्रीय प्रवेशन तथा प्यारोल बोर्डको प्रत्यक्ष निर्वेशन, नियन्त्रण र सुपरीवेक्षणमा रहने गरी प्रत्येक जिल्लामा देहाय बमोजिमको जिल्ला प्रवेशन तथा प्यारोल बोर्ड रहनेछः-</p> <p>(क) जिल्ला न्यायाधिवक्ता, जिल्ला सरकारी बकिल कार्यालय -अध्यक्ष</p> <p>(ख) अधिकृत प्रतिनिधि, जिल्ला प्रशासन कार्यालय -सदस्य</p> <p>(ग) प्रमुख, जिल्ला अस्पताल -सदस्य</p> <p>(घ) नेपाल सरकारले तोकेको मनोचिकित्सक -सदस्य</p> <p>(ङ) कसूरदारलाई पुनस्थापना गर्ने काममा संलग्न व्यक्ति वा संस्थाहरू मध्येबाट जिल्ला प्यारोल बोर्डले तोकेको सामाजिक कार्यकर्ता - सदस्य</p> <p>(च) कारागार प्रमुख, जिल्ला कारागार -सदस्य-सचिव</p> <p>(छ) जिल्ला प्रहरी कार्यालयका प्रमुख वा प्रतिनिधी ..सदस्य</p>	<p>केन्द्रीय बोर्डमा प्रहरी महानिरीक्षकहुनेहुँदा जिल्लास्तरमा पनि अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रणमा संलग्न रहने निकायको प्रतिनिधित्व हुन अपरिहार्य भएको ।</p>	

४६	<p>सजाय सुभाब समिति रहने: सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति निर्माण कार्य समेतको लागि देहाय बमोजिमको एक सजाय सुभाब समिति रहनेछः-</p> <p>(क) प्रधान न्यायाधीशले तोकेको सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश -अध्यक्ष</p> <p>(ख) महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको नायव महान्यायाधिवक्ता, -सदस्य</p> <p>(ग) सचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय -सदस्य</p> <p>(घ) अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा कम्तीमा पन्ध्र वर्षको अनुभव हासिल गरेका व्यक्तिहरु वा दण्डविदहरु मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति -सदस्य</p> <p>(ङ) कसूरदारलाई पुनस्थापना गर्ने काममा संलग्न व्यक्तिहरु मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको कम्तीमा दश वर्षको अनुभव प्राप्त गरेका व्यक्ति, -सदस्य</p>	<p>अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रणमा संलग्न रहने निकायको प्रतिनिधित्व हुन अपरिहार्य भएको ।</p> <p>सजाय सुभाब समिति रहने: सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति निर्माण कार्य समेतको लागि देहाय बमोजिमको एक सजाय सुभाब समिति रहनेछः-</p> <p>(क) प्रधान न्यायाधीशले तोकेको सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश -अध्यक्ष</p> <p>(ख) महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको नायव महान्यायाधिवक्ता, -सदस्य</p> <p>(ग) सचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय -सदस्य</p> <p>(घ) अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा कम्तीमा पन्ध्र वर्षको अनुभव हासिल गरेका व्यक्तिहरु वा दण्डविदहरु मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति -सदस्य</p> <p>(ङ) कसूरदारलाई पुनस्थापना गर्ने काममा संलग्न व्यक्तिहरु मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको कम्तीमा दश वर्षको अनुभव प्राप्त गरेका व्यक्ति, -सदस्य</p> <p>(च) प्रहरी महानिरीक्षक वा निजले तोकेको प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक -सदस्य</p>
----	--	--

सम्पर्क ठेगाना :
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर
फोन नं. : ९७७-१-५५४९०५७/५५४९०६७
फ्याक्स नं. : ९७७-१-५५३०६६२
E-mail: info@njanepal.org.np
Website: njanepal.org.np